

R.C.

32

316.637

Hungarológiai Közlemények

316.637
(13:3)

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA

**KISEBBSÉGI IRODALMI, KULTURÁLIS
ÉS NYELVI DISKURZUSOK**

2012·3

315.637

ETO: 821.511.141+811.511.141

YU ISSN 0350 2430

445357

Hungarológiai Közlemények

AZ ÚJVIDÉKI BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉKÉNEK
FOLYÓIRATA

2012. XLIII. évf. 3. sz. ÚJ FOLYAM XIII. évf. 3. sz.

KISEBBSÉGI IRODALMI, KULTURÁLIS
ÉS NYELVI DISKURZUSOK

ÚJVIDÉK

2012 • 3

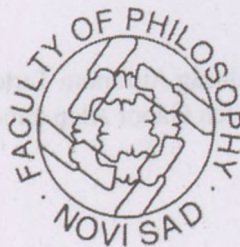
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

3 1 6 . 6 3 7

UNIVERSITY OF NOVI SAD

Papers of Hungarian Studies

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
VOLUME XLIII-3/XIII-3

NOVI SAD

2012 · 3

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóirata

Megjelenik évente négyszer

A kiadásért felel: Ivana Živančević-Sekeruš dékán
Felelős szerkesztő: Csányi Erzsébet tanszékvezető
Főszerkesztő: Toldi Éva

Szerkesztőbizottság: Deréky Pál (Bécs), Fazekas Tiborc (Hamburg),
Jankovics József (Budapest), Tuomo Lahdelma (Jyväskylä),
Andrić Edit, Cseh Márta, Gerold László és Utasi Csilla (Újvidék)
Szerkesztőségi titkár: Kovács Rác Eleonóra

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska
Angol fordítás: McConnell-Duff Márta
Lektorálta: Toldi Éva

A szám megjelenését a Vajdaság Autonóm Tartomány Művelődési
Titkársága, valamint a Bethlen Gábor Alap támogatta

BETHLEN GÁBOR
Alap

Szerkesztőség: Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
21000 Újvidék/Novi Sad, Dr. Zoran Đinđić u. 2.
Tel.: (+381 21) 458-673, *e-mail:* hungar@ff.uns.ac.rs
<http://scindeks.ceon.rs>

TARTALOM

Kisebbségi irodalmi, kulturális és nyelvi diskurzusok

HÓZSA Éva: Retro távlatnyitás (<i>A vajdasági magyar irodalmi visszatekintés kereszteződései</i>)	1–12
TOLDI Éva: Az elfogadástól a szubverzióig (<i>Nőirodalom, interkulturális jelenségek</i>)	13–25
BENCE Erika: Regionális és multikulturális jelenségek tematizációja a vajdasági magyar irodalomban	26–33
PATÓCS László: Egy szabályosabb életmű genezise (<i>Referencialitás és önreflexió Tolnai Ottó Világítótorony eladó című szövegében</i>)	34–41
LAKI Boglárka: Önéletrajzi emlékezet és időszerkezet a beszélt nyelvi élettörténetekben	42–62
KATONA Edit: Tartalmi és nyelvi jellegzetességek vizsgálata elsős gimnazisták fogalmazásaiban	63–76
RAJSLI Ilona: A kódváltás kontextuális vizsgálata	77–90
LÁNCZ Irén: A bocsánatkérés stratégiái a magyar és a szerb nyelvben	91–102
ANDRIĆ Edit: Szerb ellentétes jelentésű igék és magyar megfelelőik	103–119
TÜSKEI Vilma: A magyar igekötős igenevek szerb ekvivalenciái	120–131

SADRŽAJ

Manjinski književni, kulturni i jezički diskursi

Eva HOŽA: Retro otvaranje perspektiva (<i>Ukrštanja u osvrtanjima mađarske književnosti u Vojvodini</i>)	1–12
Eva TOLDI: Od prihvatanja do subverzije (<i>Žensko pismo, interkulturalne pojave</i>)	13–25
Erika BENCE: Tematizacija regionalizma i multikulturalizma u mađarskoj književnosti u Vojvodini	26–33
Laslo PATOČ: Geneza jednog pravilnijeg životnog dela (<i>Referencijalnost i refleksija o sebi samom u tekstu Ota Tolnaja pod naslovom „Világítótorony eladó“ / Svetionik na prodaju</i>) . . .	34–41
Boglarka LAKI: Autobiografsko prisećanje i vremenska struktura u životnim pričama	42–62
Edit KATONA: Analiza sadržinskih i jezičkih karakteristika u sastavima učenika prvog razreda gimnazije	63–76
Ilona RAJŠLI: Kontekstualna analiza promene koda	77–90
Iren LANC: Strategije traženja oprostaja u mađarskom i srpskom jeziku	91–102
Edita ANDRIĆ: Srpski glagoli suprotnog značenja i njihovi mađarski ekvivalenti	103–119
Vilma TIŠKEI: Srpski ekvivalenti mađarskih infinitiva i participa	120–131

CONTENTS

Minority Literary, Cultural and Linguistic Discourses

HÓZSA, Éva: Opening up Retro Prospects (<i>Intersections of Hungarian literary reminiscence in Vojvodina</i>)	1–12
TOLDI, Éva: From Acceptance to Subversion (<i>Women's writing, intercultural phenomena</i>)	13–25
BENCE, Erika: Thematisation of Regional and Multicultural Phenomena in the Hungarian Literature of Vojvodina	26–33
PATÓCS, László: The Genesis of a More Regular Oeuvre (<i>Referentiality and Self-reflexion in the text Lighthouse for sale by Ottó Tolnai</i>)	34–41
LAKI, Boglárka: Autobiographical Memory and the Structure of Time in Spoken Biographies	42–62
KATONA, Edit: Research into Characteristics of Content and Language Use of First Year Gymnasium Students	63–76
RAJSLI, Ilona: Contextual Analysis of Code-switching	77–90
LÁNCZ Irén: Strategy of Apology in Hungarian and Serbian	91–102
ANDRIĆ, Edit: Serbian Verbs and Their Opposites with their Hungarian Equivalents	103–119
TÜSKEI, Vilma: Hungarian Non-finite Verb Forms with Verbal Prefixes and their Serbian Equivalents	120–131

HÓZSA ÉVA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék;
Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
hozsaeva@eunet.rs

RETRO TÁVLATNYITÁS*

A vajdasági magyar irodalmi visszatekintés kereszteződései

Opening up Retro Prospects

Intersections of Hungarian literary reminiscence in Vojvodina

A digitalizációs folyamatokkal párhuzamosan a vajdasági magyar irodalomban egy másik tudatos tendencia is megnyilvánul, mégpedig a reprint és az újrakiadás tudatos felvállalása. A „mentés többféleképpen” nem vajdasági jelenség, nem is csak azért nyilvánul meg, mert divat a retro. A különböző európai régiókban eltérő motivációk figyelhetők meg a könyvkiadásban, a mentő tevékenység kifejeződése különösen abban az esetben pártfogolható, ha a visszatekintés újraértékelést, új interpretációt, esetleg intermediális találkozást is eredményez, illetve ha a gyűjtő műveletek mellett az új kéziratok kiadása, a pályázatok lehetősége sem torpan meg, azaz a hasonmás kiadványok számbeli megnövekedése nem egyszerűen a kézírathíányt ellensúlyozza. A vajdasági magyar kiadványok létrejöttének indítékait, összefüggéseit és olvasóinak számát egyelőre nem láthatjuk át, ám az megállapítható, hogy egyes első kötetek vagy már-már legendásított antológiák hozzáférhetősége, valamint a régi „sikerkönyvekből” készült válogatások vagy átdolgozások a könyvpiac számára vonzóknak tűnhetnek. Ezek olvasói főként az irodalommal foglalkozók, a kutatók és egyetemisták köréből verbuválódnak, az egyes kiadványok iránti érdeklődés meglehetősen eltérő, az utóbbi évek évfordulóiban a keresletet is befolyásolták (például Herceg János, Majtényi Mihály, József Attila vagy Radnóti Miklós esetében). A részkutatás nyomán keletkezett tanulmány a könyvkiadásra, a retro távlatokra, az újraértelmezés lehetőségére összpontosít, és néhány konkrét kötet áttekintésére szorítkozik. Aleida Assmann nyomán kimondható, hogy az emlékezet különböző

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektuma keretében készült.

médiukai nem egyszerűen egymást váltják fel, hanem a sokféle médium kereszteződése, hálószerű összefonódása következtében mind komplexebb struktúrák keletkeznek. Az elméleti nézőpontok huszonegyedik századi változása szintén szükségessé teszi az egyes szövegek újraértékelését.

Kulcsszavak: hasonmás kiadás, retro, antológia, első regény, befogadói közeg, válogatás, paratextus, komplexitás, átmentés és felejtés.

Retro – reprint – respektus (Kéve, Bazsalikom)

A szabadkai Életjel Kiadó hasonmás sorozatában Herceg János *Viharban* című novelláskötete után jelent meg a *Bazsalikom* (Debreczeni József, Szenteleky Kornél szerk., újrakiadás: 2010), majd a *Kéve* (egybegyűjtötte: Csuka Zoltán, újrakiadás: 2011) című antológia, amelyek kiadása főként a hozzáférhetőség nézőpontjából indokolt. A hasonmás kiadás (mindkét antológia 1928-ban jelent meg) az újraolvasás lehetősége mellett jegyzetanyagában, mai szempontú megközelítésében hoz újat. Az említett két antológia utószava temporális szempontból különül el egymástól, ugyanis a *Bazsalikom* komparatistikai vonatkozású utószava a kiadás időpontjában, a *Kévéé* 1978-ban keletkezett, az első szerzője Marija Cindori-Šinković, a másiké Herceg János. A szerzők nézőpontja, vagyis a tudományos és a szépírói megközelítés ugyancsak különbözik egymástól. A mai befogadónak, aki egybeolvassa a két antológiát, főként a két kötet egyező pontja, az Adymottó alkalmazása (*Magyar jakobinus dala, Fölszállott a páva*), sőt a *Kéve* előszavának és első szerzőjének, Ambrus Baláznak Ady-utalásai tűnnek fel. A huszadik század húszas éveinek második felében Ady Endre „modellje” máshol is újra aktuális lett, például Nagyváradon Fehér Dezső révén, aki az *Egy kis séta* című Ady-cikk publikálása következtében lezajlott nagyváradi sajtóperre reagált: „Az indokokat Fehér Dezső közölte 1927-ben, a *Ha hív az acélhegyű ördög* címmel általa kiadott, Ady válogatott váradi publicisztikai írásait tartalmazó kötetben. Valószínűleg az történhetett, hogy az 1920-as években Fehérnek sikerült megszereznie a törvényszék levéltárából a bírósági határozat indoklását – amit közölt is –, de azt „elfelejtette” visszaadni, így annak fotokópiája nem szerepelhetett az 1961-ben összeállított dossziében” (PÉTER I.–TÓTH 2012; 125). Az Ady halála utáni helyzetről írja Herceg János: „Halála után sem csendesült el a harci zaj. Szellemét ugyan zászlóként lengette mind erősebben, mind diadalmasabban a magyar szél, verseivel felnőtt egy nemzedék, amely lelkesen vitte ezt a zászlót, de az indulat

és az irigység lappangó lángjai tovább akartak pusztítani. Az ármánykodás nem sikerült” (HERCEG 1999; 282). A *Kéve* verseiből egyértelműen kiderül Herceg János meglátásának igazsága, miszerint Ady Endre „verseivel felnőtt egy nemzedék”. 1928-ban a *Srpski književni glasnik* közölt Ady-fordításokat (CINDORI 2007; 112), Todor Manojlović Ady iránti hűsége a két világháború között sem szűnt meg, elszörtan ebben az időben is közölt Ady-átültetéseket (NÉMETH 2012; 136–137).

Herceg János 1978. évi *Magyar Szóban* megjelent cikke, amely a *Kéve* hasonmás kiadásának utószava lett, a közösségi szellemet, tizennégy hang egybecsengését és a léleklarang megkondulását hangsúlyozza egy olyan korban, amikor versrajongók nem sokan voltak ezen a tájon, és amikor az egyéni életút, illetve ennek homálya, valamint a heterogenitás nézőpontja elhanyagolhatatlan.

A hasonmás kötet nem számíthat jelentős kritikai recepcióra, az irodalomtörténészek a *Kéve* korabeli élénk visszhangját, a szövegválogatón túlmutató kulturális vonatkozását a kezdetektől napjainkig sokszor értékelték, a huszonegyedik században viszont a befogadási közeg átalakult, az olvasó a könyv mediális funkciójára összpontosít. Az antológia, amely nem is igazán antológia, hanem inkább „versek gyűjteménye” (UTASI 2007; 29) végre hozzáférhetővé és megvásárolhatóvá vált a szakemberek, illetve a gyűjtők számára. Balázs G. Árpád címlapterve és Csuka Zoltán előszava a már gyakran hangoztatott mezőgazdasági metaforára, a kévekötésre, a gyűjtőmunkára utal, az előszó magát a könyvet is ennek jegyében definiálja: „Nem szerkesztés, hanem sokkal inkább kévekötés, széthullott és szertehúzó erők egybefogása, időben és világszemléletben is más és másfajta életet élő emberek, értékkalászok megnyilatkozásának egy könyv lapjaira való tömörítése” (CSUKA 2011; 5). Csuka az értékkritériumok szempontjából elkülönülő szövegek egybegyűjtését tartja szem előtt, a könyv formai átalakulása, maga a könyvalkotás stratégiája nem foglalkoztatja oly módon, mint a komplex hatásra, sőt a kézírásos egyediségre törekvő Kós Károlyt a huszadik század elején (BICZÓ 2006; 281). Az újvidéki Képes Vasárnap *Kéve* című kiadványa nem törekszik izgalmas vizuális hatásra, a mai olvasó azonban a hasonmás kiadásban felfigyel a zaklatottnak tűnő tipográfiai megoldásokra, a szabad versek sorainak rendszertelen elhelyezésére, valamint a szövegek töredékességének eltérő jelölésére, a szerzők egyéni eljárásaira. A tizennégy költő beválogatott verseinek száma ugyancsak figyelmet érdemel, Senteleky Kornél például tíz, Tamás István és Fekete Lajos nyolc, Gergely Boriska hét, a kévegyűjtő Csuka Zoltán pedig, ahogyan rajta kívül még hat

alkotó, öt verssel szerepel a *Kévében*, Haraszti Sándor és Kováts Antal verseinek száma ellenben mindössze három.

Párizs megidézése az említett Ady-, esetleg Kassák-hatással indokolható, ám mai nézőpontból feltűnően sok utazással kapcsolatos mozzanat fedezhető fel az antológiában. Az utazás, a külső nézőpont, az idegenség problémájának bevonása gyakran ürügy az öninterpretációra, az ön-reprezentációra vagy éppen az imitációra. Tamás István *Három vers az Azurpartról* című szövege, illetve ennek hallal kapcsolatos alakzatai és allúziói a vertikális kimozdulások lehetőségét, az alsó és felső szemszögek váltakozását, a lírai beszélő transzcendencia iránti viszonyulását hangsúlyozzák. Párizs-verseinek egyikét Juhász Gyulának, az „elkárhozott magyar poétának” ajánlja (*Páris boulevardjain*), ezek a szövegek az ember helyét keresik a szörnyű, mesterséges kavalkádban, a pazarlásra oly sok lehetőséget adó rohanásban.

Az újraolvasásba az elmúlt évtizedek történelmi változásai, az egyes szövegek újrafelfedezései is belejátszanak. Utasi Csaba ezredfordulón kiadott verskommentárjaiból Szenteleky *Bácskai éjjele* és Mikes Flóris háborúellenes verse emelhető ki, viszont a *Kéve* más alkotóinak szövegei is újabb értelmezést nyertek. Mikes Flóris *Üzenet a háború mamájának (A 10. évfordulón, 1924-ben)* című „átokverse” a huszadik század kilencvenes éveinek délszláv háborúi kapcsán ismét előtérbe került. Utasi Csaba *Fölemelő átkozódás* című kommentárjában a szerkezet geometrikus alakzatát emeli ki, amelyben az utolsó sorok döntő fontosságúak. Utasi Csaba Mikes-értékelése így hangzik: „Átokversét elismerően fogadta az egykori kritika (...). S ha jó fél évszázaddal később hasonlóképpen vélekedünk mi is, ennek oka egyrészt az, hogy időközben korántsem »döglött hősi halál«-t a háború mamája, ellenkezőleg, igencsak megnyomorgatta az emberiséget, s újabb nagy szerepre várva, ma is lesben áll, másrészt és elsősorban pedig az, hogy ebben a versben Mikes Flóris alkotói tudatossága szerencsésen lelte meg az adekvát formát” (UTASI 2000 ;14).

Az utazás ugyancsak átértékelődött a huszonegyedik századi befogadó számára, aki a hatvanas évek, majd a posztmodern irodalom látásmódjától sem tud elszakadni, ha az 1928-ban kiadott antológia szövegeit, például Szenteleky Kornél *Csodálkozó sóhaj az Idegenhez* című egyiptomi ihletésű versét értelmezi. A medialitás szempontjából olvasható újra Debreczeni József *Apróhirdetés az „állástkeresők” rovatban* című öt versszakos, parodisztikus, nyelvi-poétikai értelemben főként a *Nyugat* ízlésvilágához kötődő verse, amely a gazdasági válságot megelőző határszituációban született,

ugyanez az olvasási szemszög vonható be Tamás István *Falusi fotográfiák* vagy *Vakember gázvilágításban* című versének újraolvasásába is.

Az utazás egyébként a vajdasági magyar irodalom létrejöttékor beletartozott a szervezői habitusba, Csuka Zoltánéba is, aki végül az értékalászok egybegyűjtésére vállalkozott. Csuka a *Revü* című hetilap szerkesztése idején ismerkedik meg a *Kéve* címlapját tervező Balázs G. Árpáddal, aki szintén állandóan utazik, szüntelenül mozgásban van, kiállításokat szervez, közönséget toboroz: „Eldöntik, hogy keresztül-kasul bejárják a Vajdaságot, felkeresik a magyar intézményeket, művelődési társaságokat, s a felgyűjtött anyagot *Vajdasági galéria* címmel könyv alakban publikálják. A szöveget Csuka Zoltán írja, Balázs G. Árpád pedig portrékat rajzol hozzá. A terv végül megvalósult, s fel kell tételeznünk, hogy a csaknem egy évig tartó utazgatás, a helyi körülmények alapos megismerése döntően hozzájárult ahhoz, hogy Csuka Zoltán most már a vajdasági magyar irodalom kibontakozásának lehetőségeit is latolgatni kezdte” (UTASI 2007; 28).

Szenteleky Kornél *Előljáró jegyzetek* című *Bazsalikom*hoz írott előszavában elzárkózik a bírálattól, az ismertetést tekinti célkitűzésének, a szerkesztőknek tehát – újabb metaforával élve – idegenvezetői szerepet szán. Szenteleky fordításkonceptiója két elvet emel ki: a lényeges és az egyéni átmentését. A *Bazsalikom* a *Kévé*hez hasonlóan betűrendbe helyezi az alkotókat, a versek forrásnyelvi címének feltüntetésekor a cirill betűs írásmódot alkalmazza, a szerzők nevét a magyar helyesírásnak megfelelően írja át. A szabadkai Minerva Nyomda R. T. kiadásában megjelent modern szerb költők antológiájában feltűnik Szenteleky Kornél nevének következetlen írásmódja, hiszen a borítón az i-betűs, későbbiekben pedig az y-os vezetéknev-változat szerepel. Jovan Dučić szövegeinek száma tíz, ő szerepel a legtöbb verssel az antológiában, Milan Rakić, Aleksa Šantić és Žarko Vasiljević erős pozícionáltsága szintén kiemelhető, a szerb irodalmi kánon és a személyes motiváltság tehát befolyásolta a fordítók válogatását. A mai olvasó arra a fordítói-szerkesztői műveletre is felfigyel, amely két egymás mellé kerülő vers címét elválasztja egymástól. Rade Drainac (*Moja pesma*) és Jovan Dučić (*Moja poezija*) verseit Szenteleky fordította, a szövegek az antológiában egymás mellé kerültek. A Drainac-vers célnyelvi címe *Dal*, a Dučić-versé *Az én dalom* lett, noha a „dal” célnyelvi alkalmazása mindkét esetben vitatható. Az Ady-mottó és az Ady-életmű erős hatása a magyar kultúra szemszögéből indokoltta teszi a szó alkalmazását, az antológiában viszont a címeket meg kellett különböztetni egymástól.

Marija Cindori utószava a magyar és a szerb irodalomban feltárható fordítói magatartásra, illetve kapcsolatokra fókuszál (CINDORI 2010; 149), ám kitér az antológia létrehozásának kontextusára, a kritikai recepcióra (Mladen Leskovac, Miloš Crnjanski, Aszlányi Károly), valamint Rastko Petrović verseinek kimaradására is (CINDORI 2010; 156). A kötet hasonmás kiadása fontos lépés a Bazsalikom-díj szempontjából, hiszen a díj neve egy napjainkban már alig hozzáférhető antológia címéből ered, az új kiadás révén a kötet a fordítók, a kutatók és az olvasók számára újra elérhetővé válik, másrészt a műfordítás teoretikus nézőpontjai manapság ismét előtérbe kerültek. Szenteleky Kornél kifejtett és gyakorlatban megvalósított fordításszemlélete a mai elméletek segítségével továbbbővíthető, a fordítások korszerűsítésének elve a kulturális praxis vonatkozásában szintén elgondolkodtató.

Az első regény hatalma

Herceg János első regénye, a *Tó mellett város* az újvidéki Forum Könyvkiadó jóvoltából jelent meg hasonmás kiadásban 2009-ben az írói jubileum alkalmából (az utószó szerzője Hász-Fehér Katalin), Majtényi Mihály *Mocsár* című első regénye pedig 2011-ben, Majtényi születésének 110. évfordulóján került először kötet formájában az olvasók kezébe, szintén a Forum kiadványaként (Mészáros Krisztina utószavával). A hasonmás regény és az új kiadás a befogadás szemszögéből is különböző, hiszen a hasonmás regény tipográfiai megoldásai nehezen tudják elválasztani az olvasót mindattól, ami régi. A két regény egybeolvasásának kísérlete a lefojtottság atmoszféráját helyezi előtérbe. Toldi Éva Herceg-monográfiája az életképfestés jelentőségét és a mozaikkockákból kirajzolódó világot hangsúlyozza az első regény vonatkozásában (TOLDI 1993; 44), és ezek a mozaik-összerakó műveletek a *Mocsárban* is megnyilvánulnak. A mai olvasó nézőpontjából mindkét regény valamiféle „állomásregény”, amely a messzeséget, a felszállások és átszállások mozgáslehetőségét hozza játékba. Herceg János első regényében a városról csak akkor alkotható sajátos kép, ha a szubjektum távolodik tőle, ha a Budapesttől való messzeséget figyelembe veszi. Majtényi művében az élet állomásokra oszlik (Arkadij szempontjából például az első „elégült” állomás az utolsó is egyben), a kis lebujsók szintén állomásként szolgálnak, az út, például a bujsós útja pedig az egymásra találások hálószerű összevisz-szaságára utal (MAJTÉNYI 2011; 43). Herceg János regényének újraolvasása Kosztolányi Dezső *Pacsirtájának* egy-egy részletét hívja elő, például

az alattomos, kisvárosi ősz, a vonat mint füstös kis kávédaráló, a Vén diófához címzett csárda hangulatának egy-egy mozzanata, a Maklártyék háza előtt szőtt gondolatok stb. A huszonegyedik századi olvasó a kisvárosi stációk kimozdulására, a messzeséghez való viszonyításra koncentrál. Majtényi regényében a város egyik metaforája az „emberhombár” (MAJTÉNYI 2011; 57), itt a városi robot és rohanás, a lépcsőházak behatároltsága, az ötletszerű szálláshelyek, az idegenség, valamint a pénz- és identitászavar mai szempontú kérdésfelvetései, a fatalizmus dilemmái dominálnak.

Új kiadás, átdolgozás, válogatás

A válogatás igazi kihívás a szerkesztő számára, különösen ha olyan terebélyes opusról van szó, mint például Németh Istváné, akinek gyermeknovelláiból *Felhőnézők* címmel Bence Erika készített válogatást (2012). A könyv három szerző alkotása: az íróé, a válogatóé és az illusztrátoré. A kötet „képeskönyvként” is olvasható, vagyis a képanyag felől is megközelíthető, aktualizálható. Az európai könyvkiadás szintén gyakran él az efféle korszerűsítés lehetőségével. Goethe *Reineke Fuchs*ának 2008. évi müncheni kiadásában Dieter Wiesmüller, vagyis az illusztrátor társszerzőként szerepel, ugyancsak társszerzőként tünteti fel Parti Nagy Lajost és Banga Ferencet *A pecsenyehattyú és más mesék* című kötet borítója (Magvető, Budapest, 2008). Léphaft Pál ironikus, humoros, néhol groteszk illusztrációi közül említést érdemelnek magányos gyermekfigurái (különösen a *Színötös* illusztrációja hozható kapcsolatba a Leó-versek illusztrációival), a gyerekek változatos fejformái, valamint az olvasás által megfejthető és interpretálható kontextus, az utóbbi szempontjából az említett *Színötös*-illusztráció falusi térre való utalása a legfrappánsabb. A képanyagból kiemelhető a *Mi van apával?*, a *Felhő futott a napra* és a *Téli rege* című szövegekhez kötődő, a felnőtt–gyermek relációt eltérő módon kifejező három rajz. A képanyag döbbeneti rá az olvasót a Németh István szövegvilágában oly gyakori és sokrétűen megnyilvánuló apa–fiú kapcsolatra, vagy a *Mi van apával?* és *Az ühüm meg a bühüm* szövegösszefüggéseire, az utóbbi esetben Kata és a nagyapa megfordítható, elforgatható kapcsolatára. A Németh István-kiadvány öt kötetből készült válogatása négy kompozíciós részre oszlik, a kronológiai sorrend megtörik, és Bence Erika utószóiban közölt személyes rálátása sajátos, a rajzokétól is eltérő irodalomtörténeti kontextusba, valamint új kötetkompozícióba helyezi a novellákat. Felvállalja a személyes reflexiót, amikor Móricz Zsigmond szö-

vegvilágára hivatkozik: „Számomra e novellavilág mögött véges-végig ott húzódik egy különös, Móricz Zsigmondra jellemző tekintet. Németh István móriczszigmondos rálátása a szegénység világára – még ha a szegénység jelentései természetszerűen mások Móricz korában, s mások voltak a Németh István utánképezte XX. századközép világában. De amikor a *Lepkeláncot* olvasom, nem tudok a *Hét krajcár*ra nem gondolni.” (BENCE 2012; 140–141). A *Lepkelánc* a második rész nyitó novellája, tehát a novella kiemelt pozícióba került. Az újraolvasás ismét rádöbent a befogadót az említett novella, illetve a *Lepkelánc* szövegeinek manapság is becsülhető értékeire.

Dudás Károly *Ketrecbál* című regénye 1983-ban jelent meg Újvidéken. A kritika kiemelte ezt a regényt, ezért a szabadkai Életjel Kiadó lehetővé tette a regény újrakiadását, illetve ami még fontosabb, a műhöz való hozzáférést és az aktuális látószögből való újraolvasást. Van tehát a vajdasági magyar irodalomnak egy olyan szövegfüggő, intertextuális nézőpontból megközelíthető regénye, amely a Weöres-olvasásra és *A holdbeli csónakos* (Kalandos játék húsz képben) motívumaira épül. Dudás Károly *Ketrecbál* című regénye Varga Zoltán *Indiánregényével* együtt irodalmunk Amerika-tárgyú regényei közé tartozik. Magó Gellért, a regény egyik emlékező, retrospektív horizontokat nyitó bácskai hőse a történelmi események üldözöttjeként, a második világháború elől kelt át az óceánon (mitikus, örökös vándorlás, szétszóródás), és jutott el Brazíliába. Negyven év után csalódottan tér vissza szülőföldjére, és a Brazília nevű itthoni faluban nézi meg, gondolja végig a tájoló Társulat előadását. A regény valójában három emlékező nézőpont összjátékából áll össze, Magó Gellért mellett Horák Lajos és Lajkó Illés is állandóan töpreng, a szöveg *a*, *b* és *c* fejezetei az egyes nézőpontokat határolják el egymástól, de a narrátor átjárható nézőpontja szintén külön figyelmet érdemel. Az allúziók révén pedig kibontakozik a huszadik század történelme, valamint a regénybeli jelen jelenvalósága, a jugoszláviai öngazgatás időszaka. Minden megismert nézőpont a falu és a régió mozdulatlanságára, az itt élők sorskérdéseire, az elvagyódás dilemmáira irányul. Az indián metafora a mai napig kiemelkedő metaforája a vajdasági magyar irodalomnak, amely a drámai irodalmat is erősen érinti. A huszadik század kilencvenes évei, az újabb háborús időszak megélése új szempontokat adhat az említett metafora és a kivándorlás megközelítéséhez, ugyanakkor a Tanyaszínház mint modell Czérna Ágnes kötetének szemszögeből szintén újraértékelhető.

Kontra Ferenc *Drávaszögi kereszték* című regénye átdolgozott formában jelent meg 2008-ban, a szerzői előszó kitér az előzményekre, a szellemi örökség átmentésének régebbi céljára. A befogadás szempontjából kivételes

művelet a szövegváltozatok összehasonlító vizsgálata, az új szöveg mégis új regényként olvasható, amely egy más történelmi szituációban született meg, miközben a szülőföldről való viszony, az elköltözés, a szétszóródás problémája, az önéletrajzi regényciklus kérdésköre is sokszor újragondolhatóvá vált, mindezt azonban visszafogottan kezeli a szerző. A kereszt-alúziók mellett az időben eltolódó lépés-mozzanatok tűnnek fel a befogadó számára. Az emlékező elbeszélő a múlthatatlan megragadására, vagyis nem a lábnyomokra, hanem a még el nem múlt léptekre fókuszál: „Megpróbáltam valami múlthatatlanra gondolni, erősen, két összeszorított ököllel, képeket kerestem, befelé forduló arcokat találtam, csoportok vonultak el a szemem előtt, seregnyi ismerős semmibe néző tekintete. Ítéletek és vádak nélkül közelítettek. Itt hagyták előttem a léptüket” (KONTRA 2008; 147). A regény vége felé újra felmerül a léptek látványa, de ekkor már az el nem mozdíthatóhoz kötődik: „cipőd talpán a szülőfölded nem viheted el” (KONTRA 2008; 151). A maradandóság és a változás relációja az első fejezetben, a cseresznye-, a diófa és Takácsék szilvafásának hálószerű viszonylatában is nyomon követhető. A mai olvasat az összegabalyodó összefüggéseket, a látványfragmentumokat, a kontúrtalan utalásokat, az elhallgatásokat még inkább kiemeli. A bizonytalan hatalmára, a véletlen kulcspozíciójára Ronc Mihály hivatkozik a regény harmadik fejezetében, koncepciója tapasztalatából, emberismeretéből fakad.

Mentés, tárolás és továbbvitel többféleképpen

Napjainkban a „mentés másként” korát éljük, és a vajdasági intézmények, könyvtárak legfőbb vállalkozása a digitalizáció megvalósítása, az irodalmi és kulturális örökség átmentése. Az említett példák azt igazolják, hogy a mentésnek, az átadásnak, az adattárolásnak más irányai is vannak, a könyvkiadók és egyéb intézmények tervei ebből a szempontból eltérőek, választásuk természetesen mindig vitatható, az pedig lényegtelen, hogy eredetileg hol jelent meg az adott kötet, hiszen a közelmúltban kiadott könyv újrakiadását is más helyen, más kiadó is felvállalhatja. Ezekben a kiadványokban a paratextusok kiemelkedő szerephez jutnak, és egy új válogató, kutató, szerkesztő, értelmező, illusztrátor segítségével a kortárs befogadó számára újat is nyújthat. Fontos például a dokumentumanyagok, a bibliográfiák, a kiadatlan kéziratok közzététele, az új válogatások vagy a műfordítások ismételt megjelentetése. A hasonmás kiadás *archaikus* dimenziója belejátszik

a mai befogadó értelmezésébe, a nyolcvanas évek regényeit pedig a délszláv háborúk után másként értékeljük. Az első regények legtöbbször csak említés szintjén kerültek be az irodalomtörténetekbe, ezért nem árt hozzáférhetővé tenni a szövegeket a huszonegyedik századi olvasó számára. A „retro” napjainkban más területeken is divatjelenség, amely fontos távlatokat nyithat, viszont a könyvkiadásnak az új kéziratokra, a könyv és az irodalmi kultúra metamorfózisára kell figyelnie. Aleida Assmann vizsgálta a kulturális emlékezet változó médiumait, valamint nyom és hulladék viszonyát. A manapság létrejött komplex struktúrák szemszögéből kiemelkednek következő megállapításai: „Az elektronikus tömegmédiumok nagymértékben felerősítik azokat a tendenciákat, amelyek már a nyomtatott kultúrát is jellemezték. Ezek közé tartozik az újítás és az elavulás, illetve a létrehozás és elértéktelenedés dialektikája, amelyről már Swift is beszámolt. (...) Általában megállapítható, hogy a digitális média korában a kulturális emlékezet helyzetét az emlékezés és a felejtés közti éles határvonal megszűnése határozza meg.” (ASSMANN 2009; 157, 159).

Kiadások

- CSUKA Zoltán egybegyűjt. (2011): Kéve. Vajdasági költők antológiája 1928. Életjel Könyvek (Hasonmás-sorozat: 3.), Szabadka
- DEBRECZENI József–SZENTELEKY Kornél szerk. (2010): Bazsalikom. Modern szerb költők antológiája. Életjel Könyvek (Hasonmás-sorozat: 2.), Szabadka
- DUDÁS Károly (2010): Ketrecebál. Életjel, Szabadka
- HERCEG János (2009): Tó mellett város. (Hasonmás kiadás). Forum Könyvkiadó, Újvidék
- KONTRA Ferenc (2008): Drávaszögi kereszték. Életjel–HunCro–Magyar Napló, Szabadka–Eszék–Budapest
- MAJTÉNYI Mihály (2011): Mocsár. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- NÉMETH István (2012): Felhőnézők. Válogatott gyermeknovellák. Forum Könyvkiadó, Újvidék

Irodalom

- ASSMANN, Aleida (2009): Szövegek, nyomok, hulladékok: a kulturális emlékezet változó médiumai. Fordította: Görföl Balázs. = Kisantal Tamás szerk.: Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem. Kijárat Kiadó, Budapest, 146–159.
- BENCE Erika (2012): Utószó. Ki látta ezt az elbeszélőt? = Németh István: Felhőnézők. Válogatott gyermeknovellák. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2012, 137–141.

- BICZÓ Gábor (2006): Kós Károly és a könyv. = Oláh Szabolcs, Simon Attila és Szirák Péter szerk.: Szerep és közeg. Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében. Ráció Kiadó, Budapest, 273–286.
- CINDORI-ŠINKOVIĆ, Marija (2007): Endre Adi u srpskoj književnosti (1906–2006). Institut za književnost i umetnost, Beograd i Forum, Novi Sad, 101–113.
- HERCEG János (1999): A halhatatlan Ady Endre. = Uő.: Összegyűjtött esszék, tanulmányok. Pastyik László gyűjt. Első kötet. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 281–283.
- NÉMETH Ferenc (2012): Ady vonzaskörében. Todor Manojlović Nagyvárad, Temesvár és Arad között. 1907–1910. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 133–137.
- PÉTER I. Zoltán–TÓTH János (2012): Ady Endre nagyváradai sajtópere és börtönnapjai. Egy kis séta. Noran Libro, Budapest
- TOLDI Éva (1993): Herceg János. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 41–47.
- UTASI Csaba (2000): Fölemelő átkozódás. = Uő.: Csak emberek. Ötven vers, ötven kommentár. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 13–15.
- UTASI Csaba (2007): Csuka Zoltán, a vajdasági magyar irodalom „örök kovásza”. = Uő.: Ráadás. Esszék, tanulmányok, háborús napló. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 25–33.

OPENING UP RETRO PROSPECTS

Intersections of Hungarian literary reminiscence in Vojvodina

Parallel to the process of digitalization there is yet another intentional tendency in the Hungarian literature in Vojvodina, and this is the conscious undertaking of reprint and republication. “Salvation in a number of ways” is not a specific phenomenon characteristic for Vojvodina, and is not practiced simply because retro is in fashion lately. One can observe different motivations in publishing in various regions in Europe; the activities for salvaging can be especially supported when retrospection results in new interpretation or re-evaluation or perhaps even intermedial meetings, or else if in addition to the collecting activities there is also endeavour for publishing new manuscripts and literary award competitions, to be more precise, the increase in facsimile publications does not compensate for the lack of new manuscripts. We are not yet able to perceive the incentives behind the Hungarian publications, their connections and number of readers; nevertheless, it can be laid down as a fact that certain new volumes or the accessibility of some almost legendary anthologies or selections from the one-time “best-sellers” or revised editions can be of interest for the book market. The readers of these

editions are mostly those involved in literature, researchers and university students; interest in these publications greatly varies; anniversaries in the past couple of years have influenced the demand (for example in the case of János Herceg, Mihály Majtényi, Attila József, or Miklós Radnóti). This paper as a result of a partial research is focused on publishing, retro prospects and reinterpretation, and is restricted to the overview of a few volumes. Following Aleida Assman's views we can say that the various media of remembrance do not simply take over from each other but as a consequence of the intersections and network like interlacement of various media develop into more and more complex structures. Changes in the views in the twenty-first century also require the re-evaluation of certain texts.

Keywords: facsimile publication, retro, anthology, first novel, recipient media, selection, paratext, complexity, salvage, oblivion.

TOLDI ÉVA

Újvidéki Egyetem BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
evatoldi@eunet.rs

AZ ELFOGADÁSTÓL A SZUBVERZIÓIG*
Női irodalom, interkulturális jelenségek

From Acceptance to Subversion
Women's writing, intercultural phenomena

A két világháború között a vajdasági magyar irodalom legfontosabb kérdése az volt: mivel kell foglalkoznia a vajdasági magyar írónak. Vajon a helyi színeket kell ábrázolnia, vagy szólhat az emberélet örök, általános érvényű kérdéseiről is? Szenteleky Kornél, a vajdasági magyar irodalom jellegadó egyénisége úgy gondolta, az „igazi vajdasági regény”-nek a Trianon utáni kisebbségi helyzetről, szerbek és magyarok együttéléséről kell szólnia. Az első „igazi vajdasági regény” megírása sokáig váratott magára, míg végül egy nőíró, Börcsök Erzsébet *A végtelen fal* című regénye valósította meg Szenteleky Kornél elképzeléseit. Ily módon az irodalom sorskérdéseiről szóló „nagy narrativa” alakulását egy nőíró befolyásolta. A tanulmány a hovatartozás-tudat és az identitáskérdések kifejezésformáit vizsgálja a regényben. Az interkulturális diskurzus irodalmi megnyilvánulásaihoz a századvégen Juhász Erzsébet *Határregénye* járul hozzá meghatározó módon. A Saját és az Idegen tapasztalatát a hatalmi pozíciók, a tradicionális magatartásformák mellett a kulturális másság érzékelése, vonzása és taszítása határozza meg. A határ, a fal nemcsak jellegzetes metaforák ebben a szövegvilágban, hanem szövegszervező motívumok is. A regények vizsgálata lehetővé teszi a 20. század eleji és a század végi nőirodalom és női szerepek változásának regisztrálását is.

Kulcsszavak: vajdasági magyar irodalom, „az igazi vajdasági magyar regény”, Börcsök Erzsébet, Juhász Erzsébet, nőirodalom, multikulturalitás, kulturális sztereotípiák.

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektuma keretében készült.

A vajdasági magyar nőirodalom első megnyilvánulásai egy sok vitától hangos irodalmi korszakban jelentkeztek, amelyek arra irányultak, hogy definiálják, tisztázzák az író első világháború utáni szerepét, amely társadalmi helyzetének megváltozásából adódott. Az etnikai öntudatformálódás, azaz a regionális identitás kialakulása nem ment zökkenőmentesen az első világháborús fordulat évei után. Az írók úgy érezték, teljesen el vannak zárva addigi irodalmi központjuktól, és nagy kiábrándultsággal élték meg, hogy a magyar irodalomban a korábnál is nagyobb mértékben a peremre szorultak. „A nemzeti önértelmezés szimbolikus fordulatait jellemzően történelmi változások motiválják” (SZAMOSI 2004), aminek következtében az írók eleinte az ellen is tiltakoztak, hogy a „vajdasági magyar” jelzővel illessék őket. A vajdasági ugyanis a centrumközpontú szemléletben a „vidéki” szinonimáját jelentette, amelyet eleve kisebbségnek tartottak. Máig tartó, gyakran fellángoló, eleven vitatéma az is, mivel kell és lehet foglalkoznia az irodalomnak, a „helyi színek” vagy az egyetemes emberi tartalmak szépirodalmi megjelenítésére van szükség.

A nőkről szóló beszéd nem illik bele abba a „nagy narratívába”, amely az irodalom feladatának kijelöléséről szól. A nőiség mibenlétéről való beszéd marginalizálásának okai nemcsak a tradicionális patriarchális társadalmi berendezkedés primátusának elismerésében rejlenek, nemcsak azzal magyarázhatók, hogy mint a legtöbb társadalom, a kisebbségi is osztja azt a nézetet, hogy minden tekintetben a férfi a nő fölött áll. Nemcsak az a tudat húzódik meg a háttérben, hogy „a férfi/nő ellentétpár kiválóan beleillik a kultúrára, illetve az emberi gondolkodásra jellemző *bináris oppozíciók*, azaz ellentétpárok sorába, mely párok legtöbbször – kultúrák szerint változó – *hierarchikus rendbe* is sorolhatók, vagyis az egyik a másik fölött áll, valamiféle többletet tulajdonítunk az egyiknek a másikhoz képest, így pl.: alsó/felső, kicsi/nagy, gyenge/erős, passzív/aktív, érzéki/racionális, külső/belső stb.” (BÁN).¹ Az okok között esetünkben mélyebb, kultúraspecifikus jellegzeteségeket kell keresnünk. Az alábbiakban ezeket fejtjük ki.

Miután a vajdasági magyar irodalom meghatározó egyénisége, Szenteleky Kornél Knut Hamsun és Giovanni Verga munkásságának tapasztalatait leszűrve, Hyppolite Taine műelméletének ismeretében megalkotta a helyi színek elméletét, általánossá vált a nézet, hogy az itt élő író feladata felkutatni, miből is állnak a vidékünkre jellemző a helyi színek, valamint hogy azokat munká-

¹ Hélène Cixous egyenesen úgy gondolja, hogy a kultúrát rendező ellentétpárok mindegyike a férfi/nő szembeállításból ered.

iban ábrázolja. Ezt csak nagyepikai keretek között, regényformában lehetne megvalósítani. Az „igazi vajdasági magyar regény” azonban hosszú ideig várat magára. Regényt addig is írtak a vajdasági magyar írók, azok azonban nem feleltek meg a Szenteleky támasztotta követelménynek, miszerint a vajdasági regénynek a megváltozott életkörülményeket kell bemutatnia. Elképzelése szerint ennek a műnek a „szerbek és magyarok regényének” kell lennie, a „legújabb idők” regényének, amely „bácskai színeket, típusokat és sajátos bácskai levegőt sűrít a könyv lapjai közé” (SZENTELEKY 1943; 286). Írói kvalitásairól tanúskodik az a gondolat, miszerint az „igazi vajdasági regény” nem lehet politikai irányregény, mert az csorbítaná esztétikai értékét, ugyanakkor reálpolitikus is, „a magyarok és szerbek igaz megbékélésének híve” (HORNYIK 1986; 34). Úgy gondolja, hogy tizenkét évvel a határváltozás után már „hüvösen és tárgyilagosan” lehet a témához nyúlni. „Az új államalakulás hullámos változásai, forrongó formakeresése, szenvedélyes kilengései ma már a múlté, ami ma probléma és regénytéma, az már lehiggadt, és nincs szeszélyes változásoknak alávetve.” A saját helyzetüket csak az itteni írók láthatják át, és amikor határozottan állítja, hogy nagy sikere lenne egy ilyen műnek, mert a magyarországi közönség érdeklődését is felkeltené, amelyet „szenvédélyesen” érdekel „a szerbek mentalitása, érzésvilága, etnográfiai sajátossága”, aggódva mondja, lehet, hogy nem veszi majd mindenki szívesen, ha „helyzetünk, életünk valóságos képét adjuk. De mi nem beszélhetünk megszállt területről, és nem állíthatjuk, hogy a Bácska meg Bánát színmagyar” (SZENTELEKY 1943; 354).

Szenteleky az *Ákácok alatt* (1933) című novellaantológiával szerette volna bizonyítani, hogy lehetséges a vajdasági lelkület kifejezése. Téziseit azonban a művészet nem igazolja vissza. Senki, még ő maga sem tud eleget tenni a saját maga támasztotta követelményeknek. Egyedül Börcsök Erzsébet *Vándor a Nišavánál* című elbeszélése felel meg elvárásainak. Szenteleky mindenkit biztat és bátorít a „vajdasági magyar regény” megírására. Hogy Börcsök Erzsébet hogyan jut erre az elhatározásra, azt *Eszter* című, önéletrajzi elemeket is tartalmazó regényének plasztikus leírásából tudjuk meg. A bánáti lány a becsei Helikonnak elnevezett írótalálkozón Szenteleky töprengő kérdésére – „Csak még azt nem tudom, ki fogja megírni – öntudatosan válaszolja: „Ki fogja megírni??... Én” (BÖRCÖK 1968; 310).

Az akkor már súlyos tüdőbeteg írónak fejezetről fejezetre küldi szövegét lektorálásra. Szenteleky, amikor megkapja Börcsök Erzsébet regényét, tisztában van a kézirat jelentőségével, lelkesen adja hírül, hogy ez az, amit várt: „ez lesz az első könyv, amely igazi vajdasági, igazi mai témát fog adni,

s ezenfelül irodalmi értéke is lesz... Börcsök regényében egy magyar lány és egy szerb fiú szerelméről van szó, akik nem lehetnek egymáséi. Eleinte a forradalom kavargása, a magasra szökő nacionalizmus áll középük, később pedig (...) a fiú súlyos tüdőbaja” (SZENTELEKY 1943; 286).

Bármennyire is igyekezett Szenteleky egyengetni a regény kritikai fogadtatását, korabeli befogadását nagyban meghatározta a tény, hogy nőíró írta. Maga Szenteleky is, aki oly nagyon várta az interkulturális regény megszületését, a nőolvasat felé tereli a befogadást. A címet ugyanis ő adja, Börcsök Erzsébet a Bánát vagy az Ördögszekér mellett döntene, az utóbbit a kisebbségi lét metaforájának tartja, Szenteleky viszont mást javasol: „a magam részéről az Örök fal vagy a Végtelen fal címeket ajánlanám. Ada Negri egyik gyönyörű verse jut eszembe (Il muro), amelyben egy fal húzódik a két szerelmes közé, egy végtelen fal, melyen nincs rés, nincs ajtó, de a falon túl áthallatszik a lépés, a sóhaj, a hívás”. Mottóként meg is jelenik a regényben a vers. A címmel és a mottóval maga Szenteleky irányítja az értelmezést a szerelmi szál felé, az érzelmi jelleget erősíti a nemzeti és a politikai helyett. Amikor tehát az írói gyakorlatról van szó, nem tud eleget tenni saját elveinek, a kultúrpolitikusan felülkerekedik az érzelmes széplélek, amelyennek oly sokszor bizonyult lírában és prózában egyaránt.

A *Kalangya* (1932–1944) című folyóirat, amelynek Szenteleky alapító főszerkesztője volt, a budapesti a *Nyugat* mintájára nem idegenkedik a női alkotók közlésétől. Az, hogy mindössze négy–öt női szerzőt foglalkoztatott, nem a szerkesztőkön múltott, hanem a korabeli irodalmi állapotokról tanúskodik. A lap retorikájában nem jelenik meg „a nő maradjon a fakanálnál” gondolat, sőt, foglalkozik a női nemiség kérdésével is, bár Szenteleky megjegyzi, Gergely Boriskát, aki éppen a nők szexuális felszabadításáról írt, közönségesnek tartja, aki „minden finom egzotikumtól távol áll” (SZENTELEKY 1943; 316).

A *végtelen fal* hősnője, Kalán Margit Bánátban, egy románok, szerbek, magyarok, montenegróiak lakta vidéken él, és végignézi, hogyan változik a határ, s ezzel összefüggésben hogyan változnak meg az emberek. A történelmi események alapján azonosítani lehet az elbeszélte időt: 1918 és az azt követő két esztendő. Apját, a lányok-pusztai földbirtokost megfosztják vagyona nagy részétől, sokfelé a szabad rablás, a kaotikus állapotok jelzik a változás bekövetkeztét, sokan vannak, akik alig várják, hogy „elérkezzen az ő napjuk”. A regény szereplői hitetlenkednek, kételkednek benne, hogy lesznek, akik az új világban gyűlölni fogják őket. Közben Lajos bácsi az újsághíreket követve berajzolja Magyarországot térképére az új határokat.

Margit a saját életében bekövetkezett változásokat éli meg intenzíven. Gyermekkori játszópajtása és szerelme, Emil Bogdan, Belgrádban jut miniszteri hivatalhoz. A szerb fiúnak környezete intrikus figurái bebeszélik, hogy a magyar lány jelenléte hátráltatná karrierjét. Legalábbis Margit így éli meg az eseményeket, nem tudva, hogy a fiú a háttérből továbbra is támogatja.

Falat von tehát közéjük az új államberendezés. S mire kiderülne, Emil érzései nem változtak, az is bebizonyosodik, szerelmük nem lesz hosszú életű, a szerb fiú ugyanis gyógyíthatatlan beteg, feladja minisztériumi állását, s a davosi szanatóriumba utazik, ugyanoda, ahol majd néhány év múlva Thomas Mann *A varázshegyéne*k hőse, Hans Castorp is kezelteti magát.

Magit modern nőfigura. A regény elején még Bécsben látjuk, ahol egy leánynevelő intézet lakója, az első világháborút ott vészeli át. Anyja korai halála után apjának nagyvonalúsága alakítja életvitelét. Szabadon járhat-
kelhet a puszta, a közeli falu, Boldur és a város, Beckserek között, szinte a városi kózsálónők rokona, nagyfokú önállóságról tesz tanúbizonyságot. Nem tudjuk meg, mivel foglalkozik, életében a gyermeknevelés és a háztartás vezetése nem játszik szerepet, csupán a bálozással és lelki életével törődik, aminek központjában Emil iránti szerelme áll. Egyedül irányítja sorsát, még akkor sem veszi el a lába alóla a talajt, amikor összeomolni látszik világa. A női passzivitásról szóló sztereotípiát dől meg ezen a ponton. Nagy csalódásként éli meg Emil vélt hűtlenségét, „árulását”, ám kideríti az igazságot, és a fiú után utazik, hogy szerelméről biztosítsa, kitartásáról, amellyel majd mellette áll a tüdővész nehéz perceiben is, még a betegség tudata sem töri meg, nem változtatja meg érzelmi viszonyulását. Valójában ő a központi figura, aki az új körülmények között is az örök emberi problémákat tartja fontosnak: nem a történelmi, állammodosító határt, hanem az embereket elválasztó falat szüntetné meg.

Ugyanakkor bármennyire is az önálló, modern nőt testesíti meg, a hősnő teljes egészében elfogadja a férfitársadalom primátusát, s ahhoz igazodva, azon belül keresi önállóságát, semmiben sem lázad ellene. A beteg férfi mellett való kiállás is a női szerepvállalás formája: az ápolás, a gondoskodás női szerepkörét szilárdítja meg. És ilyen interkulturális kapcsolataiban is: már kislány korában határtalan öröm tölti el, amikor Vrbica ünnepén őt is megcsapkodják barkával, akárcsak a szerb gyerekeket, s alkalmazkodik szerelmének kulturális szokásaihoz is, nem tartja idegennek, még nyelvi akadályok sem bonyolítják együttlétüket. Nem tudjuk meg, milyen nyelven beszélgetnek egymással, s soha nem kerülnek szóba önkifejezési nehézségek.

Börcsök Erzsébet mindenképpen eleget akart tenni az iránta támasztott követelményeknek. Motivációjának „női” voltát maga árulja el *Eszter* című regényében, amikor felteszi magának a kérdést, miért is akarta annyira megírni a „vajdasági magyar regényt”: „Becsvágyból? Hogy kivergődjön a szegénységből? Nagyravágyásból? Hogy felülkerekedjen a gögös világon? Hálából? Örömet akart szerezni valakinek? Szerelemből? Nagylelkűségből? Méltó akart lenni valakihez? Áldozatos? Önmagát keresztre feszítő?” (BÖRCÖK 1968; 313) Nyilván mindegyik közrejátszott, ám az *Eszter* tanúsága szerint leginkább a Szenteleky iránt érzett plátói szerelem volt prózájának mozgatórugója.

A nőiséget a két világháború közötti kritikai recepció nem teljesen külsőleges, irodalmon, műveken kívüli tényezőnek tartja. Az esztétikai minősítéseket olvasva genderspecifikus jelzők sokaságát találjuk. Szirmai Károly szerint Börcsök Erzsébet novelláirói „biztosságában volt valami férfiaság, mely azért mégsem gyöngítette a felépítés nőies finomságát”, sohasem tévedt a nőírókat jellemző elaprózásba. *A végtelen falról* szóló méltatásában dicséri, hogy „szinte férfiasnak mondható objektivitással” rajzolja meg a két világháború közötti helyzetképet, „leányos daccal és férfit is megszégyenítő ambícióval azt akarná megmutatni, hogy bele tudja magát élni egész sereg ember lelkébe”. Ebben a diskurzusban tehát a férfiaság a kiindulópont, a hasonlítási alap, az az etalon, amelyhez a nőket hasonlítani lehet.

Szirmai ugyanakkor elismeri, hogy a szerelmet mint témát a nők uralják. A társadalmi események ábrázolása nemzeti érzékenységet sért, ezért az írónak nem marad nagy tematikai területe, hogy beszéljen róla. A szerelem és a házasság az a csomópont, amely megengedi a népek közötti kommunikációról szóló diskurzust, „Börcsök... regényében is az utóbbi problémát használta fel eseményhajtó erőnek” (SZIRMAI 1933; 414), s szerinte ezért előzhette meg a férfiírókat a fontos társadalmi problémák ábrázolásában. Ezzel elismerte primátusát a férfikánonban, legalábbis ami a vállalkozás el-sőbbiségét illeti.

Megfogalmazza a regénnyel szembeni fenntartásait is. Szirmai, az esztétikai értékek primátusát hirdető kritikus éppen a nemzeti sztereotípiák megjelenítését hiányolja. A szerb fiú, Emil „mentalitásában kevés a faji vonás. Ami szláv van benne, az inkább lány, ingadozó, oroszos. A szerb pedig a legkeményebb szláv törzs. Szerelme nem ismer akadályt. Csak a szülő kérése és szava tudja megtorpantani. Itt természetesen az aktív, a férfinemet értem. Emil inkább magyaros jellem. Annak is szellemileg tisztult, magasabb rétegeiből vett. De erősen európai ízzel”. Ám a magyarok nemzetkarakterológiai

megítélése sem jobb: „Az sem valószínű, hogy Kalán, akármily karakán gyerek is volt a valóságban, ne fogadta volna el Čović százados odanyújtott kezét.” És a montenegrói rendőr sem felel meg a sztereotípiáknak: elképzelhetetlen, hogy Kalánt a „büszke, önérzetes montenegrói ne lőtte volna le ezért a sértésért, nyomban a helyszínen” (SZIRMAI 1933; 416).²

A végtelen fal 1933-ban jelenik meg. „Abszolút közönségsikert” arat, éppúgy, ahogyan Szenteleky megjósolta. A témához azonban nem lehetett kellő óvatossággal nyúlni. Szenteleky nem jól mérte fel a helyzetet, „tizenkét évvel a határváltozás után” még indulatokat váltott ki, s az ügyészség, „némi késedelemmel” ugyan, de elkobozza a regény fellelhető példányait (HORNYIK 1986; 36). Ez lehetetlenné tette a róla való beszédet, és Börcsök Erzsébet jobb sorsra érdemes regényét, az első „igazi vajdasági regényt” hosszú időre befedte a feledés homálya.

Juhász Erzsébet posztumusz megjelent kötete, a *Határregény* (2001) hasonló kérdéseket jár körül, mint Börcsök Erzsébet regénye. A hatvanas években indult neoavantgárd folyóirat, az *Új Symposion* második nemzedékéhez tartozó alkotó, akárcsak korosztályának többi képviselője, alkalmazkodik férfikánonhoz. Elaine Showalter a férfikánonnal való párbeszédnek több fázisát különbözteti meg, melyek közül az első, amikor a nőíró a férfikánon beszédmódjához igazodik. Juhász Erzsébetnek különösen a korai munkáira volt ez jellemző. A Showalter által felállított második fázis, a lázadás, a férfikánon ellen való tiltakozás Juhász Erzsébetnél elmarad, viszont igen korán megfigyelhető a harmadik, amely a nőiség megjelenítésére vonatkozik, a női identitás mibenlétének kutatására irányul.

A magyar „irodalmi közbeszédben (...) az író nő a *hagyományos* irodalmi hierarchiában meglehetősen alacsonyan helyezkedett el, nem jelentett érté-

² A másik kritikus, Kisbéry János is első megközelítésben genderszemontú értelmezését adja a regénynek. „Börcsök Erzsébet nő a szónak abban az értelmében, hogy mint író is nő marad. Nem lehetne összetéveszteni egy férfival. A nőisége a világnézete, az életfelfogása, ehhez alkalmazkodik, ezen keresztül lát meg mindent. Száz lépésről észre kell vennünk, hogy szoknyában jár, holott ez nem is olyan magától értetődő. Egy dilettáns írásmű rendszerint annyira nem valósít meg semmit sem az írója egyéniségéből, annyira nem sajátja, és annyira idegen marad tőle, hogy nemileg is indifferensnek rémlik. Habozunk eldönteni, hogy nő írta-e, vagy férfi. S ahol ez a különbség már észrevehető, ott kezdődik az írói tehetség” (KISBÉRY 1933; 354). A nemek szerinti megkülönböztetés tehát esztétikai kategória. Ennek megfelelően Szirmaival ellentétben ő azt rója fel a regénynek, hogy alárendeli a szerelmi szálát a kisebbségi problémának, ő a szerelmi szál részletesebb kidolgozását hiányolja. A két kritika ellenétes szempontrendszere a nőirodalommal szembeni értékítélet bizonytalanságát is érzékelteti.

ket, sőt éppen ellenkezőleg” (BÁN). Juhász Erzsébetnél a harmadik fázis annak ellenére következik be, hogy ő maga nem tudta magát függetleníteni az irodalmi közbeszédnek ettől az ítéletétől, és nyilván tiltakozott volna, ha írónőnek nevezik, nem egyszerűen írónak. Novelláiban, regényeiben viszont kifejezetten a női jellegzetességek, a női tapasztalatok megfogalmazását érhetjük tetten. Nőalakjai kisvárosi figurák, akik átszellemültek, minden gyakorlati érzék híján vannak, gyakran neurotikusak, ziláltak, tetteik nem követik az ok-okozati összefüggéseket. Mintha mindig kissé a föld felett lebegnének, érzelmeik és intuícióik vezérlik őket, lelkialkatuk kihat környezetükre, lelkiviláguk kivételes érzékiségük kivételése.

Utolsó regényének narrációja fordulatot jelez: markáns, határozottan kirajzolódó, tudatosan felépített világképet, egységes poétikai jelrendszert érvényesít, amelynek előzménye jegyzeteinek és naplószerű feljegyzéseinek időszerűségében és képviselői gondolkodásra irányuló tendenciájában kereshető. A tágabb értelemben felfogott közös térség, a kelet-közép-európai szellemiség mibenlétének megjelenítése felé nyitja meg a szöveg értelmező horizontját. Nem csupán a variábilis identitásra hívja fel a figyelmet, hanem egyúttal a személyes és a kollektív identitás kapcsolódási pontjaira mutat. A nemzeti hovatartozás kérdése kerül fontos helyre, amely történeti idő és a személyes életidő összefonódását követi a 20. század során.

A regény a Monarchia-élmény, pontosabban a Monarchia felbomlásának élményétől indul, és jut el a legújabb háború traumatikus tapasztalatainak megjelenítéséig. Mintegy előképét látjuk a mai eseményeknek a századelőn meginduló bomlástendenciákban. A regény fejezetei egyértelműen megnevezett regionális helyszínekről indulnak, és központi funkciót töltenek be cselekményének alakításában, amely az idegenségtapasztalatot teszi meg centrális témájává. A szintér egyértelműen interkulturális, ugyanis nemcsak a különféle kultúrák egymás mellett élésének keretét biztosítja, hanem egymásra hatásuk is jellegzetes (lásd még: TOLDI 2010).

Az első fejezet Újvidéken kezdődik, miközben az emlékezés visszaidézi a főhős bécsi éveit, de Budapest, Prága és Pozsony is megjelenik a cselekvés színtereként. A regény többi fejezete pedig Szabadka, Temesvár, Linz, Graz. A szöveg ezeknek a megváltozott tereknek az idegenségélményét fogalmazza meg. A *Határregény* világképének mélyén felfedezhető az a tükröztető eljárás, miszerint az egyén pusztulása és a birodalom bukása között párhuzam húzódik.

A *Határregény* cím erős metaforája a jelentések sokoldalú kibontását teszi lehetővé. A haza fogalmának kiürülésével mindig a kisebbségi létpozíci-

óból beszélők szembesülnek: „Ekkor döbbsent rá, hogy neki valójában soha sem volt hazája a szó valódi értelmében. Hiába tanították meg vele ennek az országnak a történelmét, nem jegyzett meg belőle semmit. *Idegen* és érdektelen volt számára minden. Talán azért, mert minden tankönyvben úgy fogalmaztak, hogy hazánk” (JUHÁSZ 2001; 14). A jelen perspektívája is megnyílik, amelyben az idegenségérzet, aminthogy a kisebbségi léthelyzet is, felszámolhatatlan, ugyan „létezett még a szülők, nagyszülők s a rokonság elbeszéléseiben egy messzi másik Magyarország”, de az csupán „anyanyelvvelként” vált valósággá, minden más téren „*idegen*, valószerűtlen maradt” (a kiemelés tőlem – T. É.). Ugyanaz az idegenség tükröződik a hálóként szétterülő közép-európai térkép minden szegletében, mindazokban a városokban, ahol a hősök „felmenői születtek, életüket leélték vagy éppen elhagyták szülőhelyüket, hogy egy másik országban telepedjenek le, vagy el sem hagyták, s mégis más ország polgáraivá lettek az előreláthatatlan történelmi zajlások minden összekuszáló forgatagában.”

A nyelv elvesztése, a nyelvhasználat tilalma traumaként jelenik meg. A lány felháborodik, hogy apja magyarul szól a gyerekeihez, nem engedélyezi a magyar beszédet. De az interkulturalitás hibrid identitása is tetten érhető, éppen a nyelvhasználatban: a „társalgás végig a magyar és a német összevissza keveréséből tevődött össze”. A regényben a Patarcsics család a jellegzetes példája a „teljes zürzavarnak”, ami a nemzeti hovatartozás szerinti tisztázatlanságból ered. „Cecília mamának, aki tősgyökeres szabadkai volt, valójában egyre ment, bunyevác-e, horvát-e vagy netán valami elfajzott szerb, csak magyarnak ne higgye senki, mert nincs annál alávalóbb dolog.” Éppen ezért életében egyetlen szót sem mondott ki magyarul. Fia, Miklós viszont, „végeérhetetlenül kóvályog” nyelvek és identitások között, és mindennél jobban szeretné, ha identitása szilárd lenne: „már nem volt se bunyevác, se szlovén, de még nem volt igazán magyar sem. Pedig úgy érezte, ha egyetlenegyszer igazából át tudná érezni, hogy ő magyar, az lenne a révbe jutás, minden földi jónál nagyobb gazdagság” (JUHÁSZ 2001; 61).

A szövevényes rokonsági kapcsolatok és a családon belüli nemzeti hovatartozás, rokon- és ellenszenvek kaotikus együttese rajzolódik ki a regényben. A család rendszerként felfogott struktúrájában a rendszerelmélet törvényszerűségei érvényesülnek, miszerint egy-egy kultúrában meghatározott szerepek, elvárások, sztereotípiák, klisék, értékminták halmozódnak fel, és ezek a rendszeren belül összekapcsolt minták nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak. A regényben a férfiak korán halnak, háborúk áldozatául esnek. Ők a nagy nemzeti narratívumok megélői, nemzeti identitásuk bi-

zonytalanságát is ők élik meg intenzívebben, fogják fel társadalmi – és társadalmi nemi – szerepük részeként, identitásuk szerves alkotóelemeként. A nemzeti identitás és a nemi identitás összefüggése Patacsics Miklós személyében fonódik össze végérvényesen. A főhős úgy érzi, ha nemzeti identitása tisztázódna, az nem megváltoztatná egész személyiségét, hanem akkor válna „igazi férfi”-vá is.

A nők etnikai identitása a szorosabb interperszonális viselkedésstratégiák keretében mutatkozik meg, a trauma családi és szerelmi életét érinti, s csak azok függvényében, mintegy másodlagos tényezőként jelenik meg a nemzeti vonatkozás. Ennek ellenére a regény a hagyományos családmódel átalakulását is rögzíti: a női figurák messzemenően dominánsabbak, kezdeményezőbbek, a férfiak a családon belül pipogyák, másodrendűek, még akkor is, ha néha józanabbnak bizonyulnak. A nők – habár a helyen maradás hívei – kezdeményezik a nemzeti narratívumról való gondolkodást, sőt távolba szakadt családtagok látogatásakor provokálják is. Erős nőalakok jelennek meg, akik néha teljes egészében érzelmeik rabjai, s ebben következetesek és a fanatikusságig kitaróak, míg mások tökéletesen hártják maguktól a kötelet, teljesen híján vannak az érzelmeknek, az elfojtás, a tudatos távolságtartás, az idegenségérzés fenntartói. Ella például „nem szerette férjét, nem szerette gyerekeit”, kedves időtöltése a festés volt, s képein önmagát rendre hullaként jelenítette meg, „ugyanaz a semmibe meredő holtidegen tekintet az első önarcéptől az utolsóig”. Az önel fogadás lehetetlensége a nőiség elfogadásának képtelenségével jár együtt. A női figurák a hagyományos női szerepmintákkal ellentétesek, s mivel egész személyiségük szubverzív, nőiségükben is azokká válnak.

A két irodalmi példa arra mutat rá, hogy az interkulturális együttélés „nagy narratívájának” alakításához a nőírók jelentős mértékben járultak hozzá. Ezért nemcsak a „férfikánonban” elfoglalt helyük érdemelne újraértékelést, nőírásként való olvasásuk is új eredményekre vezetne. A 20. század elejének írónője mind nemzeti, mind női identitásában stabil, míg a század végének nőalkotója identitását kutatja szüntelenül. Az önazonosság keresésének eredménye azonban nem a szilárd azonosság megtalálása, hanem az önidentitás még bizonytalanabbá válása, amely a teljes önelvesztésig vezet. A szöveg egészen abban a szellemben működik, ahogyan a posztmodern narrátori identitás Zygmunt Bauman szerint alakul: „A nehézség nem abban áll, hogy identitást találjunk, fedezzünk fel, konstruáljunk, állítsunk össze (vagy vegyünk), hanem hogy elkerüljük, hogy túl szűkre szabott legyen és ráragad-

jon testünkre... A posztmodern életstratégia sarkalatos pontja nem az önazonosság kialakítása, hanem bármilyen rögzítettség elkerülése” (BAUMAN 2004; 198). Az önazonosság hiánya a narrátor mint individuum és a környezete közötti dialogikus kapcsolat hiányaként jelenik meg. Míg a századelő írója minden kritikában visszajelzéseket kap a női identitás megjelenítésének módjára és sikerességére, addig a századvégen erre nem történik utalás. Míg a századelő irodalomról való gondolkodásába még bele volt írva a nőiségre való reflektálás, a nőiség szempontjai nem külsőlegesek voltak, addig a századvég kisebbségi irodalomról való gondolkodása egyértelműen irodalmon kívülinek gondolja a felvetést. Ennek megfelelően Börcsök Erzsébetet az irodalmi kánonban kell rehabilitálni, míg Juhász Erzsébet helyét a nőirodalom keretében kell újrafogalmazni és megtalálni. Ez a kettősség mindkettejük írói opusába bele van kódolva.

Irodalom

- BÖRCsök Erzsébet (1968): Eszter. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- BÖRCsök Erzsébet [1933]: A végtelen fal. Jugoszláviai Magyar Könyvtár, Szubotica
- BÁN Zsófia: Van-e az irodalomnak neve? URL: <http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/5-van-e-az-irodalomnak-neme?.html> (2011. 11. 13.)
- BAUMAN, Zygmunt (2004): A zárandokok és leszármazottai: sétálók, csavargók és turisták. = Biczó Gábor szerk.: Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig. Csokonai Kiadó, Debrecen
- BORI Imre (1998): A jugoszláviai magyar irodalom története. Forum Könyvkiadó–Zavod az udžbenike, Újvidék–Beograd
- CIXOUS, Hélène (1997): A medúza nevetése. = Kis Attila Atilla, Kovács Sándor, Odorics Ferenc szerk.: Testes könyv. Szeged, Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport, II. 357–380.
- FARAGÓ Kornélia (2001): Utószó. Közép-európai határjáték = Juhász Erzsébet: Határregény. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- HARKAI VASS Éva (2007): Az újvidéki villamostól a bécsi expresszig. = Tolsztoj és Kirkegaard Berlinben. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 91–98.
- HORNYIK Miklós (1986): A Mi Irodalmunk története és repertórium (1930–1933). A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék
- HÓZSA Éva: A Szenteleky-kultusz regénybeli lenyomata. URL: <http://www.zetna.org/zek/konyvek/116/hozsa05.html> (2012. 05. 10.)
- KISBÉRY János (1933): Kisbéry János: Börcsök Erzsébet: A végtelen fal. Kalangya, 5. 353–359.
- PATAKI Ferenc (2001): Élettörténet és identitás. Osiris, Budapest

- SHOWALTER, Elaine (1994): A feminista irodalomtudomány a vadonban: A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány. Helikon, 4. 417–442.
- SZAMOSI Gertrúd (2004): A skót nemzetű posztkoloniális toposzai. URL: <http://www.korunk.org/?q=node/&&ev=2004&honap=12&cikk=7714> (2011. 12. 02.)
- SZENTELEKY Kornél (1931): Hol késik a vajdasági regény? = Sz. K. (2000): Új lehetőségek – új kötelességek. Egybegyűjtött tanulmányok, kritikák, cikkek II. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 76–78.
- SZENTELEKY Kornél irodalmi levelei 1927–1933 (1943). Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: Bisztray Gyula és Csuka Zoltán. Kiadja a Szenteleky Társaság. Zombor–Budapest
- SZIRMAI Károly (1933): Szirmai Károly: Börcsök Erzsébet, a vajdasági regény problémája és A végtelen fal. Kalangya, 409–417.
- POZSVAI Györgyi (1993): Mindéig. Magyar Napló, szeptember 3. 40–41.
- TOLDI, Eva (2010): Interkulturalnost, interpersonalne i narativne strategije u savremennoj madarskoj književnosti u Vojvodini. = Susret kultura. Zbornik radova. Filozofski fakultet, Novi Sad, 1225–1230.

FROM ACCEPTANCE TO SUBVERSION

Women's writing, intercultural phenomena

The vitally important question of Hungarian literature in Vojvodina between the two World Wars was what the Hungarian writers ought to be writing about. Should they describe local colours, or might they describe eternal, all-pervasive questions of life? Kornél Szenteleky, the leading figure of Hungarian literature held that the 'true Vojvodinean novel' ought to depict the minority existence after the Treaty of Trianon and the coexistence of Serbs and Hungarians. The 'true Vojvodinean novel' took a long time to be written until finally a woman writer, Erzsébet Börcsök's novel under the title *A végtelen fal* (*The Endless Wall*) met Szenteleky's expectations. Therefore, the development of the 'great narrative' on the vital questions of life in literature was influenced by a woman writer. The paper looks at the issues of the awareness of belonging and forms of expressing identity in the novel. Erzsébet Juhász's *Határregény* (*Frontier Novel*) contributed in a decisive way to the expressions of interculturalism in literature. The experiences of the feelings of belonging or not belonging, of one's own and of the foreign, in addition to positions of power and traditional forms of conduct, are also determined by the awareness of cultural differences and by finding them attractive or repulsive. The border and the wall are not only characteristic

metaphors in this textual world but also text-formative features. The study of the two novels also allows for recording the differences in feminist literature and feminine roles between the beginning and the end of the 20th century.

Keywords: Hungarian literature in Vojvodina, “true Hungarian novel form Vojvodina”, Erzsébet Börcsök, Erzsébet Juhász, women’s writing, multiculturalism, cultural stereotypes.

BENCE ERIKA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
erikazambo@eunet.rs

REGIONÁLIS ÉS MULTIKULTURÁLIS JELENSÉGEK TEMATIZÁCIÓJA A VAJDASÁGI MAGYAR IRODALOMBAN*

Thematization of Regional and Multicultural Phenomena
in the Hungarian Literature of Vojvodina

A kulturális identitás nyelvi aspektusainak, azaz a Másik eltérő nyelve megértésének kérdése széleskörűen tematizálódik a vajdasági magyar irodalomban. A nyelvi különállóságra, illetve a regionális köznyelv léte és legitimitására reflexiók sora irányul a térségi magyar irodalomban. Ezzel együttathóan a multikulturális indentitás illúziója is megjelenik, illetve tematizálódik társadalomtörténeti csődje. A vajdasági magyar irodalom oktatása ezeket a nyelvi és nyelvhasználati témákat is jelenti és felveti.

Kulcsszavak: kulturális és nyelvi indentitás, multikulturális illúziók, a Másik, barbár-legendák, tenger-metaphora, poszt-jaltai nemzedék.

A nyelvi és a kulturális indentitás

A nemzeti önértelmezés nyelven alapuló meghatározottsága több évszázados tradíciót jelent a közép-európai nemzeti közösségek életében, miközben az önidentifikáció más formáiról és viszonyrendszereiről, pl. a kultúra

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektuma keretében készült. Egy hosszabb tanulmány bevezetője.

tartalmihoz való viszony assmanni (ASSMANN 2004) felfogásáról is beszélhetünk.

A nagybetűs Idegenről alkotott történeti alakzatok és sztereotípiák a Másik nyelve és kultúrája elutasításának termékei/következményei (GADAMER 1991; TOLDI 2010; UTASI 2011). Egyik legrégebb példája a barbár jelensége és fogalmi vonzatai az európai kultúrában. A barbár az ókorban a saját kultúrától idegen, bárdolatlan, műveletlen közösségeket, a Másik meg nem értett nyelvét jelöli; az ógörögök perzsák ellen vívott háborújától kezdődően a kegyetlenség és a durvaság megnevezése. Ma magatartásmintát és szellemi tartalmat jelöl: egyrészt az intellektuális értékrenden kívüli habitus, másrészt a civilizációs társadalmakkal szembeni történeti erőmozgások jelentéstartalmait fedi. A közép-európai értékrenden belül sokszor a Balkán-legendával és az ember alatti lét, az „állatiság” létformáiról alkotott képzetekkel csúszik egybe.

A nyelvi és kulturális identitás jelensége (a vele összefüggő Idegen/Másik-képzetek, barbár-legendák és Balkán-képek) a legújabb kori vajdasági magyar irodalom egyik legfontosabb jelentésalkotó tartományát jelenti, sokszorosan tematizálódik lírában és prózában egyaránt. A példák sokaságából kettőt emelek ki.

Juhász Erzsébet *Határregény* (JUHÁSZ 2001) című műve, egy – az egykori Monarchia területén szétszóródott, Trianon után egymástól politikai, nyelvi és kulturális határok által is elválasztott – család tagjainak önidentifikációs kísérleteit a posztmonarchikus életforma meghatározó sajátosságaként mutatja be. A családregegyként is értelmezhető regény egyik legjellemzőbb – a nyelvi identitásról szóló – fejezete a szabadkai Pataresics Miklós életének – de még inkább – halálának története. A Pataresics fivérek szlovén apa és bunyevác anya gyermekeiként látták meg a napvilágot – az apa és az anya eltérő önazonosságképe súlyos válságot teremt mindkettejük, de erőteljesebben Miklós tudatában. Amíg az apa részéről nem éri határozott instrukció e szempontból – az apai identitás alapja ugyanis az egyszerre több kultúrában és nyelvben való létezés képze, vagyis egyfajta multikulturális attitűd –, addig a patriarkálisabb és intellektuális is korlátozottabb közösségből származó bunyevác anya nemzeti önképének alapja a hagyomány és az előítélet. A családi legendárium szerint ugyanis az anyai nagyapa (Bájjics Márkó; Bajić Marko) nemzeti hősi kiállása és bátorsága még Rózsa Sándort is megszégyenítette, amiből az következik, hogy a magyar nemzet nem eléggé hősiesség, tehát alávaló. Épp ezért szegedi származású menyével, aki – mivel nem rendelkezik különösebb nyelvérzékkel (és a nyelvek iránti ér-

zékenységgel sem) – nem tanul meg szerbül, soha életében egyetlen szót sem vált, mert Cecília mama számára: „valójában egyre ment, bunyevác-e, horvát-e vagy netán valami elfajzott szerb, csak magyarnak ne higgye senki, mert nincs annál alávalóbb dolog” (JUHÁSZ 2001; 60). Amiért a fiai, Miklós és János magyarnak vallják magukat, az „elátkozott, istenverte gimnázium”-ot (JUHÁSZ 2001; 60) hibáztatja, holott a fiúk (különösen Miklós) tudatában – az aktuális magyar hatalom asszimilációs törekvéseinél – sokkal nagyobb identitásválság zajlik. Hogy az egyén önazonosságképe egyáltalán nem csak „nyelvkérdés”, hanem kultúrával való azonosságtudat elsősorban, azt épp Miklós egzisztenciális tragédiája mutatja. Az SZHSZ Királyság jelentette hatalomváltást követően, vagyis Trianon után mind a neve (Nikola Patarčićnak írják át), mind az anyanyelve (anyja révén tökéletesen beszél szerbül) megfelelő volna – mégis vállalja a nemzeti alapú diszkriminációt, amikor a hivatalokban, ahol ott áll a felirat – „Govori državnim jezikom!” –, s rendre ráripakodnak, hogy: „Ne ugass!”, magyarul szólal meg. „[...] úgy érezte, ha egyetlenegyszer igazából át tudná érezni, hogy ő magyar, az lenne a révbe jutás, minden földi jónál nagyobb gazdagság. Akkor végre megállhatna a maga lábán, igazi férfi lenne...” (JUHÁSZ, 2001; 60). Amikor 1944-ben bejönnek Szabadkára az oroszok, az az iszonyatos sejtelve támad, hogy „ezentúl már az oroszok mindig itt maradnak, és őt arra fogják kényszeríteni, hogy orosznak vallja magát” (JUHÁSZ 2001; 63). Miután borzalmas félelem és gyengeség fogja el, kénytelen lepihenni – „Soha többet nem ébred fel erre a világra” (JUHÁSZ 2001; 63.). Képletesen: a nemzeti önidentitás hiányába hal bele.

A barbár legendájának egyik legmarkánsabb tematizációja Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* (BALÁZS 2008) című regénye. A Római Birodalom egykori limesén, azaz a Pannónia területén évszázadok folyamán formálódott, majd elpusztult népközösségek és államalakulatok történetét a róluk kialakult sztereotípiák nyomán jeleníti meg úgy, hogy közben a rálátás perspektívája folyamatosan módosul. A térségbe érkező barbár törzsekre a civilizált Róma lenéző és idegenkedő tekintete vetül. Ez a lenéző tekintet – az elbeszélői látószög mobilitását címében (*Kinek Észak, kinek Dél*) is reprezentáló regényben – térbelileg manifesztálódik: a Tarcál-hegy, a mai Fruška gora római kori őrhelyeiről vetül a „civilizált tekintet” a Duna másik partja felől, a limesen túlról a birodalomra törő „barbár társaságok”-ra: „elsősorban a szarmataivadék jazigokra, de előfordult itt más éhes népség is e széles, huzatos »tatárpusztán«, amely népség netán gyomrának szilaj dühétől vezérleve, legyőzhetetlen rabláskényszerből, vagy akár pusztá heccből is veszélyt

jelentett a nagy birodalomra nézve. Száguldoztak itt hunok, jöttek előttük szlávok a nagy népvándorlás áradatával, gótok lepték el a jazigok szomszéd-ságát, véres csatákban szorítva vissza a rómaiakat” (BALÁZS, 2008; 8). Az idegenre rávetített becsmérő, barbár (állat)képzetek a Másik nyelvének, kultúrájának és észjárásának meg nem értéséből fakadnak. A térségben feltűnő korai magyarok „*ugarul ugattak*” (i. m. 243), a gótok „ronda és erősen szodomita” (BALÁZS 2008; 228) népnek minősülnek.

A Római Birodalom limesvidékén létrejött Barbaricum-történet (JUNG 1991; 2001) a barbárság legendája, az újabb kori nemzetkarakterológiai színterén szükségszerűen csúszik egybe a Balkánról alkotott legendákkal. Ezekben sokszor a „»förtelmes, gyermekfaló, farkasokkal focizó és medvékkel öklöző« Balkán” (BALÁZS 2008; 314) képe jelenik meg – az ókori Barbaricum-történet barbár állatképzeteit hívja életre. „A Balkán ugye furcsa szó – füzi tovább a gondolatot az elbeszélő. – A balkanizálódás fogalmát megjegyezte immár boldog és boldogtalan széles e világon szerte, s használja is olyan társadalmi folyamat megjelölésére, amelyben nem csupán a gazdasági hanyatlás érzékelhető erősen, hanem az emberek közötti viszonyok eldurvulása úgyszintén. Valamiféle romlást, rothadást, újbóli primitivizálódást, visszavetlést igyekszik jelenteni, és gyakorta olyanok szájából röppen ki, akik maguk sincsenek távol ettől, ugyanakkor halvány fogalmuk sincs, mi rejlik mögötte: igazából hol kezdődik, hol ér véget, s honnan ered az ajkukra szitokszóként toltult baljós kifejezés: Balkán” (BALÁZS 2008; 313).

Multikulturális illúziók

Miként az idézett Balázs-regény elmozduló elbeszélői perspektívái révén is nyilvánvalóvá válik számunkra, nagyon is képlekenyek a kulturális és a barbár attitűd közötti határok: „Úgy tűnik ugyanakkor, a világ másik, önmagát pökhendiségig kulturáltabbnak tekintő nyugati, északnyugati része nem érti, hogy ott, a Keleten, Délkeleten másképp jár az emberek agya, miként a nap is az égen” (BALÁZS 2008; 315) De nemcsak erről, a nemzeti identitásnak és a Másikról alkotott elképzeléseinknek a kultúra tartalmaihoz igazodó meghatározottságáról van szó, hanem a kultúra és a civilizáció tartalmainak különállóságáról és elválasztottságáról. A különválasztott kultúra és civilizációs értékszint között e gondolati körben az az eltérés, miszerint a kultúra kisajátítható és ideológiailag manipulálható, míg a civilizáció egyetemes érték, megosztható. Ezért működhet jól egy civilizációs értéke-

ken alapuló nem nemzetállami konstelláció, mint pl. Svájc, s ezért eredményez ugyanakkor a hatalmas kultúrával büszkélkedő forradalmi Oroszország, majd a szovjet államalakulat és népei számára a nemzeti kulturális tartalom katasztrófát. Hornyik Miklós *Angol pázsit* (HORNYIK 1991) című shortstory-gyűjteményében hivatkozik egy állítólagos Maugham-novellára, amelynek egyik – kulturális identitását tekintve: angol lord – szereplője mondja egy, a portyázó lázadók által szétlőtt villamos padlóján hasalva, miután már megismerkedett az orosz művészetek és kultúra nagyságával: „Ennek az országnak kevesebb művészetre lenne szüksége, és több civilizációra!” (HORNYIK 1991; 58)

A pannon térségben, amely a vajdasági magyar irodalom terét is jelenti, a multikulturalizmus s a reá épülő transzkulturális identitás eszméje a városi kultúra talaján nyert érvényt, s lelt követőkre. Mindenekelőtt Újvidékről tűnt úgy, hogy a balkáni térség Párizsa lehet (az idézett Balázs-regényben: „Duna meneti Athén” [BALÁZS 2008]), egy multikulturális karnevál és kavalkád színhelye, ahol a kultúrák megtermékenyítő keveredésének és minőségalkotó összefüggésének egyik legfontosabb alkotó elve a nyelvi átjárhatóság lehetősége, a városi polgárság többnyelvű identitása. (A falusi környezet tradicionális kulturális szerveződését és hagyománymegőrző irányultságát, zártágát többek között az említett identitás hiánya is generálja: a falusi közösségek ugyanis többnyire egynyelvűek [VOIGT, 2008].) Miként a közelmúlt történetéből, a közben megképződött két évtizedes rálátási távlat nyújtotta értelmezői/érték- és konvenciaalkotói pozíciók révén tudhatjuk, az Újvidék-történet kataklizmatikus képpel zárul: a modern és multikulturális fellegvárnak képzelt város a balkáni nemzetállam sötét bugyraiban süllyed el, amit Végel László *Peremvidéki élet* (VÉGEL 2000) című esszéregényében az elbeszélő egy még borzongatóbb és végletes, az irodalmi kultúrára vonatkozó reflexióval told meg és zár le. Az elpusztult multikulturális világ naiv polgára hontalan lokálpatriótává válik, léte örökösen premvidéki, irodalmával a *senki föld-jéhez* tartozó. Ez azért is érdekes konzekvencia Végel esszéregényében, mert a szerző épp ahhoz, az általa posztjaltainak nevezett nemzedékhez tartozik, akik legtöbbit investálták a multikulturális jugoszlávság eszméjébe, s leginkább hittek az azóta már sokat vitatott és kifigurázott „tenger-metaforá”-ban, a „nekünk van tengerünk” gondolatában. Újabb irodalmi reflexiói közé tartozik Lovas Ildikó *Kijárat az Adriára* (LOVAS, 2005) című, a térségi magyar irodalom legismertebb tropikus alakzatát, a tenger-metaforát tematizáló s a reá épülő haza-illúziót dekonstruáló Vajdaság-regénye: „Kifog rajtam ez a tenger-ügy. Meddig volt a bácskaiaknak tengerük, mikortól nincs, vagy

fordítva és előlről. Annyiszor körbejártam, annyi felől. Megannyi apróságba, részletbe belelesve, hogy végül az egészből semmi ne kelljen. Szarok az Adriára. Végül kiderül, hogy Csáth oldotta meg a legelegánsabban: ott fejezte be, ott maradt, ahová tényleg tartozunk: a határon, sehol, a homokba fűrt fejünkkel. Csakhogy a metaforák visszacsapnak. Fejbe vágnak, hálátlan dögök” (LOVAS 2005; 267).

A tenger-metaphora a posztjaltai nemzedékek életében

A tenger-metaphora a későbbi korosztályok perspektívájából úgy tűnik, hogy nem volt más, mint a jugoszláv olvasztótégely egyenlőség mítoszának, kvázi testvériségillúziójának tropikus megnyilatkozása. A megalkotása óta eltelt évtizedek során a jelölt korosztály képviselői különbözőképp értelmezték újra a jelenséget. Tolnai Ottó többnyire bagatellizálja egykori álláspontját, Gion Nándor visszavonta, Végel László továbbgondolta és újraértelmezte, míg mások (főleg az egykori *Symposion* teoretikusai és kritikusai) esztétizáló/esszéisztikus kontextusban igyekeznek fenntartani a metaforát. A kulturális egyenlőség (a többségi–kisebbségi párbeszéd) illúzióját a többnyelvűség hagyománya táplálta a jugoszláviai/vajdasági irodalom voztakörében. Valójában csődje is a kollektív tudatformák (mint pl. az emlékezet) talaján generálódott. Ugyanis a kolonizált vagy a déli szerb etnikumok, a likai szerbek vagy a történelmi Szerbia térségéből származók emlékezetéből (akik a második világháborút követően a Vajdaságban települtek le, illetve a hatalmi/kulturális struktúrákban kaptak szerepet, s ezáltal az irodalmi diskurzusokba is beleszóltak) hiányzik az a multikulturális és transzlingvális tapasztalat, amit a közép-európai térkonstellációban Monarchia-tudatnak nevezünk, s amelynek fontos összetevőit alkotják a többnyelvűség kódjai. Vagyis a symposionista nemzedék többnyelvűnek képzelte a diskurzusa egyirányú maradt.

A regionális kulturális emlékezet és nyelv irodalmi alakzatai

Juhász Erzsébet regénye és Végel László esszéi a Monarchia-tudat mint kollektív/regionális kulturális emlékezet legkomplexebb példáit jelentik meg és értelmezik a vajdasági magyar irodalomban. Balázs Attila idézett regénye ezt a jelenséget nyelvi szinten is érvényesíti – kockáztatva azt a ve-

szélyt, hogy a nagyregény egyes nyelvi alakzatai a nem a pannon térségből származó befogadó számára dekódolhatatlanok maradnak.

Hogy a kulturális identitás fogalma mennyire összetett jelenséget takar, jó példa arra, hogy a nem vajdasági befogadó számára bizonyos térségi anekdoták és metaforák, mint pl. az angol pázsit-anekdota, a tenger-metafora, a limes-történet és a barbár legenda jelentésköre is megfejthetetlen marad – hiányoznak ugyanis mögüle a kollektív emlékezetnek bizonyos formái. A limes fogalma a mai vajdasági magyar irodalomban nemcsak a Római Birodalom határait védő katonai védvonalat jelenti, hanem (és elsősorban) szellemi határvonalat, kulturális értelmű határokat, olyan létformát, amelyre az állandó veszélyeztetettség állapota, a limesszel összefonódó „hadak útja” metaforája jellemző.

Irodalom

- ASSMANN, Jan (2004): A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Budapest
- BALÁZS Attila (2008): Kinek Észak, kinek Dél: vagy a világ kicsiben. Palatinus, Budapest
- GADAMER, Hans Georg (1991): A nyelvek sokfélesége és a világ megértése. Ford. Egyedi András. Athenaeum, 1. 3–14.
- HORNYIK Miklós (1991): Angol pázsit. Balkáni néprajzi kalauz. Napló, Újvidék
- JUHÁSZ Erzsébet (2001): Határregény. Utószó: Faragó Kornélia. Forum, Újvidék
- JUNG Károly (1991): Barbaricum. Fűgák és más versek. Forum, Újvidék
- JUNG Károly (2002): Mogorva Héphaisztosz. Utazás a merőlegesen: hattyúdalok, el- és leszámolások. Forum, Újvidék
- LOVAS Ildikó (2005): Kijárat az Adriára. Kalligram, Pozsony
- TOLDI Éva (2010): A Másik megértésének stratégiai. Tanulmányok: Újvidék, 43. 93–103.
- UTASI Csilla (2011): A kulturális azonosság kérdései Juhász Erzsébet Határregényében. Hungarológiai Közlemények: Újvidék, 4. 55–64.
- VÉGEL László (2000): Peremvidéki élet. Forum, Újvidék
- VOIGT Vilmos (2008): Van-e kulturális emlékezete a népnek? = Papp Richárd–Szarka Ákos szerk. Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 15–27.

THEMATIZATION OF REGIONAL AND MULTICULTURAL PHENOMENA IN THE HUNGARIAN LITERATURE OF VOJVODINA

Linguistic aspects of cultural identity, that is, the issue of understanding the different language of the Other becomes widely thematized in the Hungarian literature of Vojvodina. A whole range of reflexions are directed towards the linguistic separatism, or rather the existence and legitimacy of the regional standard language in the Hungarian literature of the region. Together with this an illusion of multicultural identity also emerges, or rather its social historical failure becomes thematized. The teaching of the Hungarian literature of Vojvodina also entails these linguistic topics and issues of language usage.

Keywords: cultural and linguistic identity, multicultural illusions, the Other, barbarian legends, sea metaphor, post-Yalta generation.

PATÓCS LÁSZLÓ

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
patocslaszlo@gmail.com

EGY SZABÁLYOSABB ÉLETMŰ GENEZISE
*Referencialitás és önreflexió Tolnai Ottó Világítótorony eladó
című szövegében*

The Genesis of a More Regular Oeuvre
*Referentiality and Self-reflexion in the text Lighthouse
for sale by Ottó Tolnai*

A vizsgált Tolnai-szövegben a fiktív én párhuzamba állítható a szövegen kívüli nem fikciós énnel. A személyiségek felépítésében és a két énkonstrukció egymáshoz való viszonyulásában olyan tendenciák húzódnak meg, amelyek az említett viszonyrendszereket nem rögzített elemek egységeként határozzák meg, hanem a komponensek helyének és minőségének permanens változását, rögzíthetetlenségét feltételezik. A szöveg gyakran a két én egymáshoz közelítésére törekszik, ami által elmosódni látszik a struktúrák közötti különbség. Más esetekben pedig az ének közötti határ elválasztó funkciója, a másságuk megközelítése válik alapkérdéssé. A dolgozat tézise szerint két ellentétes megközelítési stratégia közös vonásaként mindkét identitás az írás, a textualizáció révén új elemekkel bővül. Külön problémaként jelentkezik a tulajdonnév mint szubjektumjelölő, illetve identitásmeghatározó jel. A mű elbeszéléstechnikájának szembevető jege a fikciós ének az írói opus korábbi darabjai révén történő önelemzése. A motívumvilág elemeinek sűrítése, halmozása, az intertextualitás módzatai mind közrejátszanak a szöveg saját önreflexív vonulatának kialakításában.

Kulcsszavak: írói szubjektum, fikciós próza, referencialitás, asszociatív kapcsolatteremtés, társító logika, önidentifikáció.

Korántsem vállalkozik könnyű feladatra az, aki minden kétséget kizáróan egyértelművé szeretné tenni Tolnai Ottó *Világítótorony eladó* című szövegének műfaji hovatartozását. A szerző, a főszereplő és a narrátor nevének

megegyezése alapján akár önéletrásként is olvashatjuk, de a mű a narratív eljárások révén sokkal közelebb áll a fikciós prózához. Egy olyan fiktív irodalmi alkotás, amely megengedi az önéletrajz felőli megközelítést, de „ami közelebb áll a fikcióhoz, méghozzá egy olyan fikcióhoz, amelyik idővel mégiscsak szert tesz bizonyos fokú referenciális termelékenységre” (DE MAN 1997; 94–95). Akár az önéletrajz, akár a fikciós próza felől értelmezzük az említett szöveget, szembeötlően sok olyan szöveghellyel találkozunk, amely bizonyos szempontokból kielégíti mindkét kategória elvárásait. A szöveg nagyfokú referencialitása és a felkínált megfeleltetések – az írói életrajz elemei, a szereplők, a helyszínek, az irodalmi- és képzőművészeti alkotások stb. – okán az olvasás során szempontok sokasága vetődik fel, amely az írói szubjektum és a fikciós én közötti határterület síkjában hajt végre bizonyos transzformációkat. Ennek a technikának az alapja a szövegen kívül világ elemeinek beemelésén és azok fikcióvá tételén nyugszik. Tolnai Ottó *Világítótorony eladó* című műalkotása olyan textusként határozható meg, amelyben „a fiktív én egyszerre lesz párhuzamba állítható a szövegen kívüli nem fikciós énnel és mégis határozottan elválasztandó attól” (HORVÁTH 2008; 269). Fikció és valóság, önéletrajz és fiktív irodalom látszólagos dichotómiájának fölszámolása, a kettő közelítése révén a referencialitás kialakítása válik a szöveg domináns tendenciájává, s ennek köszönhetően tudjuk azonosítani azokat a fogódzókat, amelyek mentén elindulva lehetségessé válik a Tolnai-próza önreflexivitásának értelmezése. A fikcionalizált és a szövegen kívüli elemek párhuzamba állítása révén egy olyan ismeretrendszer nyílik meg az olvasó előtt, amely kétirányú tendenciát hoz létre az elemek között. Egyrészt tágitja a szöveg jelentésmezéjét és értelmezési lehetőségeit, de bizonyos értelemben egy ezzel ellentétes irányú folyamat is lejátszódik, amely révén „az élő tapasztalatot mintegy visszatekintve utólag megszerezzük, készen arra, hogy átértékelhetőnek és ideiglenesnek tartjuk a fikciótól vagy a történelemtől kölcsönzött bármely formáját” (RICOEUR 1999; 403). A Tolnai-szöveg elbeszéléstechnikájától messze nem idegen a logikailag látszólag egymástól távol elhelyezkedő dolgok asszociációs vagy valamely más technika általi közelítése, egymáshoz kapcsolása, megfeleltetése: „az egybehangzás/szét-hangzás, megfelelés és nagyívű eltérés együttese ugyancsak a legkülönfélébb műalkotás-szerkezeteken, eljárásokban és miniatűr képi alakzatokban jelentkezik. Mindennek váratlanság, feszültség, kontraszthatás, gyakran sok az eredménye” (THOMKA 2009; 158). A Tolnai-próza ezen jellemző eljárása a *Világítótorony eladó* című műben is az egyik legfontosabb szervezőelvként jelentkezik, s a kétirányú én-játék alapját képezi.

Tolnai Ottó szövegében a tulajdonnév mint szubjektumjelölő, illetve identitásmeghatározó jel több szempontból is problematizálódik. Maga a – hangsúlyoznám, Tolnai Ottó nevet viselő – narrátor észlel egyfajta distanciát név és személyiség, jelölő és jelölt fogalmai között. Az identitás említett összetevői között létező távolság a szubjektum számára nem jelent olyan gondot, amely ellen fel kellene lépnie. Személyiség és név dichotómiájának feltérképezése a helyzet tudomásulvételével zárul, a narrátor nem tesz kísérletet a távolság megszüntetésére: „a nevem és a lényem között lévő, szabad szemmel persze nem észlelhető résen besüvöltő hidegtől eredt” (TOLNAI 2010; 12). A név és személyiség között húzódó konstans távolság egyik vetületeként értelmezhető az előbbi példa, amikor a szövegben létrejövő én a tulajdonnévre mint a szubjektum értelme által nem befolyásolt, önkényes folyamatok révén szerzett járulékos elemére tekint. A szöveg narrátora a saját nevével kapcsolatos megnyilatkozásaiban a szenzibilitásnak, az érzetek vezette kognitív megközelítésnek is fontos szerepet tulajdonít. A saját névben rejlő bizonyos fokú idegenség érzékelhető ott, ahol a szubjektum önvizsgálata a névvel jelölt dimenzióra is kitekintést enged: „... vezetéknevemmel sem tudtam egészében azonosulni, egy kicsit mindig ki tudtam lesni mögüle, eredeti vezetéknevünk ugyanis a Kracsun volt” (TOLNAI 2010; 12). Az elemzés, az énvizsgálat iránya a személyiségről az említett fogalom és az azt jelölő név közötti űr felé mutat. A szövegben az a szegmens válik fontosabbá, amely megtöri a név–személyiség kettősének képlékeny, instabil, de mégis létező egységét. Az érzetek domináns jelenléte révén a név eltávolodik fogalomjellegétől és „az érzékeknek, az imaginatív és szenzuális recepciónak az érintéséből származó” (THOMKA 1994; 75) tárgy szerepet vesz föl. Az írói név és a narrátor/főszereplő neve közötti megegyezés, illetve az elbeszélő által folytonosan maga előtt görgetett megfeleléslehetőség az érzeteknek a központba állításával a név, a jelölő képes eltávolodni a jelölttől, ki tud bújni a személyiség béklyói alól. Egyes szöveghelyeken az elbeszélői én a szenzualitás síkján megnyilvánuló kapcsolatteremtés alaphelyzetéből kezd önidentifikációs gyakorlatba, amelynek alapja az érzékelés bizonyos szempontból külső elemek által determinált perspektíva. Teszi mindezt egy – szintén az érékekhez, az érzetekhez köthető – motívum, a manírfestő szövegbe emelésével: „redukált, gyengéd geometriájára nagy szükség van az expresszív tengerábrázolások ellenpontozásában, annak a bizonyos manírfestőnek a megtalálásában, akiről verseimben olykor szólni szoktam, aki valójában én magam lennék...” (TOLNAI 2010; 39)

A szöveg tudatosan és állandóan az önéletírás és a fikciós próza közötti határ eltörlésére, illetve a két szféra közelítésére vállalkozik, fokozottan igaz rá az az állítás, miszerint „a fikció és az önéletrajz közötti különbség nem vagy/vagy-szerű szembenállás, hanem eldönthetlenség” (DE MAN 1997; 95). A *Világítótorony eladó* című szövegben az elbeszélő többször is hivatkozik alteregójára, akit hozzá hasonlóan szintén Ottónak hívnak. Az elbeszélő és az alteregója közötti azonosság kérdése az alteregó–elbeszélő–szerző hármasság megfélemlítése felé irányítja a befogadást. Mindhárman írók, „irodalommal” „foglalkoznak” – a szerzői és az elbeszélői én esetében ez nem szorul különösebb magyarázatra. Az elbeszélő számára a másik alkotótársként is megjelenik, ugyanis a maga módján tevékenyen részt vesz a textuális világ kiépítésében.¹ Az írói funkció tölti be ebben az esetben azt a szervezőelvet, amely a három, egymástól távol lévő entitás közötti érintkezést garantálja. Noha az alteregóval szemben támasztott elvárás nem minden esetben teljesedik be, a hasonlóan különösebb gond nélkül behelyezkedhet az alkotó író szerepébe. Ilyen esetben az alteregó átveszi az „eredeti” író társító logikán alapuló² szövegszervezési eljárását, és az eredeti megfontolástól eltérő technika által másképp és máshova építi be az adott szövegrészt: „Ottó, mintha csak a tengerről készülne mondani valami alapvetőt, azt amit immár hetek óta várok, arról kezd mesélni, hogy egyszer meglátogatta édesapját a požarevacai börtönben” (TOLNAI 2010; 144). A narrátor az alteregóval a két entitás közötti részleges névazonosság alapján olyan kapcsolatba kerül, hogy a narrátort ért megszólítást az alteregóhoz irányított kommunikatív aktusként fogadja majd be. A kettejük neve és énje közötti határ ezeken a szöveghelyeken nem elválaszt, hanem épp ellenkezőleg, interszjektív átjárási pontokként a kapcsolatteremtés terepeként működik. Az asszociativitáson alapuló narratív azonosság a szövegben a személyest, a szubjektum immanens alkotóelemeit teszi személyközivé, vagyis kilépteti az egyikből a másikba: „valamiféleképpen egyedül velem éreztem mindig azonosnak az Ottó nevet mint olyant, ha valaki váratlanul rám szólt, váratlanul nevemet kiáltotta, mindig hátra fordultam, azt hittem, Bocskay Ottót keresik, hívják (TOLNAI 2010; 11). A digresszió, a narráció állandó széttartása, majd újbóli egyesítése sem töri meg azt a rendszert, amely az elbeszéléstechnika, a szövegkorpuszban

¹ „Ottó egyike azon 10–20 mitikus figurának, akivel magalapítottam, próbáltam volt megalapítani a magyar irodalomban Nagykanizsával szemben Ókanizsát” (TOLNAI 2010; 11).

² „Elemek felfűzésében nem a narratív logika koherenciája, hanem a társító logika érvényesül. A narrációban nem az időbeli, térbeli összefüggés, hanem egy rejtett, rendszerint irreális, érzelmi, asszociatív kapcsolatteremtés csapongása érvényesül” (THOMKA 2009; 157).

felhalmozott elemek sokasága és a fölvonultatott reminiszenciák egymáshoz kapcsolása révén a különböző elemek közötti koherenciát adja.

A Tolnai-szöveg a szerzői funkció tekintetében is nagyon érdekes szempontokat vet föl. Paul Ricoeur esszéjét idézve „a szerzőt a szöveg létesíti, s hogy maga a szerző is az írás kijelölte és előírta jelentés terében tartózkodik” (RICOEUR 2001; 29). A vizsgált textus néhány szöveghelyén a fenti idézettel való tudatos szembehelyezkedés gesztusa figyelhető meg. Az alkotás folyamatára utaló szöveghelyeken ugyanis lépten-nyomon visszatér a szerző és az elbeszélő közti azonosság, valamint a szerzőség kérdéskörét érintő szándékolt dezorientáció kérdése. Ezekben az önidentifikációs, illetve önelfedő gesztusokban az ének közötti távolság és közelség relativizálása, a köztük lévő határ tudatos elhomályosítása mellett állandóan visszatérnek a különféle Tolnai-motívumokra történő szövegutalások.³ Tolnai Ottó az önreflexív megnyilatkozásokban vegyíti, sűríti, halmozza saját motívumvilágának elemeit és az opusát vizsgáló kritikai hangnemet, tudományos szólamot. „Noha jól ismerték ördögcérnabokrokkal, selyem- (gubó-) és csipkegyárral teljes, kibogozhatatlan, tudatosan kibogozhatatlanná vert, agyonvert világot, diffúz, heterogén technikám, váratlan rákmozgásaimat, mégsem értették miről is motyogok most tulajdonképpen” (TOLNAI 2010; 41). Az írói életműre történő önreflexióként olvasható az a szövegrész, ahol az alteregó bizonyos értelemben kezelhetőbbnek, nyugodtabbnak, letisztult stílusú írónak tűnik az elbeszélői én szemében. Paradox módon a narrátor elképzeli egy személyiséget, aki elődként, mesterként állhat az őt megalkotó író elé: „amikor ilyesmit hallottam, *Ottó a zentai cukorgyárat kezdte könyvelni*, arra gondoltam, de facto könyvet kezdett írni, mint én, jóllehet kissé szabályosabbat persze, de hát, gondoltam, miért ne lehetne nekem egy szabályosabb életművem is” (TOLNAI 2010; 15 – kiemelés T. O.). Tucatnyi példával lehetne még alátámasztani, hogy Tolnai Ottó művének domináns tendenciája a szerzői kérdéskört feszegető perspektívák összeolvasztása, az írói funkcióban rejlő lehetőségek problematizálása. A szerző helye és pozíciója rögzíthetetlené, instabillá válik, ugyanis a viszonylagos stabilitást garantáló komponensek a disszimilációt támogató narrációs technika révén

³ Lásd: „... ez a Tolnai Ottó körüli ciceronéskodásom izgalmas kalandokkal volt teljes, az igazság az, az a másik nem is nagyon érdekelt, szövegeit nem szoktam újraolvasni, sűrű, mind sűrűbb, agyonvert szövegeit nem szoktam bogozgatni, mániásan ismételtetett, elkoptatott, kifáradt téziseit unta, noha egyes motívumainak újrafelbukkanása, amilyen ez esetben a delta és a csipke volt, engem is izgalomba hozott...” (TOLNAI 2010; 38–39)

relativizálódnak, az asszociációs kapcsolódások pedig a nyilvánvaló társító szándék mellett a konstituensek közötti distanciát hangsúlyozzák. Az irodalmi alkotásban a szerző a szöveg elidegeníthetetlen részeként mintegy a szövegbe beleíródva jelenik meg, jelen esetben nem funkcióként van jelen, hanem egy másik vetületében jelenik meg a szövegben. Vagyis a szöveg maga válik azzá a helyé, „ahol a szerző megtörténik” (RICOEUR 2001; 29–30 – kiemelés tőlem).

A szövegben létrejövő én konstrukciójának és a szövegen kívüli írói énnel való szembesítésnek a vizsgálata nemcsak a név problematikáján keresztül lehetséges. A *Világítótorony eladó* című kötetben maga az alkotás, az írás folyamatának szövegbeli lenyomatainál is szerző, elbeszélő és főhős pozíciójával történő szünet nélküli játékkal találjuk szemben magunkat. A Tolnai-szöveg elbeszélői szólama a heterogén elemek társítása által olyan háttérteremt, amelyben az analogikus gondolkodás „uralkodó jelenléte biztosítja azt, hogy az asszociativitáson alapuló merész kapcsolatok minden műfajában azonos jelentőségűek legyenek” (THOMKA 2009; 157). Az önreflexív gesztusként értelmezhető szövegrészek kedvelt témája a saját írástechnikára vonatkozó megjegyzés. Az elbeszélő megnyilatkozásaiban írói módszer korlátainak körbejárása, legkülönbözőbb szövegelemek szövegbe tétele, az életműbe való beépítése mellett a szövegek közötti oda-vissza járhatóság, a lezárhatatlan szöveg, az állandóan alakuló, nem logika irányította szöveg-születés gesztusait is gyakorolja. Egyszerre paródiaként és metatextusként is működő utalásokként határozhatjuk meg őket, amelyek a sűrítés, az érzetek egybemosása, az írói opus külső nézőpontból történő vizsgálata vagy esetleg egy nem irodalmi alkotás textualizálása által utalások és vonatkozások egész rendszerét nyitják meg: „...képtelen vagyok ugyanis faktografikus módszerem, csak tárgyakhoz és tényekhez kötött ars poetikám következetes be-, illetve kitartásához, olykor egy-egy apróságot minden bizonnyal fölcserélek, elvétek, összekeverek...” (TOLNAI 2010; 48). A fenti példa vallo-másjellegében rejlő parodisztikus vonás által kölcsönzött felhang átlényegíti a szólam tartalmát, amely ezáltal „háttérbe szorítja a konfesszionális szokványos tendenciáit” (VIRÁG 2010; 59). A vallo-másosság hangvételében hasonló eltérést találunk azoknál a példáknál, melyekben az elbeszélői én tömör maximákba szeretné sűríteni a Tolnai-opus vezérmotívumait. Ez a vallo-másosság tűnik föl az elbeszélői én ars poetica-szerű megnyilatkozásainak esetében is: „Mert hát végső soron mi más is lenne a tenger mint olyan, amit én itt, most is, persze kissé ironikusan, irritálóan ismételvek (szeretnék néhány embert ugyanis jobban megvadítani ebben az ügyben), mint a mű-

vészeti, politikai dogmától mentes anyaga a tiszta és nyers költészetnek?!” (TOLNAI 2010; 128).

A *Világítótorony eladó* című műben az elbeszélő az idézett Tolnai-szövegeket a valós, vagyis a művön kívüli világ elemeiként kezeli. A szövegbe emelt Tolnai-írások referencialitása valósághelyettesítő funkcióval bír: „A világhoz való viszony elhomályosításának segítségével minden szövegnek szabadságában áll kapcsolatba lépnie minden más olyan szöveggel, melyek az élőbeszéd által felmutatott körülményektől függő valóságot helyettesítik” (RICOEUR 2001; 29). A létező irodalmi szövegek ezen alkotásbeli szerepe és referenciális funkciója akkor válik igazán érdekessé, amikor egy másik, nem irodalmi alkotás referencialitása is megjelenik: „Annál is inkább, mivel a hvari csipke ismerete nélkül írtam volt meg később Agyonvert csipke című kötetem is, igen, a hvari agávécipke ismeretében mennyivel jobban tudtam volna az Adriához kötni, csomózni azt a kötetem is” (TOLNAI 2010; 114). Bizonyos értelemben a hvari csipke válik az agyonvert csipke című kötet „architextusává.” Az önreflexió egy másik formájaként értelmezhető azon eljárás, amely során egy fiktív szöveg címének generálása játszódik le. Ilyenkor a textuális genezis a szöveg valóságának síkjából vett elemek segítségével egy fikción belüli (még nem létező) szöveg lehetséges paraméterei konstituálódnak meg: „(igen, akár elképzelhető lenne egy ilyen című szemináriumi dolgozat is: *Pascal és Nietzsche szakadéka*)” (TOLNAI 2010; 25–26). A szöveggel, a lehetséges szövegvilágokkal való játék megnyitja az értelmezést az újramondhatóság, ismételhetőség kérdései felé. A választott beszéd- és nyelvi pozíció kedvez az egymásba játszásoknak és az átmeneti pozíciók illékonyasága hangsúlyozásának, ebből kifolyólag Tolnai Ottó szövegében nem pusztán az idézetek, a szövegtörédek, a motívumok egymás mellé illesztése játszódik le, az említett elemekből szerveződő történetmondás az opus egyetlen hatalmas korpusszá transzformálása felé mutat.

Kiadás

TOLNAI Ottó (2010): *Világítótorony eladó*. zEtna–Basiliscus, Zenta

Irodalom

DE MAN, Paul (1997): Az önéletrajz mint arcrongálás. *Pompeji* 23, 93–107.

HORVÁTH Csaba (2008): *Én/regény*. Az írói szubjektum és a szerzői referencialitás a kortárs magyar regényben. = Mekis D. János–Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és*

olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai. L'Harmattan–Pécsi Tudományegyetem, 267–276.

RICOEUR, Paul (1999): Az én és az elbeszélte azonosság. = P. R.: Válogatott irodalomelméleti tanulmányok. Szerk. és válogatta: Szegedy-Maszák Mihály. Osiris Kiadó, Bp., 373–411.

RICOEUR, Paul (2001): Mi a szöveg? = Dobos István (szerk.): Olvasáselméletek. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 26–42.

THOMKA Beáta (1994): Tolnai Ottó. Kalligram, Pozsony

THOMKA Beáta (2009): Egy Tolnai-metafora visszavezetése. = T. B.: Déli témák. zEtna, 152–161.

VIRÁG Zoltán (2010): Az azúr enciklopédistája. = V. Z.: A szomszédság kapui. zEtna–Basiliscus, Zenta, 54–67.

THE GENESIS OF A MORE REGULAR OEUVRE
*Referentiality and Self-reflexion in the text Lighthouse
for sale by Ottó Tolnai*

In the text by Tolnai which I studied, the fictitious self can be paralleled with the non-fictitious self outside of the text. In the relationship between the two self-concepts there are tendencies which define the system of relations not as a unity of rigid elements but presuppose a permanent change of place and quantity, that is, instability of its components. The text frequently makes an attempt at bringing the two selves closer to each other, which seems to blur the differences between the structures. In other cases the dividing function of the demarcation-line between the selves or the approach to their unlikeness is the thing that becomes the basic issue. According to the proposal of the paper, as a common feature of the two opposite strategies of approach, both identities expand with new elements through writing and textualization. The proper name as subject or identity marker presents itself as a special problem. A conspicuous characteristic of the work is self-analysis through earlier pieces of the writer's opus. Condensation and accumulation of motifs and the modes of intertextuality all combine in developing the self-reflexive tendency of the text.

Keywords: fictional prose, referentiality, creating associative contacts, associative logic, self-identification.

LAKI BOGLÁRKA

Tankönyvkiadó Intézet
Újvidék
bogica@stcable.net

ÖNÉLETRAJZI EMLÉKEZET ÉS IDŐSZERKEZET A BESZÉLT NYELVI ÉLETTÖRTÉNETEK BEN

Autobiographical Memory and the Structure of Time in Spoken Biographies

A dolgozat témája az önéletrajzi emlékezet és az időszerkezet vizsgálata a beszélt nyelvi élettörténetekben. Az önéletrajzi emlékezet és az önéletrajzi narratíva szerveződése között szoros összefüggés áll fenn. Az emlékezés folyamata, működése meghatározza az élettörténet konstruálódását. A női élettörténetek a viszonylagos kronologikusság mellett tematikus-asszociatív szerveződést mutatnak.

Kulcsszavak: élettörténet, emlékezés, önéletrajzi emlékezet, időszerkezet, tematikus-asszociatív szerkezet.

Bevezetés

Dolgozatom témája az önéletrajzi emlékezet és az időszerkezet vizsgálata a beszélt nyelvi élettörténetekben. Az életrajzi történetmondást konkrét nyelvi anyag feldolgozása által tanulmányozom. A korpuszt a *Vajdasági magyar nők élettörténetei*¹ című kötetben megjelent, élőszóban elhangzott szövegek írott formája képezi. E szövegek kérdések által előhívott válaszok, többnyire hosszabb terjedelmű történetek sorából állnak össze. A kötet tizenöt magyar nő élettörténetét mutatja be.

¹ A továbbiakban e kötet cím rövidítése: VMNÉ.

Azért döntöttem az emlékezés és az időszerkezet együttes vizsgálata mellett, mert az önéletrajzi emlékezet és az önéletrajzi narratíva szerveződése között szoros összefüggés áll fenn. A visszaemlékezés, az emlékezés folyamata, működése meghatározza az élettörténet konstruálódását.

A dolgozat első részében az emlékezés és az önéletrajzi emlékezet fogalmát járom körül, majd pedig azt tanulmányozom, hogyan realizálódnak az elmesélt élettörténetekben a visszaemlékezések a gyermekkori élményekre, a sorseseményekre, a történelmi pillanatokra, a kollektív emlékekre stb. A dolgozat második része az élettörténeti narratívák időbeli szerveződésének kérdését tanulmányozza, összefüggésben az emlékezet működésével.

Emlékezés és önéletrajzi emlékezet

Az emlékezés működésének feltárása különösen fontos, ugyanis ez nagyban hozzájárul az élettörténetek pszichológiai, szociológiai és egyéb szempontú értelmezéséhez, valamint az életrajzi szövegek konstruálódásának vizsgálatához.

Az önéletrajzi narratívum szerveződése és az emlékezet működése között szoros összefüggés áll fenn. Az életünk történéseire, az élményeinkre való visszaemlékezés meghatározza élettörténetünk struktúráját. „A történetstruktúra alatt ott mozog az emlékezeti struktúra, és ahogy haladunk a történet értelmezésében, a kettő egyre inkább összerendeződik” (KÓNYA 1999; 546).

Az emlékezés fogalmának tanulmányozása elsősorban a pszichológia és a szociológia területére kalauzol bennünket. Az emlékezés meghatározásának két fő iránya van: az emlékezet szociokulturális beágyazottságának tekintetében érdemes kiemelni a Frederic Bartlett és Maurice Halbwachs által képviselt kontextualista és az ehhez közel álló, Rom Harré nevéhez fűződő diszkurzív felfogást.

A diszkurzív pszichológia, amely önmagát a kognitív pszichológia megújítójaként határozza meg, a pszichológia olyan szintézise szeretne lenni, amelyben az ember egyidejűleg társadalmi és cselekvő lény, hiszen az ember társadalomban él és cselekszik. (A kognitív pszichológia főárama, a mentalista irányzat, igencsak elkülönül a társadalomtudományoktól.) Az emlékezés során a múltban megtörtént és számunkra tudatos dolog reprezentációjának vagy leírásának tekintett dolgot mutatunk be önmagunknak vagy másoknak. A diszkurzív nézőpont szerint az emlékezés során a múlt reprezentációjához

és leírásához bizonyos eszközöket használunk, pl. agyunk emlékezési mechanizmusait, naplóírást, fába vésett jeleket, zsebkendőre kötött csomókat stb. A diszkurzív felfogás szerint az emlék reprezentáció. A reprezentáció akkor emlék, ha pontos vagy igaz reprezentációja valamely múltbeli eseménynek, állapotnak, helyzetnek stb., amelyben szerepet játszottunk, s amelynek tudatában voltunk (HARRÉ 1997; 149). Az emlékeket a beszéd-cselekvésben, diszkurzívan alkotjuk meg. A szülőkkal, illetve az aktuális beszédpartnerrel folytatott diskurzus határozza meg, mi számít emléknek (és pl. nem ábrándnak). A diszkurzív felfogás szerint az emlékek háromféleképpen jutnak kifejezésre: képekben (vizuális, auditorikus vagy taktilis), testileg megvalósított tevékenységekben, valamint állításokban.

A kognitív pszichológiai szemlélet újra aktualizálta a megértésre és az emlékezésre vonatkozó konstruktív, sémaközpontú elméletek kérdését. Ez a nyelvészetben, a nyelvpszichológiában, az irodalomtudományban stb. a szöveg mint nagyobb összefüggő egység belső szerveződésének, szerkezetének vizsgálata az emlékezeti modellálás elősegítőjévé vált. A szövegemlékezeti kutatások fellendülése korábbi elképzelések, elsősorban Bartlett (1932/1985) munkásságának újrafelfedezését is magával hozta.

Ahogy Pászka Imre írja (PÁSZKA 2009; 287), az emlékezet szociális beágyazottságát hangsúlyozó elméletek, a diszkurzív konstruktivizmus és a dialogikus, szövegközpontú hermeneutika (Gadamer, Ricoeur) kapcsolatban áll a durkheimi iskola első generációjának munkásságával, kitágítja az emlékezet értelmezési kereteit, és hangsúlyozza szociális aspektusait. Durkheim és követői felfogása szerint a társas világ mindent átsző. Ennek az elképzelésnek az egyik továbbgondolója Maurice Halbwachs, aki 1925-ben bevezeti a kollektív emlékezet fogalmát. A múlt század közepe táján feledésbe merül e fogalom, mára azonban az emlékezetpszichológia ismét visszatért a kollektív emlékezet gondolatához. Ehhez sokban hozzájárult a kognitív tudományok felvirágzása, amikor is az emlékezést konstruktív folyamatként kezdték szemlélni.

Halbwachs 1925-ben megjelent, *Az emlékezet társadalmi keretei* című művében azt írja, hogy az emlék nem más, mint a szótól elválasztott kép, amely önmagában, minden társadalmi mozzanattól elválasztva létezik, ezzel szemben az emlékezés nem jöhet létre szavak nélkül. (HALBWACHS 1971; 128) Halbwachs szerint az egyén a csoport álláspontjáról emlékezik, míg a csoport emlékezete az egyén emlékezetén keresztül valósul meg és nyilvánul meg. Az emlékezés folyamatában Pléh Csaba kétfajta hozzáállást mutat ki Halbwachsnál: a másiktól elkülönülő személyiségünkre vonatkozó és a cso-

porttagságra vonatkozó emlékeinket. Az egyén mindig az adott társadalmi szerepnek megfelelően emlékezik vissza. A csoporttagok kialakítanak egy általános normát, az egyéni emlékezet pedig tükrözi ezeknek a csoportnormáknak a hatását. Halbwachs szerint az emlékezés nem csupán pszichikai, illetve agyi, hanem szociális jelenség is. Ez azt jelenti, hogy az emlékezés nemcsak az emberben, hanem az emberek közötti párbeszédekben, elbeszélésekben, jelen esetben az élettörténetekben fejeződik ki. Azt, hogy mire emlékezünk, és hogyan tárjuk emlékeinket a társadalom elé, nagymértékben meghatározzák a társadalmi elvárások is. Halbwachs szerint az emlékezet kettős értelemben társadalmi: az egyéni emlékezet a csoportemlékezet része, a közösség által jön létre, de ugyanakkor közösséget is teremt. A kollektív emlékezet időhöz és környezethez kötött. A családoknak általában megvan a saját kis emlékeik, amelyeket többnyire csak a családtagok ismernek. Ez funkciója alapján a csoporthoz (családhoz) tartozást is erősíti.

Bartlett az 1932-ben (magyarul csak 1985-ben) megjelent, *Az emlékezés* című munkájában kiemeli, hogy az emlékezés sokkal inkább konstrukció jellegű, semmint pusztán reprodukció (BARTLETT 1985; 296–297). Az emlékezetet állandóan befolyásolják a szociális tények, a közösség, a társadalmi elvárások. A múlt folytonosan újrakonstruálódik a jelen elvárásainak, érdekeinek megfelelően. Az egyéni emlékezet összeszővődik a közösség létevel, történetével, az egyén emlékei a közösség eseményeiből táplálkoznak. Az egyén sajátjaként éli meg azokat, s ily módon megőrződnek a csoport életének eseményei is. Bartlett nevéhez fűződik a séma fogalma, amelyet így határoz meg: „múltbeli reakciók, múltbeli tapasztalatok aktív szerveződését jelöli” (BARTLETT 1985; 293). A sémák aktualizálhatók, megváltozott körülmények között újabb részletekkel egészíthetők ki. Az egyén bizonyos (összetett) helyzetekben nem idéz fel minden apró részletet, hanem egy általános benyomást nyer az eseményekről, s ezek alapján megkonstruálja a valószínű részleteket. (BARTLETT 1985; 299) A sémák elméletét, amely nem csak az emlékezeti sémákban, hanem a történet szerkezetben is megnyilvánul, sokan továbbgondolták (I. Kintsch és van Dijk mikro- és makroszerkezettel kapcsolatos elmélete, Schank forgatókönyv-elmélete, történetnyelvtanok, Labov és Waletzky narratív modellje stb.).

Az irodalomban rég óta jelen van az önéletrajzi elbeszélések, önéletrajzi regények kutatása. Az élettörténetek elemzésével foglalkozik még a kulturális antropológia (életinterjúk, biográfiai dokumentumok), a történelemtudomány (oral history), a pszichológia, de ez utóbbi inkább a diagnózis felállítása, a gyógyítás végett. A szociálpszichológiában az 1980-as években

jelentkezik az én narratív szerveződésének és az én-elbeszélésnek a gondolata. A narratív elv az emberi pszichikum működésének alapvető jellemzője, s megjelenik az *én történetyszerkesztő és elbeszélő ágens* metafora. Lassan továbbfejlődik e gondolat. McAdams így fogalmaz: „történeteket szerkesztünk avégett, hogy életünk szétszórta elemeit integráljuk... Mindannyian önéletrajz-szerkesztők – par excellence történetmesélők – vagyunk. Az identitás valójában nem egyéb, mint életünk története” (MCADAMS 1988; 18; idézi PATAKI 2001; 310).

Ugyancsak az 1980-as években lendül fel az élettörténeti, vagyis az önéletrajzi emlékezet kutatása. Az önéletrajzi emlékezet biztosítja az élettörténet koherenciáját – enélkül nem létezne koherens élettörténet. Az önéletrajzi emlékezet működése egyelőre nem rendelkezik szilárd alapokon nyugvó magyarázattal, illetve teljesen alátámasztott elméletekkel. Annyi bizonyos, hogy összetett rendszerről van szó.

„Az önéletrajzi elbeszélés magától értetődő módon mindig az önéletrajzi emlékezetre támaszkodó önreflexió terméke” (PATAKI 2001; 246). Az önéletrajzi emlékezés eredete társas interakciós modell. A gyermek a felnőttekkel való érintkezés és társalgás révén sajátítja el a pragmatikus és az elbeszélő nyelvhasználat közötti különbséget (NELSON; hiv. rá PATAKI 2001; 313). Az élettörténetek kulturálisan és történelmileg determináltak, társas interakciós mintákba vannak beágyazva, vagyis a szocializáció során sajátítjuk el a történetyszerkesztést, történetmesélést. Az élettörténetek általában nem az egyén első emlékeivel kezdődnek, hanem olyan történetekkel, amelyeket családtagjaink mesélnek el nekünk, s azokat beépítjük saját múltunkba. (FREEMAN 1993; 53; hiv. rá PATAKI 2001; 314)

Természetesen nem emlékezhetünk életünk minden eseményére. Hogy mire emlékszünk, azt befolyásolja a társadalom, a közösség, amelyben élünk. „A kollektív emlékezet tehát azért rekonstrukciós, mert a múltból csak azt őrzi meg, amit az adott csoport az adott vonatkozási keretek között képes rekonstruálni” (PÁSZKA 2009; 292). Az emlékezet rekonstrukciós folyamat, ami azt jelenti, hogy a múltat nem tudja valóságában visszaadni. A múltat folyamatosan újrakonstruáljuk a jelen változó elvárásai alapján. A múlt rekonstrukciójának, értelmezésének folyamatát a szociális környezetben tanult tapasztalatok irányítják.

Az önéletrajzi emlékek felidézésének stratégiáját tanulmányozó kutatók szerint az emlékezetben való keresés során megpróbáljuk módszeresen leszűkíteni az eseményeket, választ adva az alábbi, illetve hasonló kérdésekre: *Mit csinálhattam az idő tájt? Ki lehetett velem? Hol? Mi előzhette meg*

az eseményt? Mi okozhatta? Stb. Amikor felvillan egy emlékezetfoszlány, akár csak egy esemény egyetlen pillanata, egy kép, megpróbáljuk felépíteni, kontextusba helyezni azt. Az emlékek felidézésekor, megkonstruálásakor a narrátorok gyakran használnak az emlék felidezésének folyamatára utaló metakifejezéseket is, mint *emlékszem, emlékszel, tudom, visszaemlékszem, felidézem, eszembe jut* stb.

Az emlékeknek nincs mindig kezdete és vége. Olykor az emlékezetfoszlányok nem szerveződnek emlékké, pontosabban történetté, csak emléktöredékek maradnak.

Az emlékek időbeli elhelyezésének fontos szerepe van a történetek, illetve az egész élettörténet szerveződésében, felépítésében. Minél pontosabb egy történet helyi, időbeli meghatározása, minél részletesebb az emlék, a dialógusok, az élmények, az érzelmek, a lelkiállapot stb. felidézése, általában annál fontosabb szerepet tölt be az adott történet az egyén életében.

Általánosságban azt mondhatjuk, minél régebbre nyúlnak vissza az emlékek, annál nehezebben tudjuk felidézni őket, annál kevésbé emlékszünk rájuk – vonatkozik ez elsősorban a gyermekkori emlékekre. Majd pedig hirtelen eltűnnek az emlékeink, ez az ún. kisgyermekkor amnézia. A kisgyermekkor amnéziának több magyarázata is van. Neisser szerint azért nem emlékszünk életünk korai eseményeire, mert gyermekként más formákban magyarázzuk a világot, és ezt később nem tudjuk beilleszteni a gondolkodásunkba. Más magyarázatok szerint a verbális elbeszélői készség hiánya okozza a kisgyermekkor amnéziát, vagyis amit nem tudunk narratívumként elmesélni, azt nem is tudjuk megjegyezni (I. PLÉH 1986). A neuropszichológiai magyarázatok szerint az idegrendszeri struktúra változásai miatt feledjük el kisgyermekkor emlékeinket.

Az élettörténetek azt mutatják, hogy a kisgyermekkor emlékek sokszor hiányosak, nehezen hozzáférhetőek. Az elbeszélők általában kevésbé konkrét eseményeket mesélnek el, inkább körülményeket. Később fokozatosan egyre több konkrét emlék jelenik meg az élettörténetekben.

A visszaemlékezés készségének kialakulása szociális interakcióban történik. A felnőttek emlékeztető beszélgetéseket folytatnak a gyerekekkel, eközben irányító kérdéseket tesznek fel nekik; vagyis a gyerekek a beszéd-sajátítással egyidejűleg a nyelvi kommunikációs szabályokat is megtanulják a felnőttektől, ennek keretében azt is, hogyan kell elbeszélni egy történetet (KÓNYA 1999; 553).

A legtöbb élettörténet bemutatkozással kezdődik, hogy hívják az illetőt, és mikor született. A narrátor többnyire azonnal rátér édesapja és édesanyja,

esetleg a szűkebb család bemutatására, az életkörülményeik leírására, amelyeknél olykor érzékelhető, hogy a narrátor nem saját emlékeit idézi fel, hanem a családtagok által elmesélt, s ezáltal az emlékezetbe épített emlékeket. Pl.: „Egy aránylag jómódú családba születtem. Anyám háziasszony volt, nem kellett dolgoznia, ugyanis édesapám kereskedőként eltartotta a családot. (...) Apám Zsablyán született, korán árva maradt, Újvidékre került, itt tanulta ki a kereskedői szakmát. Német volt, szorgalmas ember. Gyorsan sikerült önállósulnia, üzletet nyitott” (VMNÉ; 101); „Ezerkilencszázharminckilencben születtem Szécsányon, de csak egy évig éltünk ott, azután elköltöztünk Versecre” (VMNÉ; 138).

Néhány élettörténetben maga a narrátor reflektál arra, hogy nem emlékszik vissza korai gyermekkorára. Pl.: „Korai gyermekkoromra nem nagyon tudok visszaemlékezni. Sokan azt állítják, hogy két-három éves korukra is emlékeznek. A második világháborúra már emlékszem. Ekkor kezdődtek számunkra a rossz napok.” (VMNÉ; 101); „Zentán születtem, ezerkilencszázhatvan június harmadikán, második gyerekként. Szüleimnek, Bóka Ferencnek és Magdának már volt egy négy éves fiuk, László, akit mindenki csak Öcsinek szólított. Egyéves voltam, amikor Újvidékre költöztünk, Rózsa nagynénim lakásába. Erre az időszakra csak homályosan emlékszem. Szüleim dolgoztak, apám újságíró, anyám tisztviselő volt” (VMNÉ; 225).

Ezután, esetleg ezzel egyidejűleg, át-átszöve a családi körülmények elmondását jelennek meg lassanként a gyermekkori emlékek. A vizsgált élettörténetek elmondói közül többen a második világháború idején voltak gyermekek. Ezekben a narratívumokban a gyermekkori emlékeket alapjában meghatározzák a háború körülményei. Pl.: „Emlékszem, hogy a tej helyett mindig teát kaptam reggelire. Különböző szárított gyümölcsökből főzte anyám. Vaj, margarin sem volt. (...) Sovány voltam, alultáplált” (VMNÉ; 101).

Bizonyos élettörténetekben nem annyira az idillikus vagy idealizált boldog gyermekkor képét festik meg az elbeszélők, sokkal inkább a háború következményeként jelentkező szegénységet. Egy élettörténetben a narrátor ki is mondja: „A gyermekkorról az embereknek rendszerint szép emlékük van. Nekem viszont elég nehéz gyermekkorom volt, és nemcsak az anyém volt az, mert egybeesett a háborús, és közvetlenül a háború utáni évekkel” (VMNÉ; 138).

Lassanként azonban felszínre törnek a gyermekkori „szép” emlékek is. Pl.: „Mi egyszer piros-fehér kockás, dunyhahuzatnak való vászonanyagot kaptunk. Azt otthon kikeményítették, és olyan ruhát kaptam belőle, hogy hét

nyelven beszélt. Gyönyörű volt. Az ember megtanulta viselni az egyszerű dolgokat is, és a maga módján még boldog is volt” (VMNÉ; 138).

Az idealizált boldog gyermekkorral valamiféle ellentétben álló jelenség az, hogy az elbeszélők gyermekkoruk körülményeit természetesnek tartották gyermekként, s csak később, a felnőttkori visszaemlékezésekkor döbbenek rá, hogyan is élték le gyermekkorukat, s hogy nem is volt olyan vidám, mint amilyennek akkor tűnt. Megjelennek olyan események is, amelyeket gyermekként nem tudtak felfogni, értelmezni. Az emlékek tehát ebben az esetben nem megszépülnek az idő előrehaladtával, hanem valamiféleképpen még negatívabb színben tűnnek fel, mint ahogyan átélték az elbeszélők. Pl.: „Én akkor nem éreztem azt, hogy nehéz a gyermekkorom, hogy szenvedek, hogy szűkölködöm. Csak most visszagondolva tudom, hogy mennyi minden hiányzott” (VMNÉ; 139); „Én akkor, gyerekfejjel nem tudtam, hogy azok a furcsa szekerek, úgynevezett speditőrkocsik, amelyeket csak a függöny mögül mertek meglesni a szederjes ajkú, holtra vált felnőttek, a táborban lelőtt, agyonvert, vagy tifuszban meghalt német és más nemzetiségű foglyok feldobált holttesteivel vannak tele (...), s a sintértelepre szállítják őket, a városon kívülre, ahol mésszel leöntve, tömegsírokba dobálják őket. Gyermekkoromban én ezt nem tudtam, nem értettem” (VMNÉ; 140).

Más élettörténetekben, az előbbiektől eltérően, a narrátorok a boldog gyermekkor képét festik meg. (A legidősebb elbeszélő 1920-ban, a legfiatalabb pedig 1960-ban született, ezért más elbeszélők gyermekkorát már nem a háború évei határozták meg.) Pl. „Boldog gyermekkorom volt. Szerettek, mindentől óvtak. (...) Tatához és mamához különösen szép emlékek fűznek, imádtam mindkettőjüket. Olykor még mindig a számban érzem a mama hájas kiflijének, vasárnapi húslevesének ízét” (VMNÉ; 225). Előfordul, hogy a narrátor reflektál is az idealizált gyermekorra: „Úgy vélem, hajlamosak vagyunk idealizálni a gyermekort, fiatalkort, múltat, s így van ez esetemben is” (VMNÉ; 162).

A múlt és a jelen összehasonlítása szinte minden élettörténetben megjelenik visszatérő motívumként: „Nem voltak olyan babák sem, mint ma. Olcsó, pirosra festett orcájú papírbabákra emlékszem” (VMNÉ; 139); „A játékok is másilyenek voltak. Amikor elnézem mostanában a sok, műszakilag tökéletes játékot, ami mind gombnyomásra működik, mozog, hangot ad stb., sajnálom a mai gyerekeket” (VMNÉ; 141); „Most eltávolodnak az emberek, sőt a családtagok is egymástól. Egyikük a számítógép elé vonul, a másik a tévé elé, a harmadik az újságot veszi elő, a negyedik esetleg a tiszteletdíjas munkája után szaladgál, és alig beszélnek egymással” (VMNÉ; 143).

Utalások is megjelenhetnek az élettörténetben bekövetkezett – olykor sorsfordító – változásokra: „Nem tudott annyit keresni, hogy eltartsa a családját, és ezt nem tudta elviselni, inni kezdett. Ettől kezdve pokollá vált az életünk. Ezért kerültem tizennégy éves koromban Kulára, ahol az unokatestvéremnek jól működő varrószalónja volt. Három évet voltam náluk. Nehéz évek voltak ezek a számomra” (VMNÉ; 102).

A fenti idézetben is megjelenik a nehéz életkörülményekre való utalás. Ez nagyon sok élettörténet visszatérő momentuma, amely alapjaiban meghatározza nemcsak a gyermekkori éveket: „A hetvenes évek szintén sorsdöntőek lettek az életemben, mert megoldódott az egyik nagy problémánk, a lakáskérdés, nagyobb lakást kaptunk, és én végre kihúzhattam a lábamat a korrektoroktól” (VMNÉ; 106).

Brown és Kulik az olyan múltbeli eseményeket, amelyek megtörik a mindennapi tevékenységek sorát, a nagy érzelmi hatást előidéző híreket vakuemlékeknek nevezi, mivel ekkor kiemelkedő fontosságú emlék képződik.

Neisser szerint azonban ezek az emlékek csak később válnak fontossá, jelentőségük miatt, vagyis az emlék fontossá válása a rekonstruáló emlékezet műve. Amikor fontos történelmi eseményekre emlékezünk vissza, a narratív konvenció „szabályai” alapján, megjelenik a hely, a tevékenység, amit folytattunk stb., mert van egy sematikus történetesor, amely a fontos hírek érkezésekor lezajlik. „A vakuemlék olyan alkalmat idéz fel, amikor rendszeresen egymástól külön kezelt két narratívum – a történelem lefolyása és saját életünk – egy pillanatra egymás mellett sorakozik fel” (NEISSER 1993; 453; idézi ANDÓ 2006; 118). Két párhuzamos narratívum találkozik itt, két párhuzamos narratívum metszéspontja ez, a személyes élettörténet és a történelem találkozása. A legtöbb nyelvben a történelem szó a személytől elvált múltra utal. Az önéletrajzi emlékezés a történet és a történelem között egyensúlyoz, személyes történelem. A történelem és az emlékezés összefonódik a személyes élettörténetben, az egyén életében a történet és a történelem átfedi egymást. A személyes módon megélt közéleti és politikai történések a történelem részét képezik.

A személyes történelem társadalmi közegben zajlik, ahol a társadalmi események összefonódnak személyes életünkkel. „A személyes és publikus történelemről az élettörténet egyidejű keretében gondolkodunk, amelyben a történetírás személyességét az emlékezeti elbeszélés adja” (KÓNYA 2001). A hosszabb életperiódust átívelő történetek, illetve az egész élettörténet elmondása során változik a közéleti események és a személyes történetek előtérbe kerülése. Élettörténetünkben a közéleti események is szubjektív-

vá válnak. Pl.: „Aznap azt mondták, hogy senkinek se szabad az állomáson maradnia, kivitték a szerelvényt a római sáncokhoz, a személyzettel együtt. Én nem akartam kimenni, mert egy óraker el kellett haladnia egy vonatnak, amely gyümölcsöt szállított. (...) Ő egy Kerekes nevű romániai fiatalember volt, aki igazi munkatárs volt, s szerencse, hogy nem hagyott ott, mert akkor bombázták az állomást és meghallhattam volna. Az egy nagyon borzasztó élmény volt. Hazamentem a szüleim házába, s amikor a bomba leesett, úgy éreztem, hogy a fejem a sarkamon jön ki” (VMNÉ; 69); „Emlékszem, hogy a bombázás éjszakájára nagy társaságot hívtunk össze, mindenféle hangszert összeszedtünk és zenéltünk a kertben” (VMNÉ; 198); „A második bombázás szintén itt ért. Palacsintát készítettem” (VMNÉ; 171).

A történelmi eseményekre való visszaemlékezésekkor több évtized távlatából is bizonyos személyes történések apró, gyakran lényegtelen részletei idéződnek fel és válnak a szöveg(világ) részévé.

Amint láthatjuk, az egyén élettörténete nem önmagában áll, hanem megjelennek benne az egyénre gyakorolt társadalmi hatások. Az egyén életét egy társadalmi közegben, egy adott térben és időben éli. Nem kaphatjuk egy egyén társadalmi hatásaitól mentes életét, az egyén élettörténetét át-átszövik a történelem eseményei, megjelennek annak a társadalomnak a lenyomatai, amelyben él. Az egyén élettörténete egy adott történelmi kor egy aspektusát jeleníti meg – az élettörténet az adott történelmi tér-idő struktúráját az egyén nézőpontjából látatja.

A jelentősebb történelmi eseményeket megélt egyének élettörténeti visszaemlékezéseiben fontos információkat kaphatunk az átélt történelmi pillanatokról. E történelmi pillanatok azonban minden egyén a saját nézőpontjából meséli el. Egy eseményt tehát más-más aspektusból ismerhetünk meg a különböző élettörténetekből. Felmerülhet a kérdés, hogy melyik történet az igaz. Valószínűleg minden ember visszaemlékezése, története igaz – az adott nézőpontból. Valójában a múlt egy-egy olvasatát kapjuk az esetlegesen eltérő történetekben. A társadalom képe, a történelmi események az egyén olvasatában tárulnak elénk.

Az emlékezés során a történetmesélő egy bizonyos sémát követ, annak segítségével konstruálja, rendszerezi emlékeit. Az emlékezés során emlékeinket szelektíven idézzük fel. Az idő múlásával másként láthatjuk, másként ítéltethetjük meg életünk történéseit, s ezáltal is újraszerkesztjük a múltat. A megfigyelő emlékei valójában az emlékezés mint rekonstrukciós folyamat eredményei: az események utólagos narratív elrendezése, a tudatos visszatekintés, a nézőpont. A következő példákban tetten érhető, hogy az elbeszélő

az időben távolodó eseményt ma már más nézőpontból látja: „Csak most látom, évek, évtizedek távlatából, milyen fontos is volt ez felnőtté válásunk szempontjából, s gyakran van lelkiismeretfurdalásom, hogy gyerekeim számára sohasem biztosíthattam ilyen stabilitást” (VMNÉ; 162); „Ezért mindig úgy éreztem, hogy az apukámat jobban szeretem, mert anyukám szigorúbb volt. Most már nem úgy érzem, mert mindkettőjüket egyformán szerettem” (VMNÉ; 64).

Ahogy Pataki Ferenc (2011; 317) írja: „A tartalmas emlékezés fokozatosan halad az egyszerű felidézéstől (a képszerű, pontos és részletgazdag reprodukciótól) a mind átfogóbb, általánosabb (szemantikus) és kontextusfüggőbb újjászervezés felé, míg az időzítés kezdettől fogva s mindvégig reproduktív jellegű.” A kutatók vizsgálatai azt mutatják, hogy egy-egy esemény központi magvát nehezebben felejtjük el, míg a periférikus részletek könnyebben, hamarabb a feledés homályába vesznek. A nagyon friss események teljesen reproduktívak lehetnek, a távolabbi eseményekre való visszaemlékezés pedig a periférikus részletek rekonstrukciójával és a középponti részek reprodukciójával történik. A nagyon távoli események a periférikus és a középponti események rekonstrukciója útján jelennek meg az élettörténetekben. A feledésbe került emlékeket, illetve az emlékeink között keletkezett kisebb-nagyobb réseket, az események valószínűsítésével töltjük ki.

Természetesen sokkal szívesebben emlékszünk vissza a számunkra pozitív élményekre, azokra, amelyek pozitívan befolyásolják énképünket, és a pozitív homlokzat építését segítik elő. Az ilyen jellegű emlékeinket általában többször is elmeséljük különböző alkalmakkor, s ezek feltételezhetően valamilyen szinten rögzültek is bennünk, könnyen eszünkbe jutnak, és valamelyest sematizálódtak is a többszöri elmesélés következtében, viszont épp ebből kifolyólag jól megszerkesztetté is válhatnak. A pozitív élmények mellett megjelenik az életünket erőteljesen befolyásoló élményeink felidézése is, még akkor is, ha azok valamilyen negatívumot is hordoznak magukban.

A traumatikus élmények átélésekor a történet bizonyos részei feledésbe merülhetnek. A kudarcokat, traumákat, erősen negatív eseményeket hajlamosak lehetünk „elfelejteni”, nem felidézni, hiszen ezek az események veszélyeztetik arcunkat, fenyegetőek az egyénre nézve. Ezt szelektív felejtésnek is szokták nevezni. Vagyis az egyén a visszaemlékezést igyekszik úgy irányítani, hogy saját maga ne sérüljön, s ilyenkor torzíthatja élete történéseit, élményeit. Ez eszközként is szolgálhat a pozitív énkép fenntartásához. Ebben szerepet játszanak a már említett sémák, amelyek alapján tudjuk, hogy általában hogyan történik egy-egy esemény, s azok alapján újraserkeszthet-

jük a történeteket, s gyakran már maga az egyén is elbizonytalanodik az idő távlatából tekintve, megtörtént-e, illetve hogyan történt meg az a bizonyos történetfoszlány.

Ahogy Pataki Ferenc (2001) írja, a történetek újraszerkesztése során más kontextusba helyezhetjük az adott történetet. A kontextusváltások, amelyek lehetnek tudatosak és nem tudatosak, jellegzetes technikák az élettörténeti elbeszélések szerkesztésében. Az egyféleképpen megtörtént események, a megélt múlt helyét egy újraszerkesztett múlt veszi át. Az is megtörténhet, hogy az egyén az emlékek felidézésekor más helyekre, eseményekre helyezi a hangsúlyt, így másként értelmezve, értékelve a múlt eseményeit, s ezzel mintegy megpróbálja csökkenteni felelősségét a történetben. Ennek vizsgálatára a jelen korpusz alkalmatlannak bizonyul, mivel ehhez bizonyos idő elteltével az elbeszélőknek újra kellene mesélniük élettörténeteiket, illetve objektíven ismernünk kellene élettörténeteiket.

Érdekes kérdés azonban az is, hogy az egyén mennyire tud objektív képet festeni saját magáról. Mennyire objektív az, ahogyan ő érzékelte az eseményeket? Azt hiszem, ezt nem nevezhetjük objektívnek, csakis szubjektívnek. Hiszen az eseményeket az egyén az adott pillanatban saját helyzetétől, saját lelkiállapotától függően érzékelte. Megtörténhet, hogy ugyanazt az eseményt egy másik egyén másként érzékelte. Természetesen beszélhetünk objektív vagy kevésbé szubjektív emlékekről is, pl. a tényszerű emlékekről, történelemszerű eseményekről: születési év, iskolába indulás, házasságkötés stb. Szélsőséges esetekben azonban még ezeknél is felléphet „torzítás”.

Amint már említettem, visszaemlékezéskor működik egy ún. szelektív szűrő, amely befolyásolja, mire emlékszünk, és a kevésbé szép emlékeket, az arcfenyegető, önbecsületünket fenyegető emlékeket vagy visszaszorítja, vagy más kontextusba helyezve, hozzátoldva, kihagyva jelenítheti meg. Vannak azonban spontán elfelejtett emlékeink is, amelyeket akarattunkon kívül felejtünk el, vagyis amelyeket fel tudunk még idézni, de élettörténetünk mesélésekor „nem jutott eszünkbe”. Bizonyítja ezt az a tény is, hogy amikor az interjúvoló személy rákérdez egy bizonyos eseményre, az elbeszélő fel tudja idézni, mi történt, illetve hogyan történt. Létezik azonban még egy fajta felejtés: a számunkra negatív történelemszerű eseményeket a tudatalattink hatására is elfojthatjuk – ennek valószínűleg nem vagyunk tudatában. Hogy az elbeszélő hogyan és miképp torzít egy-egy eseményt, általában nem érhető tetten (kivéve, ha objektív forrásokból rendelkezünk információval róla, esetleg, ha mi magunk is jelen voltunk, össze tudjuk hasonlítani azzal, mi hogyan érzékeltük az adott eseményt).

Végezetül fontosnak tartom elmondani, hogy a vizsgált élettörténetek esetében a szöveg alakulását nemcsak az emlékezés alakította, hanem a kérdezőnek is fontos szerepe volt az élettörténet szerkezetének alakulásában, hiszen a kérdező a feltett kérdésekkel irányíthatja az élettörténet mesélésének folyamatát.

Az élettörténetek időszerkezete

Az igeidők, az igék aspektusa, a mondatok időszerkezete, az egy-, elő- és utóidejűség, beszéd-, esemény- és referenciaidő stb. már többször képezték a magyar kutatások tárgyát, viszont a szöveg időszerkezetével eddig csak kevesen foglalkoztak. A magyar nyelvű szövegek kutatásának alapját Kiefer Ferenc (1992) és Tolcsvai Nagy Gábor (2001) munkái képezik. Kiefer Ferenc elsősorban az igék jelentését vizsgálja a szövegek időszerkezetében, Tolcsvai pedig kognitív keretben vizsgálja az időstruktúrát.

Beaugrande és Dressler (2000) szövegтанában azt olvashatjuk, hogy az igeidő és az aspektus fontos eleme a szövegkohézióknak. A szöveg elbeszélője és befogadója a szövegvilág eseményeit összekapcsolja egymással. A szövegszerűség alapját a folyamatosság képezi. A folyamatosságban, az időbeli szerveződésben megjelenő hiányt pedig a szövegbeli vagy a világról alkotott tudásunk által töltjük ki.

Tolcsvai Nagy Gábor szövegтанában (2001) elsősorban Bull és Vater elgondolásaira támaszkodva alkotja meg a szöveg időszerkezetével kapcsolatos elképzelését. Bull és Vater a mondat igeidő által kifejezett időszerkezetével foglalkozik, amelynek ábrázolására kidolgoznak egy időtengelyeket, orientációs tengelyeket ábrázoló sémát. Tolcsvai kognitív szövegтанában a szöveg mikro-, mezo- és makroszintjéről beszél. A mikroszint hatóköre nagyon kicsi a szövegben, két egység egyszeri viszonyáról van szó. A mezoszint hatóköre néhány mondatra, legfeljebb egy bekezdésre terjed ki, amelyben nem két szövegelem egyszeri viszonyáról van szó, hanem a szöveg nagyobb egységeibe is átnyúlnak, hatással vannak rá. A makroszint a szöveg nagyobb egységeire vagy egészére is kiterjedhet. A három szint pedig hierarchikusan egymásra épül, s együtt képezik egy szöveg struktúráját. A szöveg időszerkezete elsősorban a makroszinten észlelhető tényező, melynek grammatikai megjelenési formái a szöveg mikro- és mezoszintjén realizálódnak morfémák és lexémák segítségével. Az igeidők, az időhatározók, az időhatározó-szók, az időt jelölő igék elsősorban a mikroszinten érvényesülnek, az összetett mon-

dátok időviszonyítása mikro- és mezoszinten, beépülve a makroszintbe. A mikroszintű elemek megnyilvánulási formái a deixisek és a koreferenciák is. A deixis lehet időbeli deixis, mely utalhat időpontra (*most, akkor*), illetve időtartam kezdetét vagy végét is jelölheti (*akkortól, addig*). Koreferenciáról akkor beszélünk, ha két nyelvi egység azonos szövegbeli elemre referál, amely szintén vonatkozhat időbeli elemre.

A továbbiakban az élettörténetek időszerkezetével foglalkozom, részben érintve a fent említett, Tolcsvai a szöveg időszerkezetével kapcsolatos elgondolásait, elsősorban a makroszerkezeti szintre figyelve.

Minden élettörténet, esemény, minden narratívum térben és időben bontható ki. Az élettörténetek átfogó, általános időszerkezetét az életünk történéseire való visszaemlékezés határozza meg. Ez a fejezet tehát szoros összefüggésben áll az előzővel, átfedések tapasztalhatók.

A történet létrejöttének, megtörténésének ideje különbözik a történetmesélés, a narráció idejétől. A narráció már megtörtént eseményeket mutat be, vagyis ezek időhorizontja már lezárult. Az emlékezéssel foglalkozó kutatók közül többen is megállapítják, hogy az emlékezés mindig a jelenből íródik. Az emlékezés retrospektív jellegű, a jelenből tekintünk vissza a múltra, a jelenből visszaidéződő múlt kap hangot az élettörténetekben. Az emlékezés során emlékeinket narratív történeti keretbe szervezzük.

Maga az élettörténet mint szöveg az egyén életénél hosszabb vagy rövidebb életperiódust is átfoghat. Az emlékek általában felfűzhetők egy lineáris tengelyre, lineáris kronologikus sorrendet követnek, de bizonyos pontokon eltérések, átugrások, kihagyások, visszakanyarodások jelentkeznek. Az események kronologikus sorrendben való bemutatása arra enged következtetni, hogy a történések között ok-okozati összefüggéseket tárhatunk fel. Emlékeink valamiféle időrendi sorrendben tárolódnak emlékezetünkben, de ha nem tudjuk felidézni az adott eseményt, akkor megpróbálunk viszonyítási pontokat keresni, hol történt, kik voltak jelen stb.

Az élettörténetek eseményei tehát többé-kevésbé kronologikus sorrendben szerveződnek, pl. születés, életkörülmények, iskola, munka, családalapítás. Ezen belül vannak visszaugrások, előreugrások, amelyeknek azonban nincs mindig jelzésértékű szerepe. A női élettörténetekben megfigyelhető, hogy az elmesélt történetek bizonyos tematikák köré szerveződnek, pl. gyermekkor, a háború átélése, családalapítás, díj elnyerése, utazások, a nők helyzete. Ehhez jelen esetben az is hozzájárul, hogy a kérdező kérdések segítségével irányítja a beszélgetést, az élettörténet-mondást. Valamiféle asszociáción alapuló emlékek közötti csapongás irányítja az élettörténetek strukturálódását.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy tematikus-asszociációs síkon szerveződnek a szövegek. Egy eseményről újabb események, vagy pl. az egyén életéhez kapcsolódó újabb gondolatok jutnak az elbeszélő eszébe, amely az emberi elme sajátossága, s ez egyfajta időbeli ingadozást hoz létre. Az alapvető, mindenki életében megtörténő események tehát általában kisebb-nagyobb előre- és visszaugrásokkal kronologikus sorrendben jelentkeznek.

A kiterjesztés olyan bemutatásmód, amely kinagyítja az időt, vagyis esetünkben a szöveg, az elbeszélte történet aprólékosan kidolgozott, a valóságban átélt eseményhez képest részletezőbb. Ez nemigen tapasztalható az elemzett élettörténetekben. Sokkal inkább a kivonatos narráció jellemzi a szövegeket, amely egy eseménysorozatot összefoglalóan mutat be. A vizsgált élettörténetekben a leggyakoribb a szinguláris (egyszeri) narráció, vagyis a narrátorok egy történetet általában egyszer mondanak el. Ahogyan már szó volt róla, a nagy érzelmi hatást kiváltó eseményeket, életének fontosabb állomásait vagy csak egyszerűen a kedves emlékeket, amelyekre szívesen emlékezik vissza a narrátor, újból is elmesélheti. Ilyenkor megbomolhat a kronologikus sorrend. Jelen esetben inkább csak a visszaulások szintjén jelentkezik újra egy adott történet vagy esemény, nem túl gyakran.

Az események egymásutániséga akkor is megbomlik, ha a narrátor egy vonalat, tematikát vezet végig az életében, pl. az oktatás, karrier alakulását, s csak később tér vissza arra (esetleg az interjúvoló személy kérdésére válaszolva), hogyan ismerte meg férjét, mikor házasodtak össze; vagy pl. a férjhez menés, gyermeknevelés után tér vissza arra, hogyan tudtak lakást vásárolni fiatal házasokként stb. Annak viszont, hogy az események anakronikus sorrendben jelennek meg, vagyis az események időbeli sorrendjét felcseréli a narrátor, jelzésértéke is lehet. A történetek kronologikus sorrendben való bemutatásának megbontása ráirányíthatja a figyelmet arra, hogy az adott esemény kimagasló jelentőségű lehet az egyén számára. Az elbeszélő sokszor csak a számára kedves emlék kedvéért tér vissza egy előző korszakhoz. A következő idézetben az elbeszélő (asszociációs-tematikus síkon) visszanyarodik az élettörténet mesélésekor: „Elvégeztem a középiskolát, de óvónőként egy napot sem dolgoztam. Mielőtt befejeztem volna ezt az iskolát, már tudtam, éreztem, hogy mindez nem érdekel, másra lenne hajlamom. Úgy éreztem, hogy írni szeretnék. Abban az időben, de előtte is rengeteget olvastam. (...) Kicsi koromban a legkedvesebb játékom a könyvtárosdi volt. Rakosgattam a könyveket, címek, írók szerint jegyzéket készítettem róluk. Nekünk is volt sok könyvünk, a könyvtárból is sokat kölcsönzött apám, így volt mivel játszanom. Érdekes, hogy a könyvekkel mindig szépen tudtam

játszani, valódi játékaikkal viszont nem. Szép bababútorom volt, de belefe-
küdtem a kiságyba, s összetört. Meg aztán minden játékomba bele szerettem
nézni.” (VMNÉ; 103)

Elsősorban a kiemelkedő jelentőségű eseményekre, de olykor más tör-
ténésre is előfordul visszautalás (analepszis), pl. egy személy elvesztésére,
egy házasság felbomlására később is visszautal a narrátor. „Időközben meg-
halt apám, és ez számomra nagy megrázkódtatással járt, mert én voltam a
kedvence (...) Csakhamar édesanyám is elhunyt, s ekkor úgy éreztem, hogy
összedőlt bennem a világ” (VMNÉ; 197–198). Az elbeszélő az élettörténet
mesélés vége közeledtével, az interjúvoló személy kérdésére válaszolva, is-
mét megemlíti ezeket az eseményeket: „A legszomorúbb pedig, amikor a
szüleimet elveszítettem, mert még amikor felnőtt is az ember, jó, ha a szülei
ott vannak mellette” (VMNÉ; 199).

Ennek ellentéte egy történet, esemény előrevetítése, pl. az elveszített
családtag megemlézése, s csak később részletezi a történetet, vagyis ilyen-
kor előreutalás, prolepszis történik. Vagy pl.: „Reggel anyám nem jól érezte
magát. Fejfájás gyötörte, felszökött a vérnyomása. (...) Gondolta, hogy a
szárma ártott meg. Akkor még nem is sejtettük, hogy az utolsó szárma volt
az életében” (VMNÉ; 227); „Ági ezerkilencszázhetvennégyben szüleivel és
kisbaba hűgával Ausztráliába költözött. Az volt életem első nagy csalódása.
Becsapottnak éreztem magam, hónapokig szenvedtem. Akkor még nem is
sejtettem, hogy a cserbenhagyás lesz az a fogalom, amely végigkísér az éle-
temben” (VMNÉ; 226); „Nagyritkán betévedtem a butikba, ahol mindig fia-
tal lányok tanyáztak, mintha nem üzletben, hanem kávézóban ücsörögnének.
Ekkor már apámhoz a tanyára Bogdan csak nagy ritkán jött velünk. Mindig
akadt más dolga. Otthon is egyre ritkábban tartózkodott, eleiben valóban azt
hittem a munkájához tartozik” (VMNÉ; 231).

A történetmondás természetesen eleve egyfajta szelekció, hiszen nem
mesélhetjük el életünk minden egyes részletét. A vizsgált élettörténetek azt
mutatják, hogy nem minden életszakaszból rendelkezünk azonos számú
emlékkel. De vajon mely életszakaszból származik a legtöbb emlékünkhöz?
Arról már szó volt, hogy kisgyermekkor emlékeink száma igen alacsony,
és azok is többnyire szüleink, családtagjaink elmondásaiból válnak „saját
emlékeinkké”. Majd fokozatosan növekszik a gyermekkor emlékei száma.
Az elemzett élettörténetek alapján azt mondhatjuk, hogy a legtöbb említett
emlék a tizen- és a huszonéves korból, esetleg a harmincas éveinkből való.
Az élettörténetek ezen részei tehát valamelyest „kidolgozottabbak”. Ezután
fokozatosan csökken az emlékek száma. A középkorból, esetleg az idős kor-

ból inkább a személyre jellemző általános tulajdonságok, felfogások, alapigazságok, véleménynyilvánítások stb. jelennek meg. Az idős korból egyre kevesebb, vagy csak minimális számú emlék jelentkezik az élettörténetekben. Emlékeink bizonyos események köré csoportosulnak. Valószínűleg azért idézzük fel a legtöbb emléket fiatalunkból, mivel ez a pályaválasztás, párválasztás, családalapítás, munkába állás időszaka, vagyis ezek életünk legmeghatározóbb eseményei. A 40–50 éves kor körül is jelentkezhet nagyobb számú emlék, általában a nagyszülővé válás időszakában. Ezenkívül az élet más szakaszaiból is jelentkezhet tömegesebb számú emlék, elsősorban, ha valamilyen traumatikus élmény történik velünk, pl. egy háború átélése, családtag elvesztése. Ahogyan már említettem, ezek a traumatikus élmények megbonthatják az élettörténetek addigi lineáris időstruktúráját, és többször is visszakanyarodhat az elbeszélő ezekhez az eseményekhez. Ilyenkor más aspektusból is láttathatja az elbeszélő az eseményeket. „Az élettörténeti »mikronarratívumok« (self-narratívumok) az ismételt előadás következtében mind csiszoltabbak és kidolgozottabbak lesznek, s ezáltal mintegy »építőanyagul« szolgálnak az önéletrajz megszerkesztéséhez. Ezért feltételezhetjük, hogy az élettörténet »újraírása«, újjászervezése (...) mindig e »mikronarratívumok« kontextusának és jelentésének átalakításával s a hozzájuk társuló érzelmi mintázatok átfordulásával kapcsolódik össze” (PATAKI 2001; 318).

A meghatározott eseményekre való visszaemlékezések fenti tendenciája szinte általánosíthatóvá is válik, ami pedig a már említett sémák, forgatókönyvek területére kalauzol bennünket. Érdekes megjegyezni azt is, hogy e sémákat a szocializáció során sajátítjuk el, tehát valamiképpen igyekszünk is emlékeinket belehelyezni a már ismert sémákba. Ez pedig magával vonja azt, hogy emlékeink „sematizálódhatnak”, vagyis a részletek, az egyéni jellemzők valamelyest kikophatnak emlékeinkből. Ez persze nem vonatkozik minden egyes élettörténetre.

Az életesemények elmesélése egyébként túlnyomórészt múlt időben történik, nagyon sok múlt időre utaló időhatározó-szót találunk a szövegekben. A jelen idő használata ritka történetek elmesélésekor, vagyis az elbeszélő általában nem, vagy csak ritkán éli át újra a már megtörtént eseményeket. Olykor bizonyos érzéseket, illatokat, ízeket idéznek fel az elbeszélők: „Tatához és mamához különösen szép emlékek fűznek, imádtam mindkettőjüket. Olykor még mindig a számban érzem a mama hájas kiflijének, vasárnapi húslevesének ízét. De lelki szemeim előtt látom tatát is, amikor BMW-jével

hazaérkezik s azt mondja: – Pattanj mögém, motorozunk egy kört!” (VMNÉ; 225–226) Jelen idejű igealakot használnak, ha egy történet elmondásakor idézik saját szavaikat, vagy a történet egy szereplőjének szavait. Pl. „Néhány átvirrasztott éjszaka után összeszedtem bátorságom és kijelentettem: Ezt én nem vállalom, megyek haza!” (VMNÉ: 227); „Mondogatta is nekem: – Látdod, ezt nem biztos, hogy közlik, az is lehet, hogy nem kapok érte pénzt. Mégis az az öröm, amíg gondolkodom rajta, felvázolom és megírom, szóval maga az alkotás, mindenért kárpótol. Ez az életem, s ezeket a pillanatokat nem veheti el tőlem senki” (VMNÉ; 155). Az elbeszélők elsősorban az önmagukról való gondolkodás során, a jellemző tulajdonságaik bemutatásakor, bizonyos dolgokról való véleményük elmondásakor, a jelen történéseinek bemutatásakor alkalmazzák a jelen időt.

Összegzés

Dolgozatomban az emlékezés és az időszerkezet kérdését tanulmányoztam a beszélt nyelvi élettörténetekben. Röviden áttekintettem az emlékezés fogalmának diszkurzív és kontextualista felfogását, kitértem a kollektív emlékezet fogalmára és az emlékezet rekonstrukciós jellegére. Az élettörténetek kezdete a kisgyermekkorú amnézia miatt inkább a családtagok, az életkörülmények bemutatásával kezdődik, majd lassanként megjelennek az első – olykor idealizált, olykor pedig még negatívabb fényben feltűnő – gyermekkorú emlékek. Életünk sorsfordító eseményeire akár több alkalommal is visszatérhetünk, vagy inkább csak utalunk rá. Az egyén élettörténetét át-átszövik a történelem eseményei, megjelennek annak a társadalomnak a lenyomatai, amelyben él. Egy egyén élettörténete egy adott történelmi kor egy aspektusát jeleníti meg, az élettörténet az adott történelmi tér-idő struktúráját az egyén nézőpontjából látatja. Létezik egy ún. szelektív szűrő is, vagyis nem emlékszünk vissza életünk minden eseményére. Ezt egyrészt a társadalmi norma határozza meg, másrészt pedig sokkal szívesebben emlékszünk vissza a számunkra pozitív élményekre, azokra, amelyek pozitívan befolyásolják énképünket, és a pozitív homlokzat építését segítik elő, míg a traumatikus élmények felidézésekor a történet bizonyos részei feledésbe merülhetnek, de a tudatalattink is elfojthatja egyes események felidézését. Az élettörténetek a felidézett eseményekre való visszaemlékezés által szerveződnek, ez konstruálja az élettörténetek tér- és időszerkezetét. Az életesemények elmesélése

túlnyomórészt múlt időben történik, a jelen idő használata nagyon ritka, inkább csak a jelen történéseinek elmondásakor, jellemző tulajdonságok bemutatásakor, vélemények elmondásakor jelentkeznek. Egyfajta kronologikus sorrendet tapasztalunk az élettörténetek elmondása során, habár vannak előre- és visszaugrások, esetleg előre- és visszautalások. Fontos kiemelni, hogy a női élettörténetek konstruálódása a viszonylagos kronologikusság mellett tematikus-asszociatív szerveződést mutat.

Forrás

SAVIĆ, Svenka és MITRO, Veronika (2006, szerk.): Vajdasági magyar nők élettörténetei. Futura Publikációk és Női Stúdiumok és Kutatások, Újvidék

Irodalom

- BARTLETT, Frederic (1985): Az emlékezés (kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány). Gondolat, Bp.
- BEAUGRANDE, Robert de-DRESSLER, Wolfgang (2000): Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Corvina, Bp.
- BODOR Péter (1997): A lélek mint diskurzus. Replika 25. 135–140.
- EHMANN Bea (2002): A szöveg mélyén: A pszichológiai tartalomelemzés. Új Mandátum Kiadó, Bp.
- EHMANN Bea (2003): Az egyén a történelem sodrában: a pszichikus időélmény egy típusa mint a kollektív élményuniverzum megteremtője. Magyar Tudomány 2003/I. URL: <http://www.matud.iif.hu/03jan/ehmann.html>. (2012. 5. 10.)
- EHMANN Bea (2004): Elbeszélt élettörténeti epizódok időstruktúrája. = A reprezentáció szintjei. Szerk.: László János, Kállai János, Bereczkei Tamás. Gondolat, Bp., 357–372
- EÖRY Vilma (2006): A szöveg időszerkezete mint szövegtipológiai jellemző. = Szöveg és típus. Szerk.: Tolcsvai Nagy Gábor. Tinta Könyvkiadó, Bp., 233–257.
- EÖRY Vilma (2008): Az időgrammatika és a szövegidő: az idő-határozószók a szövegben. = Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. Szerk.: Tátrai Szilárd, Tolcsvai Nagy Gábor. Tinta Könyvkiadó, Bp., 185–191.
- FÜZI Izabella-TÖRÖK Ervin: Bevezetés az epikai szövegek és a narratív film elemzésébe. URL: <http://szabadbolcseszlet.elte.hu/mediatar/vir/tankonyv/tortenet/index02.html#> (2012. 5. 10.)
- GYÁNI Gábor (2000): Emlékezés és oral history. = Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Szerk.: Gyáni Gábor. Napvilág, Budapest, 128–144.
- HALBWACHS, Maurice (1971): Az emlékezet társadalmi keretei. = Ferge Zsuzsa (szerk.): A francia szociológia ma. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 124–132.

- HARRÉ, Rom (1997): Érzelem és emlékezet: a második kognitív forradalom. Replika 25. 141–152.
- KIEFER Ferenc (1992): A szöveg időszerkezetéről. = Szemiotikai szövegtan 4. Szerk.: Petőfi S. János–Békési Imre. JGYTF Kiadó, Szeged, 40–55.
- KIEFER Ferenc (1994): A mondat időbeli szerkezete. Magyar Nyelv, 264–275.
- KÓNYA Anikó–TÖRŐ Tímea (1992): Emlékezés személyes élményekre: az önéletrajzi emlékezet vaku pillanatai. Pszichológia, 12, 311–327.
- KÓNYA Anikó (1999): A személyes emlékek társas természete. = Kollektív, társas, társadalmi. Szerk.: Kónya Anikó–Király István–Bodor Péter–Pléh Csaba. Akadémiai Kiadó. Bp., 545–558.
- KÓNYA Anikó (2001): Személyes múlt és történelem: memoárok. = Tanulás, kezdeményezés, alkotás. Szerk.: Pléh Csaba, László János, Oláh Attila. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 286–293. URL: <http://www.emlekezem.hu> (2012. 5. 10.)
- LÁSZLÓ János (2005): A történetek tudománya: bevezetés a narratív pszichológiába. ÚMK, Bp.
- ORTMAYR Imre (1997): Rom Harré diszkurzív pszichológiája. Replika 25. 153–162.
- PÁSZKA Imre (2007): Narratív történetformák. A megértő szociológia nézőpontjából. Belvedere, Szeged
- PATAKI Ferenc (2001): Élettörténet és identitás. Osiris, Bp.
- PETE István (1993): Az időviszonyok szemantikai rendszere. Magyar Nyelv, 385–401.
- PLÉH, Csaba (1996): A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. Holmi, 8. 265–282.
- PLÉH Csaba (1986): A történetyszerkezet és az emlékezeti sémák. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TÓFALVY Tamás (2002): A múlt emlékezete és az emlékezet leírása avagy mit mondhatnak a kognitív tudományok az önéletrajzi kutatásoknak? Helikon, 3. 344–343.
- TOLCSVAINAGY Gábor (2001): A magyar nyelv szövegtana. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

AUTOBIOGRAPHICAL MEMORY AND THE STRUCTURE OF TIME IN SPOKEN BIOGRAPHIES

The topic of this paper is research into autobiographical memory and structure of time in spoken biographies. There is close connection between organization of autobiographical memory and autobiographical narrative. The process and functioning of remembering determine the way the biography is constructed. Next to being relatively chronological feminine biographies also show thematic and associative organization.

Keywords: biography, remembrance, autobiographical memory, structure of time, thematic and associative structure.

KATONA EDIT

Újvidéki Egyetem, BTK,
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
gerjo@sabotronic.co.rs

TARTALMI ÉS NYELVI JELLEGZETESSÉGEK
VIZSGÁLATA ELSŐS GIMNAZISTÁK
FOGALMAZÁSAIBAN*

Research into Characteristics of Content and Language
Use of First Year Gymnasium Students

A szerző dolgozatában egy korábbi kutatását folytatja, középiskolások élményszerű fogalmazásainak jellegzetességeit vizsgálja. A dolgozat célja kettős: egyfelől a tartalom megformálását, az érzelmi motívumok kidolgozását, a szöveg nyelvi-stilisztikai jellemzőit mutatja be, másfelől a statisztikai mutatók érvényességét elemzi, illetve dolgozatszemelvények révén a különböző fogalmazási készségek és azok hiányának együtthatását taglalja.

Kulcsszavak: tartalmi tagolódás, szerkezet, érzelmek megfogalmazása, nyelvi sajátosságok, igehasználat.

A fogalmazással foglalkozó szakirodalom gazdag elméleti munkákban, a szövegértelmezési feladatok és a hozzá kötődő felmérések is számosak, mindezt a PISA-felméréshez való csatlakozás is sürgető szükségként határozta meg. A fogalmazáselemzésre vállalkozó műhelymunka kevesebb, noha igazán csak ezekből nyerhetünk ismereteket a fogalmazási képesség

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektuma keretében készült.

szintjére vonatkozóan (pl. B. FEJES 1981, JAKAB 1983, MOLNÁR 2000, CSÁKBERÉNYINÉ 2007, MAJOR 2010). A mi délvidéki viszonylatainkban pedig szinte a nulláról kell indulnunk, s igazából az anyaországi felmérésekhez való csatlakozás elengedhetetlen lenne, függetlenül attól, hogy a határon túli régiók specifikus helyzetben vannak.

A tartalom megformálása

A fogalmazás az önkifejezés és önértelmezés eszköze, általa a tanuló hangot ad a világról alkotott ítéleteinek, életpasztaletainak, megélhet és megoldhat különféle konfliktushelyzeteket, mindemellett anyanyelvi kompetenciájáról is tanúbizonyságot tesz. A fogalmazásban a tanuló (egymástól igen eltérő jellegű) képességei fonódnak össze.

A tartalom kidolgozásához a fogalmi rendszer, a világról alkotott ismeretek mozgósítására van szükség. Könnyű belátni, hogy a gondolkodási képesség fejlettsége és folyamatos fejlődése is jelentékeny hatással van a teljesítményre, noha a jó kognitív képességek nem jelentik apriori a fogalmazási képesség magas szintjét. A mondandó intellektuális előkészítéséhez szorosan kötődik a mondanivaló megfelelő regiszterű kidolgozása a nyelvi-stilisztikai készségek alkalmazása révén. A Takala-féle modell *diskurzustervezéséről* és *szövegszerkesztéséről* beszél (MOLNÁR 2002; 195). A fogalmazási képesség vizsgálata részekre bontva és általános benyomás révén is történhet, a részrendszerek egymásra hatásától sohasem tekinthetünk el, mivel kétségtelen, hogy bonyolult, soktényezős összefüggésrendszerrel van szó.

Nagy József felosztásában íráskészségről – a „legfeljebb mondatszintű írásbeli közlés eszközéről” és fogalmazási képességről – „az összefüggő gondolatrendszerek írásbeli szabályrendszeréről” van szó (idézi MOLNÁR 2002; 194). Korábbi dolgozatomban foglalkoztam a fogalmazások terjedelmével, szerkesztettségi fokával, a mondatok terheltségével, az összetett mondat típusok százalékos eloszlásával, a lányok és a fiúk által írt fogalmazások mutatóival stb. (KATONA 2011) A felmérés tárgya továbbra is a zentai Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium két osztályának fentebb említett munkámban elemzett 36 beleélt fogalmazása. A korábban elkészült mutatókat most újabakkal egészítem ki, s megkísérlek megállapításokat tenni arra vonatkozóan, milyen különbségeket mutatnak a saját kreativitás nyomán készült dolgozatok: *Egy kopott bakancs meséli*, *Egy zongora/hegedű megpróbáltatásai*, illetve *Egy hegedű öröme és bánata* és az Iliászról, illetve

az Odüsszeiából ismert történetek alapján készült dolgozatok: *Odüsszeusz ja meséli, Egy birka meséi, Egy kutya története.*

Mindemellett a szöveg tartalmi és nyelvi jellegzetességeit kívántam feltárni, mintegy alapot teremtve a további vizsgálatokhoz, másfelől összevetési lehetőséget adni más kutatások eredményeivel való összevetéshez. A dolgozat második részében megjelenő igestatisztikai kimutatás is ezeket a célokat szolgálja.

A beszéd és a gondolkodás kapcsolata nyilvánvaló, mondanivalónkat gondolkodás által foglaljuk keretbe, tereljük megfelelő mederbe. A gondolkodás az anyaggyűjtés egyik formájaként is funkcionál fogalmazáskor, de természetesen a szelektálásban és az elrendezésben is kitüntetett szerepe van. A kétféle fogalmazás természetesen más lehetőségeket biztosít a kreativitás szempontjából, ám a téma kifejtése, tartása, a hozzá kapcsolódó világismereti tényezők mellett éppen a feldolgozásban mutatkozó kreativitás lehet a legmeghatározóbb tényező.

A mitológiai témához kötött fogalmazásnál a feladat a személyes átélés, a megfelelő beszédhelyzet létrehozása volt az elsődleges feladat.

A 18 tanuló közül egy kivételével mindenki személyes elvű, egyes szám első személyű fogalmazást írt, egy tanuló nem tudta megteremteni ezt a beszédhelyzetet, ő csak elmesélte az Iliász adott epizódját. A személyesség különbözőképpen mutatkozott meg az egyes alkotásokban. A legtöbb írás személyes helyzetelemzéssel indul, majd az elbeszélő beleszövi a története az irodalmi anyagot, s a végén visszatér a maga helyzetére vonatkozó konklúzióhoz.

Odüsszeusz íjának történetét egy tanuló a mag állapotból kiindulva taglalja, majd a faként eltöltött időszakot is hosszan ecseteli. Egy másik tevékenyen segíti gazdáját a sikeres célzásban. Az eposzi anyag ironikus újraértelmezésével találkozunk az egyik legkiválóbb munkában, amelyben Pénélopé kéjvágyának a részletezésére kerül sor, ami az íj irigykedését is kiváltja. Igazi telitalálatot jelent egy, az íj szemszögéből írt fogalmazásban a harc a pókkal, a méltatlankodás a pók tevékenysége miatt, s hogy Odüsszeusz megjelenése a pók elleni hadviselés sikeres befejezését is jelentené. Egy másik íj férfiás küllemével tűnik ki, s Artemiszről és az íjlányokról álmodozik (*Artemisz, a gyönyörű szűz elvisz otthonába, egy nagy erdőbe... s végre kiengedhetem a több évig elszorított íjösztönt*). A birka szemszögéből írt történetben sajtós vonásként említhető, hogy egy tanuló fogalmazásában kölcsönös segélynyújtásról beszél a küklópszal szemben. A Hektór történetét tematizáló írás erénye, hogy Akhilleusz önhittségét ironikus felhangokkal mutatja be,

de ugyanakkor az elismerés hangját sem akarja elnyomni a megcsonkított holttest, noha balsorsának Akhilleusz az oka.

A befejezés nem kapott nagy hangsúlyt a fogalmazásokban, egy tanuló el is tekintett tőle, egy a végén elfeledkezik a saját sorsáról, elragadja a közismert történet, illetve ketten mesebeli véget írnak: kincsosztással, aranymarkolatú karddal.

Szerkezet és érzelmi motiváltság

A vizsgálódás során a kétféle fogalmazás tartalmi jegyeinek, strukturálásának elemzése mellett az érzelmi attitűd alakulása érdekelt. (Erre a korábbi dolgozatban csak célzást tettem.) Izgalmas kérdés volt, hogyan történik a feltételezhető érzelmi momentumok: az öröm és bánat ábrázolása, milyen a megpróbáltatások leírásának kifejtettsége, egyáltalán milyen kifejezőkincs-csel rendelkeznek a kilencedikesek.

Az ún. fantáziafogalmazásokban a tanulók (ahogy az várható is volt) a tárgyak sorsa révén egy élet tapasztalatait tárják fel. Felmerülő tartalmi szegmentumok: A tárgy elkészülte, állomásozása a boltban, a megvásárlás, a gazda viszonyulása, közös örömök, sikerek, megpróbáltatások, háttérbe szorulás, a vég bölcs vagy rezignált számbavétele. Ez egyértelműen kivehető struktúra a fogalmazásokban, függetlenül attól, hogy a cím tartalmazta-e az öröm és bánat fogalmakat.

A tanulók tehát az öröm és bánat köré szőtték a tematikus hálót. Ahogy azt Szikszainé Vigh Árpád megállapításaira építve kifejti, „a szöveg szemantikai egyneműségéhez elengedhetetlen feltétel”, hogy „azonos lexikai mezőbe” tartozó, egymáshoz közel álló jelentésegységek kerüljenek egymás mellé, „és a szó szerinti és tartalmi elemisméltődéssel rendszert, »szöveg-hálót« képezzenek” (SZIKSZAINÉ 166). Az általam vizsgált 18 fantáziafogalmazásban a leggyakoribb szavak a következők voltak: *boldog, öröm*, de főképp az *örül, érzés*, de inkább az *érez*. Olyan fogalmazás nincs, amelyikben valamelyik szó ne szerepelne (általában kétszer-háromszor is). A legtöbbször előforduló szó az *érez*, mely azonban magában nem tartalmaz, ezért vagy tárgya, vagy mellékmondata révén kapcsolódik a témához, s különféle emóciókat fejezhet ki. A kulcsszavak a fentiek mellett az említett igékhez kapcsolódó névszók, melyek láncá révén a szöveg szerveződik.

Az már a tanulók nyelvi kompetenciáját érinti, hogy milyen változatosan alkalmazták ezeket a kifejezéseket, s milyen egyéb egyedi vagy közismert fordulatokkal éltek a jelentésalkotás során.

Az öröm és a bánat kifejezése

Az *örül* ige és az *öröm* főnév előfordulása és a hozzájuk kapcsolódó kiegészítők: Az *örül* ige egyszerű és összetett mondatok régeneként áll gyakran: Ennek nagyon *örültem*... *Örültem* a sikernek...; *Ő is örült*, és megköszönte kerékpárjának az eredményt; *Először én is örültem*, hogy...; *Örült*, mikor nyertek az olimpián; Nagyon *megörült*, majdnem sírva fakadt; *Megörültem*, hogy végre nem leszek egyedül.

Frazeologizmusok elemeként: Előnti az *öröm* a verseny miatt; Valamilyen hatalmas és egyben kimondhatatlan *öröm* töltötte be szívemet, mikor megláttam a lány mosolyát, szeme csillogását és egyben kíváncsiságát; Eltáncolta az *örömtáncot*...

A *boldog* melléknév jelzőként, névszói-igei állítmány részeként és funkciógis kifejezésben: *Boldog* napok, hetek, hónapok jöttek; *Boldogabb volt*, mint bárki más; *Boldogok voltunk* mi együtt, de..; *Boldoggá tett* az a tudat, hogy az emberek keresik a szépet.

Az *érez* ige tartalomadó kiegészítéseiben is szerepel természetesen a *boldogság*, a *szeretet*: *Éreztem*, hogy gazdám nagyon *boldog*, és vele én is *boldog* voltam; A kerékpár érezte Enikő szeretetét. Az *érez* igéhez kapcsolódó pozitív tartalmak jelző, illetve tartalomadó mellékmondatok révén: *Jó* érzés volt, hogy...; mikor még úgy éreztem, *érdemes* élni.

Az *öröm*, *boldogság* kifejezése közismert fordulatokkal, melynek kulcsszavai a *szeretet*, *szív*, *vidámság*, *meghittség*, *újjászületés*, *melegség*: *Újjászülettem*, fiatalnak éreztem magamat; *Vidáman* teltek mindennapjaim; A nyugodtság és *meghittség* napjai voltak ezek, mintha minden gondom elmúlt volna; *Szeretni* és *szeretve* lenni; Nagyon belelopta magát a *szívébe*; *Boldogság* tölti el érző kis *szívemet*; ... kellemes *melegség* önt el, ha azokra a szépen zengő dallamokra gondolok...

A *bánat* kifejezése érzelmi töltésű igékkel, az *érez* ige kiegészítésével, a sötétséget, a szürkeséget, a sivárságot, ürességet, pusztulást, porosodást, elhagyatottságot, magányt tematizáló kifejezésekkel történik. A *bánat* esetében mind a 36 dolgozatot vizsgáltam, s megállapítottam, hogy a mitológiai történethez kötődő fogalmazásoknak csak mintegy húsz százaléka fejt ki ezt a motívumot, elsősorban a megcsönkített holttest és az új történetében: *Sötét van, a vizes, dohos szagtól már alig tudok lélegezni*. Immáron tizenötödik éve itt *porosodom* ebben a kamrában; Nagyon régóta itt *porosodom*...; *Az idő megöregített, meglazította húromat*; Most a garázsban *porosodom*; A *rozsdá* is lassan rám telepszik; Érzem, hogy *rozsdásodom*. Mi lesz velem? Ha nem

lesz rám szükségük, *kidobnak*; *Nem törődik velem senki*, talán János is *elfelejtett*; Megtapasztaltam a rozsdás keserű ízét és a *tönkremenés* folyamatát; Itt heverek a padláson *egyedül* már sok-sok éve, *viharvertségemet* és *kopottságomat* eltakarta az idő *porral*. Egy *könnycsepp* végigmegy az arcomon, és szomorúan nézem a földet egy ismeretlen helyen, megint csak a *porban* heverve. Napjaim innen szürkévé, halotti *szürkévé*, *magánossá* váltak. *Nem érdekeltem már senkit, kiselejtezték*, s felkerültem a *sötét* padlásszobába.

A bánat kifejezése teljes jelentésű emocionális igékkel: ...most pedig én *kesergek*; *Elszomorodtam*, hogy...; Abban a percben *sírtam* én is. *Sírtam*, és szebben, tisztábban szívszaggatóbban játszottam, mint addig bármikor; Nem tudtam többet se tisztán, se ékesen muzsikálni, és ez nagyon *bántott*; *Féltem, félttem*, hogy magam maradok...

Az *érez* igéhez kapcsolódó módhasonlító mellékmondattal: ...sokáig úgy *éreztem*, hogy eldobott magától, mint holmi ócska rongyot; úgy *érezte*, nem kell már senkinek; Úgy *éreztem*, magam vagyok; Próbáljunk odafigyelni a másokra, hogy a másik ne *érezze* úgy magát, mint ahogyan én *éreztem*, *megaláztatva, cserbenhagyva, egyedül*.

Természetesen szép, közismert fordulatokra is rábukkanhatunk: *Nagyon a lelkembe tiportak*; *Gyógyíthatatlan sebet ejtett a lelkemen*.

Negatív festéssel: Nekem miért *nem járt boldogság*; Az *elsötétített* ablakon *nem ragyogott be a napfény*, és valahogy *megszűnt az a boldogság a lelkemben*; A gazdám nélküli világ egyre *szívtelenebb...*; *Azt a kint nem lehet elmondani*.

Nyelvi-stilisztikai jelenségek

A hattényezős osztályozási rend szerint (KÁDÁRNÉ 1990) az összbenyomás, a szerkezet, a stílus, a nyelvhelyesség, a helyesírás, a külalak figyelembevételét feltételezi. A nyelvhelyesség helyett a nyelvi helyesség fogalmát használom, amely résztényezőként a nyelvhelyességet is magában foglalja.

A nyelvi hibákat a nyelvi szintek szerint sorakoztatom fel, s nem teszek különbséget súlyosság tekintetében. A cél, hogy képet alkossunk a tanulók fogalmazási képességeiről.

A szóhasználat szintjén a szótévesztés különböző eseteiről beszélhetünk. Érdekes jelenség a rossz szokatlan szóképzés, a paronimikus jellegűnek tekinthető szavak összetévesztése, a kontaminálódás pl. a toldalékok összeillesztésénél.

Az egyszemű minden lépését *földmegrázkódtatás* követte – *földrengés/* Az egyszemű minden lépésére *megrázkódott a föld*; Arra gondoltam, ők lehetnek azok a lábbelik, akik ugyanúgy, mint én, *elrégiesedtek*, tönkrementek – *elhasználódtak*; nagyobb kell hogy legyen az *önakaratumk*, mint a félelmünk – *önfegyelmünk/ magabiztosságunk*.

Azt hittem akkor, hogy az élet kint a természetben mindig olyan kedves lesz felém – *kegyes* lesz irányomba; ... haja aranyszőkén bomlik a *fattyú* által megvilágított vállára – *faggyú*. ...együtt sétáltunk, lassan, komótosan, *öregúriasan* – *öregurasan, úriasan* összevonása; ...az izgalom tetőfokán az elsőt egy *orrnyival* le hagyta a második – *egy orrhosszal, egy orrhossznyival*.

A mondattani jelenségeknél álljon itt néhány példa a téves egyeztetésre, a felesleges szintetizálásra, a tartalmi-logikai hézagra, a névmás vagy névmási határozószó helytelen használatára.

Az állandósult szerkezetek alaptagját is érintheti a tévesztés.

Még nem tudom, de talán azért, mert *két barátok vagyunk* – *két barát/jó barátok vagyunk*; Viszont voltak olyan emlékek, *mit* annál inkább szerettem volna elfelejteni... – *amelyeket*; Kiderült, hogy apja kegyelmet kapott az istenektől *hazatérésre* – *hazatérhetett*; *Gazdám* túl elhamarkodottnak bizonyult – *Gazdám tette/cselekedete* túl elhamarkodottnak bizonyult; *Valamikor* ordibálnak vagy dörömbölnek, ezt nevezik ők táncnak – *van, amikor/ időnként*; Sokan jöttek nézni minket, megtapintani, *valakit* még ki is próbáltak – *van/volt (olyan), akit...*; Ám az utóbbi időben barátaim is *bőségesen* megfogyatkoztak – *ijesztően, alaposan*; Ez lett a vesztém, hogy minden embernek jó szolgálatot *teljesíttem* – *tettem*.

A szerkezetek összevegyülése szavak, szószerkezetek szintjén is előfordul, akárcsak az össze nem illő szavak összekapcsolása: *Felülmúlhatatlanul örültem, mint még soha.* – *Úgy örültem, mint még soha + Örömöm felülmúlhatatlan volt.*

Igekötő-használati jelenségeknél az igekötő elmaradása, felesleges vagy téves használata is megesik.

Láttam, hogy Odüsszeusz terve *valósulni* látszik – *megvalósulni*; Szere-tete *be*árasztotta a szobát – *el*árasztotta; Lehetséges a kontaminálódás gondolata: *el*árasztotta/betöltötte; Itt heverek a padláson elhagyatottan egyedül már sok-sok éve, viharvertségemet és kopottságomat *el*takarta az idő porral – *bet*takarta/eltakarja a por; A félelmem leírhatatlan volt, a színemet *el*fakította a por – színem *kif*akult a portól/a *portól fakó*vá vált.

A köztöszók vagy határozószó kötőszó szerű használatát illető hibáknál a téves, a felesleges vagy a nyelvjárási jellegű jelenségeket lehet jellemzőnek

tekinteni. Még szerencse, hogy van kivel társalognom, *ellenben* rég becsavartam volna – *különben, ellenkező esetben*; Mindig este jön, *vagyis* nappal szoktam aludni – *tehát*; Poros, sötét, *de* nem egy ilyen hősies, étellel teli íjnak való – szükségtelen a kötőszó, esetleg: *vagyis*. Megvártuk, *még* odaérnek; A tábor élete nyugodt, *még* véget nem ér a csata – *míg*.

A nyelvjárási jelenségek közül főként a tájjellegű ejtést, az alaki tájszók szövegbeemelését említhetjük, de valódi tájszó is akad.

Az összes cipőt, bakancsot *katulyába* szedte össze – *skatulya*; ...*biciglire* ült – *biciklire, kerékpárra*; Ő szintén *eleibe* vigyázott rám – *eleinte*; ...*úrnöm* nappalokon-éjjeleken át *fonyt* – *font*; ...a fejemben még *mindég* élnek a régi szép emlékek – *mindig*; ... később leültek egy sarokba, valamit *sutyorogtak* – Jelentése itt: *sugdolóztak*.

A szorosabban vett nyelvhelyességi kérdések közül a mutató névmás és a névutó kapcsolatának használatában mutatkozó rendellenességeket említeném: És mindez *azmiatt*, hogy nem törődnek velem – *amiatt*. Jellemző jelenség még a felszólító mód többes szám harmadik személyében a kötőhang helytelen megválasztása (tanuljonak – tanuljanak). A *tornacipő patikaként* való megnevezése már egyértelműen a kontaktushelyzetből adódik.

Igestatisztika és szövegalkotás

A gyakorló tanár állandó küzdelmet folytat a tárgyilagosságért, megjegyzéseiben igyekszik minél pontosabban leírni, jelezni a tanuló számára fogalmazása erőnyeit és hiányosságait, s önmaga számára is súlypontozni a kritériumokat.

A statisztikai elemzés: a szószám, az összetett mondatok aránya, típusai, a mondatok telítettségi mutatói mind-mind adalékot jelentenek a kép tisztázásához. A szöveg tagolása, a gondolati egységek összekapcsolása, a mondatok tömbösödése, a mondaton belüli szinteződés, a tagmondatok közötti viszonyok, a pontos mondatszerkesztés, az adekvát nyelvi regiszter, a gazdag szókincs egyaránt hozzájárul a fogalmazásszöveg színvonalához.

Örök kérdés, hogyan lehet megfogni, milyen jellemzők összjátéka tesz egy fogalmazást színessé, szabatossá, gördülékennyé. A munkák olvasása során felmerül, vajon az igék számaránya, milyensége, változatossága hogyan befolyásolja az eredményt, s milyen viszonyban van az egyéb követelményekkel. A bizonyosság megszerzése érdekében a 36 fogalmazásban megszámláltam az igéket, három nagyobb csoportba soroltam őket: segédigék

	Tagm.	Szerk.	Tagm. terhelt.	Szósám	Segédige	Segédige össz.	%	Mediális igék	%	Cselekvő igék	%	Össz.	Ige %
1	151	1,93		567	22+3	25	17%	48	34%	70	49%	143	25%
2	83	2,76	5,05	479	8+3	11	14%	15	19%	52	67%	78	16%
3	114	1,90	4,21	580	13+9	22	23%	36	38%	38	40%	96	17%
4	74	1,76	5,04	373	4+2	6	9%	24	35%	39	57%	69	18%
5	137	2,14	5,03	690	16+13	29	23%	46	37%	50	40%	125	18%
6	113	1,79	4,73	535	12+13	25	23%	21	20%	61	57%	107	20%
7	107	2,27	4,82	516	21+11	32	32%	30	30%	38	38%	100	19%
8	107	2,97	4,78	512	19+3	22	21%	40	38%	42	40%	104	20%
9	113	2,21	5,97	675	23+9	32	28%	31	27%	50	44%	113	17%
10	79	1,75	5,72	452	10+6	16	20%	36	46%	27	34%	79	17%
11	114	2,11	4,28	488	20+5	25	27%	25	27%	44	47%	94	19%
12	94	2,29	5,23	492	14+16	30	33%	30	33%	32	35%	92	19%
13	69	2,1	5,94	410	7+3	10	17%	29	48%	21	35%	60	15%
14	63	2,42	6,98	440	7+2	9	15%	24	40%	27	45%	60	14%
15	115	1,91	4,38	505	23+4	27	27%	34	34%	40	40%	101	20%
16	138	2,46	4,65	640	19+17	36	31%	32	27%	50	42%	118	18%
17	95	3,06	5,77	480	17+7	24	31%	14	18%	40	51%	78	16%
18	110	2,55	5,31	585	13+8	21	18%	38	32%	61	51%	120	21%
	1876/ 104	2,24	5,09	9419/ 523,2		402/ 22,3	23%	553/ 30,7	32%	782/ 43,4	45%	1737	18%

	Tagm.	Szerk.	Tagm. terhelt.	Szószám	Segédige	Segédige össz.	%	Mediális igék	%	Cselekvő igék	%	Össz.	Ige %
1	56	2,15	4,50	252	6+6	12	28%	11	26%	20	47%	43	17%
2	163	2,62	4,90	800	24+13	27	19%	34	24%	83	58%	144	18%
3	108	1,96	4,87	527	13+8	21	21%	29	29%	50	50%	100	19%
4	100	2,94	4,83	483	10+8	18	19%	13	14%	63	67%	94	19%
5	51	2,21	5,72	292	7+3	10	20%	15	30%	25	50%	50	17%
6	66	2,64	5,48	362	5+4	9	17%	18	34%	26	49%	53	15%
7	59	2,26	5,49	324	8+3	11	20%	16	29%	29	52%	56	17%
8	113	2,40	4,42	500	9+7	16	16%	25	25%	61	60%	102	20%
9	92	2,62	5,01	462	6+3	9	10%	15	17%	62	72%	86	19%
10	142	1,56	4,14	588	16+7	23	17%	28	21%	83	62%	134	23%
11	91	3,37	5,31	484	12+3	15	19%	29	36%	36	45%	80	17%
12	67	2,57	5,10	342	9+9	18	28%	18	28%	28	44%	64	19%
13	91	1,78	4,94	450	7+2	9	10%	30	33%	52	57%	91	20%
14	127	1,78	3,94	506	11+7	18	20%	15	16%	59	64%	92	18%
15	63	1,75	6,17	389	7+2	9	15%	24	40%	27	45%	60	15%
16	102	1,50	5,55	567	9+6	15	19%	13	16%	52	65%	80	14%
17	85	2,93	5,30	451	10+6	16	20%	8	10%	56	70%	80	18%
18	66	1,65	5,15	340	6+6	12	20%	16	26%	33	54%	61	18%
	1642/ 91,2	2,26	5,04	8119/ 451		268/ 14,9	19%	357/ 19,8	25%	845/ 46,9	56%	1480	18%

(létigék, modális igék), mediális igék, cselekvő igék (ide kerültek a műveltető és az adekvát visszaható igék). A cselekvő és mediális igék elhatárolásánál a szándékosság/szándéktalanság volt az alapvető kritérium.¹

A táblázatokból kiolvashatjuk, hogy a fantáziafogalmazások, amelyeknek egyébként a szószáma átlagosan 70 szóval magasabb volt, mint az irányított fogalmazásoké, 11%-kal kevesebb cselekvő igét tartalmaztak, többet foglalkoztak az állapotleírással, az érzelmi momentumok hangsúlyozásával, míg a mitológiai történethez fűződő fogalmazások nagy része a cselekmény taglalásában merül ki.

Fontos mutató, hogy az igék száma átlagosan 18% mindkét osztályban. (A határtartományok pedig a 14 és a 25%.) Hasonlóan megegyezik a tagmondatok terheltsége is a két osztályban, mindkét esetben öt szó körül mozog. A határértékek: 3,75 és 6,98. Ez utóbbi két dolgozat összevetésekor azt is megállapíthatjuk, hogy akinek a tagmondat-telítettsége kicsi, jóval több igével és több szóval szerkeszti meg szövegét, míg az a dolgozat, amelynek tagmondati terheltsége a legnagyobb, kevesebb (de nem kevés) szóval él, és természetesen az igeszázalék is kicsi (14%). (Más eredményekkel való összevetéskor figyelembe kell venni, hogy ebben a felmérésben a szavak között számon tartottam a kötőszókat és a névelőket is.)

Az egyes tanulók eredményeit összevetve láthatjuk, hogy azok a dolgozatok, amelyekben az igék, s ezen belül a cselekvő igék aránya nagy, igen egyhangú, színtelen képet mutatnak. Ilyen esetben az sem segít, ha az összetett mondatok szerkesztettségi mutatója viszonylag magas. Természetesen a szóismétlés még csak ront a képen.

„Mikor hazaértek egy szép új dobozt láttam a kisfiúnál. A dobozból egy másik gyönyörű patikát vett ki és azt csodálta mindenki. Engemet senki se nézett meg. Mindenki az új lábbelit csodálta. Először én is örültem, hogy végre nem engem használnak, de belegondoltam a régi szép időkbe, amikor még engem is ugyanúgy szerettek, meg csodáltak, mindenki szeretett. Elszomorodtam, hogy most már az új patikát fogják használni, és nem engem.”

A fenti szövegrészben 13 ige fordul elő, s ezekből három megismétlődik, egy háromszor is, s ennek megfelelően a mondanivaló kifejtése is igen sekélyesre, monotonra sikeredik, ami a dolgozat többi részére is vonatkozik. (Mutatói: Tagmondatszám: 110, a tagmondatok telítettsége: 5,1 szó, az igék

¹ A segédigékhez a létigét és a modális tartalmú igéket soroltam. Pl. *tud, akar, szeret, bír* stb. A cselekvők alatt értem a cselekvő jelentésű visszahatókat és a műveltető igéket is.

száma 120 (a szószám 21%-a), megoszlásuk: 21–38–61. Az első táblázatban a 18 tételnél vizsgálhatók meg az adatok.)

Ha a táblázatokat tanulmányozzuk, megállapíthatjuk, hogy az igék és a tagmondatok száma általában nem nagyon tér el egymástól, ez természetes is, a mondatok általában predikatív viszonyra épülnek. Ha sok a tagolatlan mondat, vagy a nullmorfémás létige, akkor kisebb az igehányalék. Egy ilyen dolgozathoz olvashatunk alább egy részletet, amelyben azonban azt is tapasztalhatjuk, hogy a témavezetése kitűnő, a hősét szemléletesen bemutatja, a személyes attitűd sem hiányzik, életbölcselet is belengi. A központozással ugyan nem törődik, de ügyesen variálja a mondat típusokat, s a tagmondaton belüli szinteződés is színvonalas fogalmazási képességről árulkodik, hisz a szó szerkezetláncok szemléletesen megfestik a leírt hőst, s bekapcsolják magát az elbeszélőt is a történetbe.

„A hős, ki legyőzött most megmutatja magát. Nem is lehet ennél csattanósabb befejezése az életnek. Egy gyertyát keres, majd meggyújtja és csak úgy lefekszik, a még nála is piszkosabb rongyokra. Haja aranyszőkén bomlik a fattyú által megvilágított vállára. Szeme tengerkéken ragyog és hullámszik. Karizma megdagad, majd egy hanyag mozdulattal ledobja magáról az én véremtől mocskos mellpajzsát. Micsoda ember! Milyen szabályos, milyen tökéletes! Szinte isteni! És ha én nem tudom, majd az élet vasökle fogja leverni ajkáról az elégedett, elbizakodott mosolyt.” (A második táblázat 16. sorában olvashatók a részletes adatok.)

Sajnos egy-egy mutató magában nem szolgál biztos fogódzókkal. A második táblázat ötödik dolgozatának szerkesztettségi mutatója: 2,21, a tagmondatok terheltsége 5,72. Mindez ígéretes, ha azonban beleolvassuk a fogalmazásba, nyilvánvalóvá válik, hogy szerkesztésről csak idézőjelben beszélhetünk. A tagmondatok és a mondatok közötti kapcsolóelemek hiányoznak, vagy szerencsétlenül vannak megválasztva. Szervetlen és szervezetlen a munka, az időviszonyok kaotikusak, se konnexitás, se kohézió tekintetében nem jeleskedik a dolgozat. A helyzetet a gyenge helyesírás még csak súlyosbítja, persze szószám tekintetében is a legszerényebbek közé tartozik ez a fogalmazás.

„A sötétségből csak a melettem levő csodás fehér paripát és egy arany harci szekeret láttam. De hol is vagyok tulajdonképpen? A mosmá látom az ellenségénél vagyok Akhilleusz sátrát rajta a zászlót és mellette lévő híres pajzsát láttam, amelyet Héphaisztosz készített neki. És a sátor mögött lobog tűz, amelyet az örvendező katonák ülltek körül, mulataik, s biztos valamelyiknek születésnapja van.”

Összegzés

A szövegértelmezés és szövegalkotás kutatása egyaránt fontos és sürgető feladat, ez utóbbi némileg háttérbe szorult az előbbivel szemben. A szövegértelmezés előtérbe kerülését a szövegalkotás rovására a fogalmazási mutatók kritériumainak kiforrotlansága, elkészítésének időigényessége mellett az is okozhatja, hogy egyre nyilvánvalóbb, hogy rengeteg információt kell feldolgozni, megemészteni nap mint nap, s egyre kevesebb helyen mutatkozik igény a szövegalkotásra.

Egy ötéves kutatási ciklusban azt tűztem ki célul, hogy megkísérlek eredményeket felmutatni (elsősorban) középiskolás tanulók fogalmazási képességével kapcsolatban. Korábbi dolgozatom folytatásában most a tartalomformálás, egyes érzelmi motívumok kidolgozása, a nyelvi hiányosságok feltérképezése, a szöveg összhatását biztosító mutatók összefüggéseivel igyekeztem rámutatni egyfelől a probléma összetettségére, másfelől bizonyos statisztikák és korpuszok felmutatásával összevetési alapot teremteni a magam számára és más kutatások részére. A munkának mindenképp érdekes eredménye volt az igehasználtság sajátosságainak a feltárása is, annak a feltételezésnek a beigazolódása, hogy a saját sors történetet egy tárgy szerepében leíró fantáziafogalmazás sokkal kisebb mértékben fog a cselekvőjellegre – és így a cselekvő igeekre támaszkodni, mint a közismert történethez kötődő munkák, melyek esetében nyilvánvaló, hogy történetmesélésre sarkall az irodalmi anyag.

A fogalmazáskutatás fellendüléséhez a számítógépes programok kidolgozása és alkalmazása is múlhatatlanul fontos lenne, mivel talán könnyebben juthatnánk kézzelfogható eredményekhez, ha lenne egy ilyen programfejlesztéshez kapacitás és érdeklődés. Ez az írástudók felelőssége a jövőendő írástudó nemzedékek kinevelése érdekében.

Irodalom

- CSÁKBERÉNYINÉ TÓTH Klára (2007): Fogalmazási jellemzők kisiskolás korban. Könyv és Nevelés. 4. <http://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&id=856> (2012. aug. 7.)
- B. FEJES Katalin (1981): Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása. Szövegvizsgálat 3–5. osztályban. Tankönyvkiadó, Budapest
- JAKAB Edit (1983): Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata 7–8. osztályos általános iskolai tanulók elbeszélő fogalmazásaiban. Magyartanítás, 2. 86–95.

RAJSLI ILONA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
rajsli@stcable.net

A KÓDVÁLTÁS KONTEXTUÁLIS VIZSGÁLATA*

Contextual Analysis of Code-switching

A vajdasági magyar nyelvhasználatban gyakori a kódváltás, kódkeverés jelensége. Kódváltás alkalmával a bázisnyelv és a vendégnyelv egybeépülése eltérő módon történik. Jelen vizsgálódásunk során a vendégnyelvi elemet textusnak, a bázisnyelvi komponens pedig kontextusnak tekintjük, s a dolgozatban e két elem kapcsolatát, pontosabban a bázisnyelvi és a vendégnyelvi elem kontextuális integrálódásának, működő kommunikációs aktussá válásának a folyamatát kísérjük figyelemmel. A kutatáshoz szükséges példatár folyamatosan bővül, a korpusz alapját képező élőnyelvi (beszélt nyelvi) adatok mellett az írott nyelvben előforduló kódváltásokat is vizsgáljuk.

Kulcsszavak: szociolingvisztika, kódváltás, vendégnyelv, bázisnyelv, kontextuális beépülés, vajdasági magyar nyelvhasználat.

Bevezetés

A vajdasági magyarok nyelvhasználatában a kódváltásnak mind az azonos nyelven belüli, mind pedig a két- vagy többnyelvűségből eredő fajtái nagy számban és tipológiai sokféleségben megfigyelhetők. A kódváltásnak lehet hiánytöltő szerepe, de kifejezhet presztízst, nyelvi attitűdöt; lehet stílus-, illetve regiszterváltó jellege, ugyanakkor jelezheti a beszélőnek a csoporthoz

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, knjizevnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektuma keretében készült.

fűződő szolidaritását is. A nyelvhasználó szándékosan, avagy spontán módon, de mindenképpen sikeresebbé, hatékonyabbá és hitelesebbé szeretné tenni a kommunikációt. A vajdasági magyar beszélőközösség nagymértékben rétegzett, ezért a beszélők kódváltási szokásai társadalmi és földrajzi csoportonként számottevő eltéréseket mutatnak.

A kódváltás kontextuális vizsgálatokor szükségessé válik néhány kifejezés meghatározása. A *szekvencia* egy hosszabb diskurzus, szöveg rövidebb részlete, egymást követő nyelvi elemek sora. „Erre a megnevezésre olyankor van szükségünk, amikor nem tudjuk vagy nem akarjuk specifikálni, hogy milyen nyelvtani egységről van szó (például szó, szószerkezet, tagmondat, mondat), vagy nincs is szó meghatározható nyelvtani egységről” (LANSTYÁK 2006; 107). A *megnyilatkozás* fogalmát Lanstyák a következőképpen definiálja: „egy tagmondatnyi, illetve egyszerű mondatnyi nyelvi és diskurzusbeli egység” (LANSTYÁK 2006; 108); használatát azért tartja hasznosnak, mert így áthidalható a tagmondat és az egyszerű mondat közti különbségtétel, s akár egy diskurzusnyi egységet is jelenthet. „D i s k u r z u s o n főleg a beszélt nyelvi, a mondatnál hosszabb, folyamatos beszédmegnyilvánulást szokás érteni. A diskurzus tehát rokon fogalom a szöveggel, de szemben a szöveggel, amely inkább írott nyelvi és monologikus, a prototipikus diskurzus inkább beszélt nyelvi és dialogikus” (LANSTYÁK 2006; 105 – kiemelés tőlem). A kétnyelvű diskurzus szerinte a kódváltást tartalmazó beszédmód következtében létrejövő diskurzus. Egy kétnyelvű diskurzusnak van *bázisnyelve*, ez a diskurzus elsődleges nyelve, vagyis az a nyelv, amelyiken a beszélgetés elvileg folyik. Esetünkben egyben ez a diskurzus domináns nyelve. A kétnyelvű diskurzus *vendégnyelve* vagy *beékelte nyelve* pedig az a nyelv, amelyikből a bázisnyelven folyó diskurzusban megjelennek elemek. A vendégnyelvi elemet vagy elemek sorozatát vendégnyelvi betétnek nevezzük.

Amennyiben a vendégnyelvi elemet textusnak, a bázisnyelvet pedig az ezt átfogó kontextusnak fogjuk fel, különös feladat megfigyelni, hogy e két összetevőnek milyen az egymáshoz való viszonya, hogyan épülnek egyetlen kommunikációs egységgé. A következőkben azt kutatjuk, hogy az adott kódváltás milyen szintű morfológiai és szintaktikai integráltságot mutat; miként épül egybe szerkezeti, jelentésbeli, illetve esetenként stilisztikai vonatkozásaiban a kétféle komponens; vizsgáljuk a beépülés, az integráció folyamatát, hogyan válnak a magyar nyelvű megnyilatkozás koherens részévé a szerb, illetve más (főleg angol) nyelv elemei, továbbá keressük azokat a nyelvi jeleket, amelyek ennek a műveletnek a történéseit jelzik, akár explicit módon, nyelvi „kitevőkkel” is jelölik. Ez a jelzés a kódváltás többségénél az ún.

előkontextusban, tehát a vendégnyelvi elemet megelőző szövegrészben fordul elő, de előfordulnak metanyelvi elemek a kódváltást követően is, az ún. *utókontextusban*. Mindemellett természetesen megfigyeljük a kódváltás folyamatának, az egyes komponensek egybeépülésének sikerességét, illetve az integráltság nehézségét is.

A vizsgálati módszerekről és a korpuszról

Eddigi kutatásinkhoz híven a jelen vizsgálat során is valamennyi kódváltástípus anyagából válogattunk, tehát az azonnyelvi és a nyelvközi kódváltás példái egyaránt helyet kaptak. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a kódváltás fogalmát szélesebb jelentéskörben, tágabb értelmezésben fogalmaztuk meg (vö. RAJSLI 2011; 109). A téma feldolgozása, valamint az alapvető kódváltástípusok meghatározása után nyilvánvalóvá vált, hogy a kutatáshoz legalkalmasabb a spontán megnyilatkozások, az élőnyelvi szövegek vizsgálata. Ennek érdekében felhasználtuk az Újvidéki Rádió, a Vajdasági Televízió, a Pannon Televízió élőnyelvi (főleg stúdióbeszélgetések, interjúk, vitaműsorok stb.) szövegeit, esetenként ezt a Magyar Szó (illetve néhány egyéb sajtótermék) írott nyelvi példáival egészítettük ki, azokkal a szöveghelyekkel, ahol a beszélnyelviség jól körvonalazható.

Az Újvidéki BTK Magyar Tanszékének hallgatói a 2011/12-es tanévben Szociolingvisztika tárgyából az alapstúdiumon gyakorlati, önálló kutatási feladatként készítettek szociolingvisztikai interjút, valamint Nyelvjárási szövegek című tárgyából gyűjtöttek élőnyelvi szövegeket Vajdaság számos településén. Ezekben a szövegekben is előfordulnak olyan kódváltásos szöveghelyek, amelyek alkalmasak a kontextuális elemzéshez.

A szövegjegyzés módja – A szövegtörzs transzkripció módszerét az elemzés célja, rendeltetése határozza meg. Ennek megfelelően az azonnyelvi kódváltások esetében a szövegeket ritkábban elnagyolt fonetikus, de főleg fonematikus átírásban közöljük, meghagyva a jelentősebb táji jellemzőket, s mindazokat a nyelvi sajátosságokat, amelyek a stílusváltás, a diglossziás szembenállás kifejezéséhez szükséges. A nyelvközi kódváltás leírásakor nem mindig egyszerű a vendégnyelvi elem átírásának a kérdése: itt is legegyszerűbbnek a fonematikus átírás mutatkozik, ám azokban a példákban, ahol a vendégnyelvi elem egyértelműen idegen nyelven (leggyakoribb esetben szerbül) hangzott el, illetve amikor a hangsúly éppen a vendégnyelv vizuális láttatásán, illetve annak valamely egyéb többletjelentésén van, betűhíven át

kell adni a vendégnyelvi elem minden tipológiai és vizuális sajátosságát. A frazémaként, teljes szerkezetként átvett vendégnyelvi szöveget nem írjuk át a példákban. A szerb nyelvű szövegbetétek mellett felmerül az angol szövegrészek átírásának problematikája is, ezek főleg a beszélt nyelvi példákban fordulnak elő. Itt kétféle eljárást alkalmazunk: ahol szükségesnek látjuk, átírjuk a vendégnyelvi betét szövegét, más esetben megtartjuk az eredeti angol írásképet, jöllehet élőnyelvi előfordulása a kódváltás: pl. Ma megnyitotta kapuit az *Exit-village* (Újvidéki Rádió, 2012. júl.), vagy: Másodszor szervezték meg Begaszentgyörgyön a *Chicken-Fesztivált* (Vajdasági Televízió, 2012. júl.). A kódváltás kontextusában levő szupraszegmentális és paranyelvi jelenségekre külön megjegyzésben utalunk.

A textus beépülésének módozatai

1. Azonnyelvi kódváltás

1.1. *Stílus- és regiszterváltás* – A nyelvváltozatok közötti váltást legjobban a stílusok és regiszterek váltása mutatja. (Vö. KISS 1995; 74.) A média nyelvében gyakran, de a köznyelvet igénylő tudományos előadások, interjúk szövegében is előfordul az inadekvát nyelvváltozat használata.

(1) AK¹: „Azt viszont felháborítótnak és egyenesen műveletlenségnek tartom, hogy a polgármester ünnepi beszédében, mai szlenggel élve, »beszölt« az egyik díjazottnak” (Magyar Szó, 2011. szept.). – Itt az adatközlő metanyelvi utalással jelzi a váltás tudatosságát, az előkontextusban tehát egy jelölt beszédhelyzetet találunk, ellentétben az alábbi példával, ahol a szlenges kifejezés eléggé szervesen és indokolatlanul áll a mondat végén.

(2) AK: „A republikánus Mitt Romneyt két diplomája és állattartási szokásai miatt *cikizte*.” (Magyar Szó, 2012. máj.)

(3) AK: „A hivatalosan 22 óra után (...) lezárt utcába éjfél körül is be-behajtanak a »mérges« *dzsippek*. Lógnak belőlük a latinus *imidzsre* hajazó alighogy nagykorúak, a köztudatba belenyomódik a négykerekes meghajtásából fokozódó *tuc-tuc* zene ritmusa, amely keveredik a belső udvarból szivárgó

¹ A továbbiakban a következő rövidítéseket alkalmazzuk: AK = adatközlő, TM = terepmunkás. A példák előtt arab számozás szerepel. Az élőnyelvi korpusz szövegét nem tesszük idézőjelbe, csak a vizsgált kódváltásos részt emeljük ki dőlt betűvel. Ezt a kiemelést az írott szövegben szereplő kódváltásnál is alkalmazzuk, azzal, hogy itt idézőjellel utalunk a kiemelt részlet határaitra.

dídzsej-kreációval.” (Becsei Mozaik, 2012. jún.) – Ez a szöveg hely számos egyedi kódváltástípust és -megoldást mutat. A *dzsipp* forma (*dzsip* helyett) a lokális (vajdasági) ejtést mutatja, az *imidzs* az *imázs* szó ejtésváltozata, amit esetünkben a szerbben hangzó forma is erősít. A *dídzsej* szóalak kérdése az előbbieknél összetettebb; teljes egészében átvétel, a szerbben ejtett változat fonetikus leírata, a *disc-jockey*² ’lemezgazda, lemezlovas’ jelentésben. Megjegyezhetjük, hogy az említett szótár a [diszk dzsoki] ejtést preferálja, ez a mai (s nemcsak vajdasági) nyelvhasználók körében főleg a [dízsé] ejtésformát kapta, írásban csak DJ, amit azután tévesen *dídzséjek* többes formává alakítanak.

1.2. *Diglossziás váltás* – Itt most csak a nyelvjárási (regionális köznyelvi) és a sztenderd változat szembenállásával kapcsolatban említünk példákat.

(4) AK: „A háború olyan, mint a *billog*: nem lehet lekaparni és meghatározni a sorsod.” (Magyar Szó, 2012. ápr.) – A *billog* szót az ÉKsz.³ népies jelzéssel két jelentésben veszi fel: 1. (Állatra süített) bélyeg; 2. Bélyegzővas. Megjegyzendő, hogy a *bélyeg* szónak ezzel az ejtésével az adatközlő a vajdasági *l*-ező (*billeg*) alakváltozatát idézi fel.

Az ě kérdése – Az iskolás korosztályú gyerekek beszédében gyakran hallható önkorrektív ismétlésként az *ě* hang. A 7–10. év körüli gyerekek bidialektális kompetenciája bizonyos ingadozásokat, nyelvhasználati variánsokat eredményez, így a hangos olvasás, szavalás alkalmával gyakran tapasztaljuk, hogy az erőteljesen *ě*-ző nyelvterületen (kiemelten a Tisza menti településeken) szocializálódó gyerekek önjavítással élnek. Náluk ekkorra jócskán elkülönül a spontán nyelvi *ě*-zés és a formális beszédhelyzetekhez kötődő nyílt *e* használata.

A zárt *ě* kérdése a vajdasági magyar irodalomban is felmerül – eltérő kontextussal és attitűddel. Van, akinek ez stigma, de gyakrabban emlegetik az írók az otthon hangjaként. Megemlíthetjük itt pl. Mérey Katalinnak *A dumai csuka dicsérete* című kisprózáját, amelyben egy történetet ígér: (5) „Abban a mesében benne leszek én a regényeimmel, hitemmel és bizodalammal, benne lesznek a szavaim és a zárt *ě*-im...”⁴

A beszélő egy bizonyos nyelvjárási típusos vonásai révén utalhat az illető nyelvváltozatot használó régió egyéb sajátosságaira is. Egy ilyen diglossziás

² Vö. BAKOS Ferenc (2003): Idegen szavak és kifejezések szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest

³ PUSZTAI Ferenc főszerk. (2003): Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest

⁴ MÉREY Katalin (2011): A föld, a fű, a víz. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 132.

kódváltást tartalmazó (viccbéli) szöveg járta be az internet világát, majd a Magyar Szó oldalán is felbukkant 2012 februárjában, amikor is a riporter a székely polgármestert a nagy hideg miatti katasztrófavédelmi intézkedésekről faggatta: (6) „Éccakára bégyühet a kutya!” – hangzott a tömör válasz. Ez a mondat idézőjelekben és címként szerepelt az újságban, már ezáltal is ráirányítva az olvasó figyelmét a kommentárra. Megjegyezhetjük, hogy az *éj-szaka* fonetikus átírása, valamint a nyelvjárási univerzálénak számító *gyühet* ige mellett a *bé-* igekötő magában véve is eléggé emblematis ahhoz, hogy jelezze a székely nyelvjárást. Az alábbi példa is a kettősnyelvűségből eredő tapasztalatokra mutat rá:

(7) TM: Volt arra példa, hogy téged vagy az egyik ismerősödet, családtagodat kicsúfolták amiatt, hogy nyelvjárást használt, illetve nyelvjárásban beszélt?

AK: (Ööö) nem, velem konkrétan nem, és mondjuk így, az ismerőseimmel se, (ööö) annyi, hogy egyszer, nem is tudom, pár évvel ezelőtt, mikor Magyarországon voltunk, akkor is nem a, nem a nyelvjárás végett, hanem inkább, maga azért, mert vajdasági, tehát vajmagyar, inkább abból a szempontból, de neköm, személyesen ténleg nem, nem voltak ilyen. Mondom, inkább még szimpatizálják is, szóval, tetszik nekik, érdekes, más.

A *szimpatizál* ige a magyarban tárgyatlan, a 'rokonszenvez valakivel' jelentésben használatos. Az adatközlő a szövegében következetesen 'valakit szimpatizál' vonzattal használja, ami a szerb nyelvi interferencia következménye. A *vajmagyar* (vajdasági + magyar) szóalak neológias összerántás eredménye, csak az utóbbi években lehet hallani.

2. Nyelvközi kódváltás

1. *Kódváltás két nyelvűségen belül* – Fennáll annak a lehetősége, hogy a kódváltás a szöveggörnyezetben nincs jelölve, bevezetve; a vendégnyelvi elem beépül a bázisnyelvbe, a beszélő sajátjának érzi a vendégnyelvi elemet. Pl. (7) A hidegtálatokat *oválokon* hozták be. – A vajdasági – főleg szerb – kölcsönzavak jó része így épül be a magyar nyelvű kontextusba, itt tehát számos olyan elméleti kutatásra hivatkozhatunk, amely a vajdasági magyar nyelvi kölcsönzéssel (is) foglalkozik (l. PAPP 1995, ANDRIĆ 2009).

A szakirodalomban gyakran előfordul az a felvetés, hogy a mondaton belüli nyelvi (lexikai) elemekről a legnehezebb eldönteni, hogy kölcsönzések vagy kódváltások, vagyis a beszélő az adott megnyilatkozásban csak

alkalmilag használta-e őket, vagy a nyelvi elem (lexéma) már része a közösség nyelvi rendszerének. Az integráltság fokának az elemzése nyilvánvalóan segít abban, hogy különbséget tehessünk a kölcsönzés és kódváltás között, jöllehet, a vizsgált közösség nyelvhasználatában feltehetően van egy szókölcönzéstípus, illetve egy lexikai állomány, amely besorolható mindkét jelenség körébe (vö. BARTHA 1999; 121).

Amikor a vendégnyelvi elem szervesen áll a bázisnyelvi kontextusban, megtörténik, hogy nem is szükséges a morfológiai jelöltség:

(8) AK: Mindenho *vęza* köll, mondom én. [kapcsolat, ismeretség]

Más esetben az előkontextus metanyelvi utalást tartalmaz:

(9) TM: De mit jelentett a levante?

AK: Az ilyen katonai ... most úgy mondják, *predvojnicska*, katonai előképzés. – Itt a nyelvhasználó a *most úgy mondják* szerkezettel jelzi, hogy tudatosan használja a szerb kifejezést. Az utókontextusban a vendégnyelvi elem jelentésének ismétlése, megerősítése történik. Ugyancsak az előkontextusban találunk lokalizálásra utaló elemeket:

(10) AK: Kapható még boszniai szén, amit úgy mondanak, *ugalj mrki*. [barnaszén] (Újvidéki TV, 2012. júl.) – Az interjú Adán készült, ahol az egyébként kifogástalan magyarsággal megszólaló alany az áru nevével az azonosítás érdekében teszi oda a szerb megnevezést is. Gyakori jelenség ez olyankor is, amikor sajátos, tájjellegű étel, ital neve kerül a szövegbe. Pl.:

(11) AK: Mi *boszanski lonacot* kínálunk. [egyfajta bográcsban főtt ételt]

(12) AK: A húsokhoz *sopszkat* készítünk. [salátafélélt]

A vendégnyelvi elem inkongruenciája gyakori jelenség, különösen a birtokos szerkezetek esetében; pl.

(13) AK: Nem biztos, hogy meglesz neki az *úszlov*. [vizsgafeltétel] – A birtokolást kifejező szerkezet eltérő felépítésű a magyar és a szerb nyelvben: itt a magyar részeshatározói funkciójú *neki* utal a birtokosra, a vendégnyelvi betét nominatívusi zéró ragja egybeesik az *uslov* 'feltétel' szerb accusatívusi formájával, így nehéz megállapítani, hogy a *-ja* birtokos személyjel elhanyagolásáról, illetve a szerb forma automatikus átvételéről van szó.

(14) AK: Igen, volt nekünk *kotla*, .. ö... volt *kotlaház* és akkor volt... [üst]

A kontextusban kétszer fordul elő a vendégnyelvi elem, a második említéskor már összetételi tagként szerepel a szó, de itt sincs birtokos személyjelzés, megmarad a textus kapcsolódási hiányossága. Itt jegyezzük meg, hogy a *kotla* ('üst, üstház') inkább népnyelvi előfordulása mellett újabban gyakori a *kotlic* szó használata, sőt ennek (a *kafity*hoz hasonlóan) kialakult az igei származéka; pl.: *kotlityozik*, *kotlityot csinálni* stb.

Az azonosítás szerepkörében számos helynév is előfordul a kódváltásokban. Megfigyeltük, hogy ez a kódváltástípus az igényesebb beszélőrétegnél is előkerül, hiszen a gyakran hallott és főként az államnyelvi kontextusban azonosított helymegjelölő nevek így rögződtek, terjedtek el a mindennapi használatban. Pl.

(15) TM: Te hol szállsz le? (ti. autóbusról)

AK: Jó lesz a *metlaránál*? [seprügyárnál] – Minden településnek megvannak a maga sajátos topográfiai kifejezései, amelyeket a helybeliek természetes szóhasználatként fogadnak el. Ugyancsak ide sorolhatjuk a nyelvközösség mindennapi életét érintő tevékenység, teendők kifejezéseit (vö. PAPP 1995: 219). Pl.:

(16) AK: Azt mondták, a *menyacsnica* szombaton is dolgozik... [pénzváltó]

Mint ahogyan ez eddig is tapasztalható, az integráció mértéke nagyon eltérő; van, ahol csak egyetlen vendégnyelvi elem mutatja a váltást: pl. egy hang:

(17) AK: Az írónak ez a műve *geniális* volt! – Itt a szerb *genijalan* és a magyar *zseniális* formák kontaminációját találjuk. Gyakori jelenség a vizsgált korpuszban. A kódváltás alapja lehet egyetlen képző is:

(18) AK: Az a szökökút ott van a *katolicska* portán. [katolikus] – Itt egy újvidéki magyar nyelvhasználónál tapasztalható „képzőváltás”, ami arra utal, hogy alkalmanként a beszélő mentális lexikonjából a szerb variáns kerül ki előbb, nyilvánvalóan ez számára a spontánabb. Mint ahogyan már az előző példában is láthattuk, a vendégnyelvi elem bázisnyelvi grammatikai eszközöket kaphat. Ennek többféle előfordulása lehetséges. Pl.:

(19) AK1: A telefont *paketba* vetted? [csomagban]

AK2: Nem, *kesbe* fizettem. [készpénzben]

(20) AK: ... hogy a következő *trédünk*, kereskedésünk sikeres legyen. – Ez a kódváltás az Újvidéki Rádió Tözsdepercek című műsorában hangzott el, mégpedig úgy, hogy az oktató többször említette az angol *trade* szót nominativusban, ezután ragozva is, majd az idézett mondatban meg is magyarázza. Hasonlóképpen terjedőben van a következő típusú melléknévi forma:

(21) AK: Töpörtyűs pogácsa könnyű, *lajtos* változatban. (Újvidéki Rádió, 2012. júl.) – Ebben az esetben is található megjegyzés a kontextusban.

Érdekes az alábbi példa vendégnyelvi eleme, ezt ebben a térségben a szerb nyelv is erősíti, az adatközlő második mondata a szerb szerkezet tükröfordítása (*imati tremu*):

(22) TM. Nem volt egy kicsit se *trémás*?

AK: Igen, *trémás* voltam, volt egy kis *trémám*. (Újvidéki Rádió, 2011.)

Mint látjuk, a leggyakoribb az az eset, amikor a vendégnyelvi elem bázisnyelvi ragozást kap, itt túlnyomórészt névszói előfordulású textusokról van szó, de az igei szófajú vendégnyelv is kaphat bázisnyelvi személyragokat:

(23) AK: *Pratykážzuk* a fiúkat a *prakszán*. [csúzlizzuk] [gyakorlaton] – A vajdasági magyarok nyelvhasználatában rendkívül gyakori a szakmai gyakorlat helyett használt *praksza* szó.

(24) AK: Az egyik munkásnak *namestáztunk*. [rájátszottak valamit a kezére] – Ebben a szövegekörnyezetben ez a magyar nyelvi jelentés tűnt a legmegfelelőbbnek, de mindenképpen zsargonszerű a szerb *namestiti* ige használata. Újabban rendkívül gyakori a szerb *kafíc* szó (a *kafana* 'kávéház, kávézó' szó kicsinyítő képzős) átvétele, valamint ennek – a magyar szövegekörnyezetben kialakított – különféle származéka: *kafityol*, *kafityozik*. Az igei származékok a helyi zsargon részeivé váltak, egyben igen tömören a vendéglőben töltött társalgást, időtöltést is jelzik. Az élőnyelvben mindennapi jelenség, ám írásban még idézőjeles formában találjuk:

(25) AK: „...a városban is vannak olyan »*kafityok*«, amelyeket magyar fiatalok nem látogatnak.” (Magyar Szó, 2012. jan.) – Ennek a variánsa jelenik meg a következő példában:

(26) AK: ...az Ági csak elrángatott egy *bambuszra*, aztán meg valami három óraker értünk már haza a *kafanából*. [bambusz = vörösborból és kólából készült italkeverék]

Az alábbi szöveghelyen két különböző szituációban és pozícióban jelenik egy vendégnyelvi elem kétféle származéka.

(27) AK: „Hogy mit kezdenek magukkal ezek után az *obrazosok*, majd kiderül, de nem hiszem, hogy kizárólag a négy fal között rázzák majd az öklüket.” (Magyar Szó, 2012. jún.) – Ez a szövegrész a *Obraztalanul* címben található, ahol (teljesen indokoltan) nincs semmiféle magyarázat. Ez a példa metaforikus kódváltásnak minősül – erős politikai és érzelmi többletjelentéssel, mert az *Obraz* nevű szervezet hivatalos magyar fordításban *Arcvonal*, ám az *obraz* szónak a címben inkább az 'arctalan, arc nélküli' jelentése a hangsúlyos. Megjegyzendő, hogy itt a vendégnyelvi elem bázisnyelvi toldalékot kap.

Hasonlóképpen már a címben metaforikus tendenciájú a következő kódváltás:

(28) AK: „Mindkét helyen *outsider* maradtam” (Magyar Szó, 2012. ápr.) – Ez az angol elem rendkívül gyakori és kedvelt fordulata a vajdasági magyar értelmiségiek nyelvhasználatának.

Előfordul, hogy a vendégnyelvi elem megértéséhez, metaforikus recepciójához kissé szélesebb szöveggörnyezet áttekintése szükséges. Az alábbi példában az *itt* és az *ott* oppozíciójában nyer értelmet az angol nyelvből átvett szerkezet:

(29) AK: „... nálunk ilyen törvényeket hoznak a politikusok. Amerikában más a helyzet. Ott a *private property* szent és sérthetetlen. Aki megsérti, arra lehet löni is.” (Becsei Mozaik, 2011. okt.)

Esetenként a vendégnyelvi elem megtartja a saját nyelvbéli morfémaidát:

(30) AK: Elvégeztem a *teoretszki* szakot...[elméleti] – A oktatással (főként az egyetemi képzéssel) kapcsolatos témák még az igényes beszélők megnyilvánulásaiban is gyakran előhívnak szerb képzett szóalakokat. Erre még példák:

(31) AK: a következő vizsgám a *tradicionalna medicina* lesz... [általános egészségügy (tantárgy)]

(32) AK: Aha. *Ej*, tényleg! Te voltál a *salteron* megkérdezni az *osznovi ekologijét*? Hogy kell-e felvenned új tantárgyat? [az ökológia alapjai (tárgyat)] – Meg kell jegyezni, hogy itt a szerb *e*, *ej* fatikus elem keveredett a dialógus szövegébe.

(33) AK: Úgyhogy nem bírok hazamenni. De inkább most, minthogy az *iszpitni rokba* kelljen tanulnom. [vizsgaidőszakban]

Az alábbi szemelvényben a vendégnyelvi betét vendégnyelvi ragot is tartalmaz, amit azután bázisnyelvi toldalékkal épít be a konverzációba:

(34) AK: Nórának három *izbornit* kell fölvenni, mondjuk. [választható (tantárgyat)]

TM: Mit jelentesz be?

AK: Mit jelentek be? Ööö. *Alergijszkat*. [allergiológiát]

(35) AK: Van. Megvan mind a két csoport, amit szoktak adni. Úgyhogy a Goran kérdez, ott *uszmenin*. [szóbelin]

(36) AK: Holnap prezentálom az *individualnit*, aztán meg a *grupnit*. Meg még a *szeminarszkit* is meg kell írunk, úgyhogy nagyon jó...[egyéni (munkát)], [csoportmunkát], [szemináriumi (dolgozatot)]

Ritkábban épül be a bázisnyelvből egész vendégnyelvi szintagma, mondat; pl.

(37) AK: Nem lehet itt *dzsabalebároskodni*, dolgozni köll. [ingyenélősködni] – Itt a második tagmondat tulajdonképpen magyarázza a vendégnyelvi elemet (mely a *džabe* 'ingyen' és a *hleb* 'kenyér' szavakból állt össze), mégpedig ez egy köznyelvi, semleges hangulatú szerkezettel történik; így a kódváltással egy erős, lokális szinten értelmezhető metaforikus funkciót érünk el.

A vendégnyelvi szintagma lezár egy gondolatot, nem követi utókontextus:

(38) TM: Szóltál neki ebben az ügyben?

AK: Igen, megmondtam neki, hogy így lesz, és *nikom ništa*. [senkinek semmi köze hozzá] – Más esetben a zárás inkább egyfajta közösségi nosztalgiát fejez ki:

(39) AK: „Most mégis egy sóhajféle szakadt fel belőlem: hát ide jutotunk, *druzse Tito?*” (Magyar Szó, 2012. júl.) Megjegyzendő, hogy a szerző már eleve fonetikus átírásban adja a szerb szöveget. Az írott kódváltásos anyagban akadnak felemás átírású példák is, nem tudni, milyen fokú bennük a szándékosság:

(40) AK: „Turbó őrjöng, persze hamisan, a *peváljka*, meg a *pevács* is.” [énekesnő] [énekes] (Becsei Mozaik, 2012. jún.) – Ez az írott nyelvi előfordulás is jól példázza, hogy nehéz megtalálni a vendégnyelvi szövegrész láttatásának (pl. az átírás mértékének) adekvát módját.

Terjedelmesebb vendégnyelvi elem kerülhet a magyar szövegbe olyankor is, amikor a beszélő már valamely idegen nyelven memorizált szöveget integrál a konverzációba; pl. egy számítógépes játékról mesélve egy fiatal a számítógépen látottakat is beleszövi mondanivalójába:

(41) AK: Igen, így kell ide eljutni, akkor *jeste, polukružno kretanje*, most tovább... [igen, félkörben fordulás]

A kódváltást kísérő „látható nyelv”

A beszélő különféle eszközökkel jelzi kódváltási szándékát. E jelzés módozatai főleg aszerint csoportosíthatók, hogy élőnyelvi, illetve rögzített (írott) nyelvi kódváltásról van szó.

1.1. A beszélt nyelvben realizálódó kódváltáskor leggyakoribbak a paralingvisztikai eszközök, intonáció, hangsúly stb. A látható kommunikáció során – főleg a televízióban, de a mindennapi beszélgetésekben is – terjed egy különös gesztus, az idézőjeleknek egyféle utánzó mozdulata, amikor is a beszélő azt jelzi, hogy következőkben mondanivalójára külön hangsúlyt fektet, hogy az ún. nem odaiálló megnyilvánulást tudatosan használja; a verbális jelet tehát paralingvisztikai, nem verbális kóddal toldja meg. Ez az ún. kvázi jelképzés minden típusú és tematikájú élőnyelvi szövegben előfordul.

1. 2. Más esetben nyelvi eszközökkel kifejtett, szövegszerűen körülírt, illetve pontosan definiált utalásokat találunk a kontextusban; erre már szá-

mos példát láttunk a fentiek során, a beszélő leginkább pontosan közli, hogy tudatosan vált kódot. L. az 1., 10., 21. példát.

2. Az írott nyelvben előforduló kódváltáskor a kontextus gyakran tartalmaz valamilyen vizuális jelet. Ez főleg a publicisztika nyelvére vonatkozik, de a szépirodalmi művekben is előfordul a láttatásnak valamely formája. Mivel a mai ún. írott beszélt nyelviség révén nincs olyan meghatározó és merev határ az írott és a beszélt nyelvi kifejezésformák között, az írott nyelvi szövegekben is felbukkannak az élőnyelvre jellemző kódváltási formák. Ezek kontextuális kiemelése, jelzése többféle módon történhet: idézőjellel, nagybetűzéssel, egyéb grafikai megoldásokkal (pl. a törzsszövegtől eltérő betűtípussal). Az idézőjel az írott kódváltási példák gyakori tartozéka. Figelemfelhívó szerepe van, kiemel, ugyanakkor jelezheti a nyelvhasználó elhatárolódását is. Főként akkor szerepel, amikor a nyelvhasználó fontosnak tartja, hogy a mondanivaló idézetszerűen, pontosan legyen átvéve:

(42) AK: „Odaállt a tolóablakhoz, ahol a beutalókat vették át, magyarul a »kartotékához«, s benyújtotta könyvecskéjét a beutalóval. »Stavite u kutiju!« – jött a válasz, s el sem vették tőle a papírjait.” [kartotékhoz] [Tegyé a dobozba!] (Családi Kör, 2011. dec.) – A szöveghely első idézőjeles vendégnyelvi elemét egy megjegyzés (*magyarul*) vezet be, amely tudatos, szándékolt átvételre mutat. A második vendégnyelvi mondat már csupán az idézet pontosságát hivatott szolgálni.

(43) AK: „Keszakirály” [zacskó] (Magyar Szó, 2012. ápr.) – Címként szerepel ez az összetétel, utalva a vajdasági magyar bizalmas nyelvhasználat gyakori kölcsönszavára. E példa érdekessége, hogy a címbeli összetételnek nemcsak az idegen eleme került idézőjelbe. Magában a cikk szövegében a *műanyag szatyor*, illetve a *szatyorbiznisz* említésével elegendő magyarázatot kap az olvasó.

Más esetben a szövegbeli idézőjel mindössze felhívja a figyelmet az illető szóra, de az olvasónak kell dekódolnia a megfelelő jelentést:

(44) AK: „kék meg zöld a vállá, mert amaz összeverte, ő pedig »badizik« és revansot fog venni.” (Magyar Szó, 2012. ápr.) – Itt a *badizik* feltehetően a testépítésre, testedzésre vonatkozik, alapját az angol *body* szó alkotja, ezt magyar képzővel látta el, majd feltehetően szlengelemnek szánta a beszélő. A szöveghellyel kapcsolatban megjegyzendő még, hogy a vajdasági magyar kontaktusváltozatban a *revans* alakváltozat él (*reváns* helyett). Különleges céllal kerül idézőjelbe egy szó a Magyar Szó egyik címében is:

(45) AK: „A szocialisták nem adják a »komitétot.«” (2012. jún.) A szövegben lejjebb utalást találunk a *komitét* szó használatára is: „A jogerős bírósági

ítélet ellenére, amely szerint az egykori nagybecskereki pártház (közismert nevén komitét) az államé, a négyemeletes épületet nemrég a városnak adta.” A vendégnyelvi betét második előfordulása már nem kerül idézőjelek közé.

Ritkán, de előfordul az írott kódváltások sorában olyan is, ahol a különféle írásrendszerek tudatos egybevetése, felsorakoztatása a cél:

(46) AK: „A lap internetes oldala még nem indult el, a kezdőoldalról kiderül, hogy »Cajt je ван мреже« illetve, ha valaki nem értené »Site under construction«”. (Magyar Szó, 2012. jan.) – A többszörös nyelv- és írásrendszerváltást az teszi különössé, hogy mindez egy magyar mellékletet (*Szabadkai Magyar Hírlap*) is tartalmazó újságban, a *Subotičke novine* szövegében fordul elő.

A kódváltás tudatos használatát, a jelenség explicit leírását is megtaláljuk; pl. Mérey Katalin *Gyertyaláng* című novelláskötetének egy szemelvényében: (47) „[A teát] A cserépben nevelt bazsalikomjából főzte meg papracból, amit még a nyáron szedett. Azóta már megtanultam, hogy a paprac magyarul cickafark, de mi papracteát ittunk.”⁵

Összegzés

A vajdasági magyar nyelvhasználók kódváltástdiskurzusait tanulmányozva figyelmünket a kommunikációt egységesen alkotó bázisnyelvi és vendégnyelvi komponensek egymáshoz alakuló, egymást kiegészítő koherenciájára összpontosítottuk. Az alkotóelemek integrációjának a mértéke széles fesztávon mozog: a kódváltástípusok egy részében a vendégnyelvi elem morfológiai és szintaktikai beépülés nélkül, szervesen és idegenszerűen áll, e típus mégis gyakran használatos. Ennél nagyobb számban találunk vendégnyelvi elemeket bázisnyelvi morfémákkal ellátva, ami szorosabb integráltságot jelent. Egész vendégnyelvi szekvencia beépítése főleg idézéskor, illetve sajátos céllal történhet. A kódváltás kontextuális vizsgálatakor elengedhetetlen a kódváltást kísérő paranyelvi, nonverbális, illetve az írásban előforduló esetknél a nyelvhasználat látható (grafikai) jegyeinek a vizsgálata.

⁵ MÉREY Katalin (2002): *Gyertyaláng*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 114.

Irodalom

- ANDRIĆ, Edita (2009): U duhu jezičke i kulturne koegzistencije. Akademska knjiga, Novi Sad
- BARTHA Csilla (1999): A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- KISS Jenő (1995): Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- LANSTYÁK István (2006): Nyelvből nyelvbe. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony
- PAPP György (1995): Beszédhelyzeti kötődésű kölcsönszavak és közlési interferenciák a jugoszláviai magyarság nyelvében. = Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. Szerk. Kassai Ilona. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 217–225.
- RAJSLI Ilona (2011): Kódváltás a vajdasági magyarok nyelvhasználatában. Hungarológiai Közlemények, Újvidék, 4. 108–120.

CONTEXTUAL ANALYSIS OF CODE-SWITCHING

In the Hungarian language usage in Vojvodina code-switching and code-mixing is a frequent phenomenon. On occasions of code-switching the integration of matrix language and of the embedded language occurs in a different way. In this study we consider the embedded language to be the text while the matrix language to be the context, and we follow the relationship of the elements, more precisely, the process of contextual integration and turning into a functional communication act of the matrix and embedded language elements. The corpus needed for our research continues to grow, and next to the spoken language data we are also able to study code-switches occurring in written language.

Keywords: sociolinguistics, code-switch, embedded language, embedded language, contextual integration, Hungarian language usage in Vojvodina.

LÁNCZ IRÉN

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
lancz@nscable.net

A BOCSÁNATKÉRÉS STRATÉGIÁI A MAGYAR ÉS A SZERB NYELVBEN*

Strategy of Apology in Hungarian and Serbian

A dolgozatban a szerző bemutatja, milyen hasonlóságok és különbségek vannak a bocsánatkérés stratégiáinak választásában a magyar és a szerb nyelvben. Az adatokból kiolvasható, hogy különböző szituációkban mely stratégiákat választják leginkább az adatközlők. A stratégiaválasztást külső és belső faktorok határozzák meg, azaz a társadalmi viszony, a társadalmi helyzet és a hiba súlyossága is szerepet játszik. Ugyanakkor a választás összefüggésbe hozható az udvariasság elvével és az arcvédéssel is. A stratégiák legtöbbször kombinálódnak, a stratégia-együtteseknek több változata van mindkét nyelvben.

Kulcsszavak: bocsánatkérés, szituáció, stratégia, magyarázkodás, javítás, jóvátétel, jövőbeni elkerülés, arcvédés, arcfenyegetés, udvariasság.

1. A dolgozat célja, hogy bemutassa, milyen hasonlóságok és különbségek vannak a vajdasági magyarok és szerbek stratégiaválasztásában, amikor bocsánatot kérnek valami miatt. A nyelvi anyagot a szerb adatközlők körében is ugyanannak a diskurzuskiegészítő kérdőívnek a segítségével gyűjtöttem, amellyel a magyar adatközlőktől gyűjtöttem az anyagot. Így lehetséges a megnyilatkozások összehasonlítása (Vö.: LÁNCZ [2008]).

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektuma keretében készült.

A helyzetek, amelyekben bocsánatot kell kérniük az adatközlőknek, a következők:

Az első szituációban egy ígélet be nem tartása miatt kell bocsánatot kérni (segítségnyújtás elmulasztása egy ismerős gyerekének a házi feladat megoldásában), a másodikban labdázás közben betörik egy ház ablaka, és a tulajdonostól kell bocsánatot kérni (e szituáció változata a felnőtteknek szóló kérdőívben: parkolás közben nekimennek egy autónak, és tulajdonosának kell valamit mondaniuk). A harmadikban a baráttól/barátnőtől kell bocsánatot kérni késés miatt, a hatodikban is késéskor kell valamit mondani (itt különböztek a szituációk, a diákok és az egyetemisták az óráról késnek, melyen beszámolót kell tartaniuk, a felnőttek ülésről késnek, melyet nekik kell vezetniük), a negyedikben kölcsönként könyvet nem hozta vissza a megkérdezett, az ötödikben rossz véleményt mond a beszélő valakiről (osztálytárs, évfolyamtárs, kolléga), és ezért az illető nemtetszését fejezi ki. A hetedik szituációban a megkérdezett vendégségben véletlenül összetör egy értékes vázát.

Ha vétséget követünk el, mondanunk kell valamit. A szituáció részvevői elvárják tőlünk, hogy a társadalmi normáknak megfelelően bocsánatot kérjünk. Az adatokból láthatjuk, hogy a megadott szituációkban a magyarok és a szerbek különbözőképpen reagálnak.

A kérdőívet összesen 188 adatközlő töltötte ki, diákok és felnőttek (egy részük a BTK hallgatója): 90 magyar anyanyelvű (30 csantavéri általános iskolás, 31 egyetemista és 29 felnőtt Vajdaság különböző helységeiből) és 98 szerb anyanyelvű (39 szabadkai és csantavéri általános iskolás, 30 egyetemista és 29 újvidéki felnőtt). Megjegyzem, nem minden adatközlő adott választ minden kérdésre. Közülük néhányan meg is indokolták, miért hiányzik a válasz.

2. A bocsánatkérés helyet kapott a beszédaktusok klasszifikációiban. Austinnál a viselkedők (behabitives) között találjuk. A *Tetten ért szavakban* írja a szerző az ebbe a csoportba tartozó beszédaktusokról: „[A]z emberek viselkedésére és sorsára reagálunk velük, valamint magatartásmódokat alakítunk és fejezünk ki mások múltbeli vagy jelenlegi viselkedésével kapcsolatban” (AUSTIN 1990; 153). Ehhez tegyük hozzá, hogy bocsánatkéréssel a saját viselkedésünkre, tetteinkre reagálunk, vagy arra, amit tettünkkel kapcsolatban mások mondanak. Searle a kifejezők (expresszívumok) között említi, hozzátéve, hogy az ebbe a csoportba tartozó beszédaktusok illokúciós lényege az őszinteségi feltételek kifejezése (SZILI 2004; 94). Környezetünk

ugyanis elvárja tőlünk, hogy őszinték legyünk, amikor bocsánatot kérünk. Van, aki szerint a bocsánatkérés a hallgatónak szóló érzéseket jeleníti meg. Egyik definíció szerint a bocsánatkérés az a beszédaktus, mellyel a beszélő helyreállítja a közte és a hallgató között önnön hibájából felborult egyensúlyt, harmóniát (vö. SZILI 2004; 138). A vajdasági magyarok bocsánatkéresi stratégiáit bemutató tanulmányunkból idézünk: „Az interakcióban azért bomlik fel az egyensúly, mert a beszélő tett vagy mondott valamit, vagy éppen nem tett meg valamit, s ez nemcsak számára, hanem a hallgató, sőt mások számára is a társadalmi normák megszegését jelenti, a hallgató pedig akár sértésnek is veheti. A sérelmet a beszélőnek helyre kell állítania, és ezt szolgálja a vétség beismerése, a bocsánatkérés. Csak így lehet a beszélő udvarias” (LÁNCZ 2008; 8).

A hivatkozott tanulmányban szó van többek között arról, hogy Goffman homlokzatkonceptiója (újabban a homlokzatot *arc*ként vagy *arculat*ként nevezik meg), valamint Brown és Levinson udvariassági elmélete alapján magyarázhatjuk meg különböző formát öltő bocsánatkérést. Levinsonék elmélete szerint az interakció során a beszélő arra törekszik, hogy a legkedvezőbb színben mutassa meg magát, hogy megvédje arcát. A mentegetőzés a beszélő pozitív arcát rongálja, főként akkor, ha bevallja, hogy vétett, vagy ha elismeri felelősségét. A negatív arcot pedig az sérti, ha kimondjuk, volt okunk megtenni valamit. A pozitív udvariasság azonban megkívánja, hogy olykor mentegetőzzön a beszélő, hogy bocsánatot vagy elnézést kérjen, hogy sajnálatát fejezze ki. Ezek a megnyilvánulások hozzájárulnak ahhoz, hogy a beszédpartner pozitív képet alkosson róla. Ha megfelelően reagál a beszélő az adott helyzetre, a vétség ellenére arca helyreállítható. A bocsánatkérés azonban arcfenyegető, mert „amikor bevalljuk, hogy hibáztunk, figyelmetlenek, feledékenyek stb. voltunk, egyfelől csökkentjük arcunk értékét, másfelől »kárpótoljuk« partnerünket, kiegyenlítjük az arcát ért veszteséget” (SZILI 2004; 138). Ardith J. Meier elmélete szerint viszont a bocsánatkérés az énkép javítását szolgálja, nem pedig arcfenyegető aktus. Erre az elméletre alapozva elemzi Małgorzata Suszczyńska a magyar jóvátevés formáit (SUSZCZYŃSKA 2003). A vizsgált beszédaktus stratégiáinak bemutatásakor hivatkozhatunk Grice együttműködési elvére és a minőség maximájára is.

A szakirodalom a bocsánatkérésnek két általános stratégiáját különbözteti meg, és három olyat, mely a szituációtól függ.

Az általános stratégiák közül azok a legfontosabbak, melyek bocsánatkérést közvetlenül kifejező performatívumokat tartalmaznak. Ezek az ún. IFID-formák. A performatívumok pedig a következők: *bocsánat*, *bocsánatot*

kérek, elnézést, elnézét kérek; oprostí(te), izvini(te), izvinjavam se. Szili Katalin bevezet még egy altípust: a szégyen kifejezését (SZILI 2004). Az általam gyűjtött anyagban is előfordul néhányszor a *szégyellem magam, sramota mi je* szerkezet, ezért az említett altípust magam is felvettem az IFID-formák közé. Az általános stratégiák másik csoportjába azok a nyelvi formák tartoznak, melyekkel a beszélő közvetlenül vagy közvetve beismeri tévedését. E típuson belül négy alkategória különböztethető meg: 1) a hiba beismerése (*az én hibám; moja greška*), 2) a saját hiányosság beismerése (*ügyetlen voltam, elfelejtettem; bio sam nespretnan, zaboravio sam*), 3) annak felismerése, hogy másnak kijár a bocsánatkérés (*igaza van; u pravu ste*) és 4) a szándékoltság hiánya (*nem volt szándékos, nem akartam; nije bilo namerno, nisam hteo; nisam namerno razbila, bilo je slučajno*).

A három szituációtól függő stratégia a következő: magyarázat (mely sokszor magyarázkodás) és/vagy helyzetjelentés (*Jaj, bocsi! Megállt az óráim! Ne haragudj!; Hát ez így alakult, ez a véleményem, bár neked kellett volna először elmondani.; Uh, izvini, gužva u saobraćaju.; Mislím da je bilo u redu sa moje strane, i da je bolje da svi znaju.; To sam uradila u tvoje dobro, izvini, nemoj da se ljutiš.*), javítás felajánlása (*Kifizetem a kárt.; Majd holnap elhozom.; Izvínite, zaboravio sa knjigu. Doneću sutra.; Izvínite, nadoknadiću štetu!; Platiću štetu.*) és ígéret a jövőbeli elkerülésre (*Nem fordul elő többet.; Neće se ponoviti.*).

3. Az adatok bemutatása.

Hipotézisem az volt, hogy a két nyelvben a hasonlóságok mellett lényeges különbségek is vannak a stratégiaválasztásban.

1. táblázat. A stratégiák előfordulása (%-ban)

STRATÉGIÁK	magyar	szerb
sajnálát és bocsánat	37,7	38,49
felelősség beismerése	16,19	18,59
magyarázkodás	26,28	20,58
javítás	18,69	21,74
jövőbeli elkerülés	1,13	0,6

Függetlenül attól, hogy a bocsánatkérés megalázkodást jelent, és arcvesztéssel jár, az adatközlők a legnagyobb százalékban ezt a stratégiát választották. Nincs nagy különbség a két nyelv között, a szerb adatközlőknél mégis valamennyivel gyakoribb. A felelősség beismerését is többször választották a szerb adatközlők, mint a magyarok, viszont a magyarok többször reagáltak úgy, hogy magyarázatot adtak, ismertették a helyzetet, amely miatt a vétség bekövetkezett. A magyarázat sokszor tulajdonképpen magyarázkodás, melynek nem sok köze van a valós tényekhez. Hihetetlenül sokféle kifogást találunk például a beszélők, hogy miért késnek el a megbeszélt találkozóról vagy az óráról/munkahelyről. Ez mindkét nyelvben nagyon jól működik. A szerbek nagyobb százalékban vállalják a hiba javítását. Ez két szituációban az anyagi kár megtérítését jelenti. Az 5. stratégia, az ígéret, hogy a vétség nem fordul elő többet, a többenél jóval kisebb arányban fordul elő mindkét nyelvben, a szerbek azonban a magyaroknál ritkábban tesznek ilyen ígéretet.

2. táblázat. Az IFID alkategóriái (%-ban)

sajnálát, bocsánat	magyar	szerb
1a a. szégyen kifejezése	2,23	0,67
1a. sajnálat kifejezése	16,33	7,39
1b. megbocsátás kérése	21,02	2,24
1c. bocsánatkérés	60,4	89,68

A bocsánatkérés mindkét nyelvben a leggyakoribb IFID-kategória, a szerbek megnyilatkozásaiban nagyobb százalékban fordul elő, mint a magyarokéiban. Szégyen kifejezése csak néhány esetben van, a szerb adatközlőknél elvétve fordul elő. A sajnálat kifejezését a magyarok többször választották, mint a szerbek. Az 1 a. és 1 b. alkategória előfordulása között nagy különbségek vannak a két nyelvben. Az utóbbiban a legnagyobb a különbség.

Azt, hogy az adatközlők nemigen szégyenkeznek az elkövetett hiba miatt (vagy legalábbis nem verbalizálják), azzal magyarázhatjuk meg, hogy a szégyen kifejezésével sérül leginkább az arc, és a beszélők ezt nem kockáztatják. A megbocsátás kérése (*bocsásson meg, ne haragudjon*), a bocsánatkérés (*bocsánat, elnézést*) is és a sajnálat kifejezése is (*sajnálom*) a felelősség vállalása. A *sajnálom* és szerb megfelelője, a *žao mi je* veszélyeztetik a legkevésbé

az arcot, ennek ellenére ezek a formák nem gyakoriak a megnyilatkozásokban. Az adatközlők bizonyára nem érzik, hogy a *ne haragudj(on), nemoj(te) se ljutiti* szintén arcvesztést eredményez, és bár nem túl gyakran, de ezekkel a formákkal (is) élnek. A negyedik alcsoportot mindkét nyelvben előnyben részesítik az adatközlők, függetlenül a társadalmi távolságtól, a közelségtől és attól, hogy a vétség kisebb-e vagy nagyobb. Az „igazi” bocsánatkérés, a performatívummal kifejezett forma gyakorisága akkor sem csökken, ha a beszélő a barátjához fordul. Úgy látszik, az udvariasságnak nagyobb ereje van az arcvédelemnél. Az adatok alapján határozottan állíthatjuk, hogy az adatközlőknek nem esik nehezükre bocsánatot kérni, ha valamit elkövettek vagy nem tettek meg, bár megígérték.

A felelősség beismerésének is vannak alkategóriái. Ezek megoszlása a következő:

3. táblázat. A felelősség beismerése (%-ban)

A felelősség beismerése	magyar	szerb
2a. a vétség beismerése	6,41	–
2b. a saját hiányosság beismerése	63,24	60,74
2c. annak beismerése, hogy másnak kijár a bocsánatkérés	2,99	0,46
2d. a szándékoltság hiánya	27,35	39,25

A leggyakrabban választott alkategória mindkét nyelvben a hiányosság beismerése. Az arányok tekintetében kis különbség van, de kevesebb szerb megnyilatkozásban találjuk, mint magyarban. Jólal ritkábban fordul elő mindkét nyelvben a szándékoltság hiányára utalás. A szerb adatközlőknél a gyakoribb. A vétség beismerésénél érdekesen alakulnak az adatok. A magyarok megnyilatkozásaiban van rá jó néhány adat, a szerbekéiben azonban egyszer sem fordul elő. Egy szerb adatközlő sem ismerte el, hogy hibázott. Elenyésző mindkét nyelvben a 2 c. választása, azaz egyik csoport tagjai sem ismerik el szívesen, hogy igaza van a beszédpartnernek, és ezért kijár neki a bocsánatkérés.

A felelősség vállalása szintén arcfenyegetéssel jár, mert a beszélő arcának negatív oldalát mutatja. Mégis, úgy tűnik, könnyebb bevallani saját gyengeinket, hiányosságainkat, mint elismerni, hogy hibáztunk, mert ily módon

jobban megóvhatjuk arcunkat. Ha az ember önkritikus, nem romlik a róla alkotott kép. Sőt, éppen így van biztosítva, hogy a partner kedvező képet alakítson ki róla.

4. táblázat. A stratégiák szituációként
(Az első sorban a magyar, a másodikban a szerb adat)

Stratégiák	Szituációk						
	1. házi feladat	2. labda / autó	3. késés	4. könyv	5. véle- mény	6. késés	7. váza
1. sajnálát és bocsánat	32,21	33,86	45,51	27,45	28,57	48,70	41,26
	24,85	48,93	40,00	37,50	26,41	54,96	44,21
2. a vétség elismerése	33,65	24,33	2,75	22,05	8,73	0,64	24,86
	33,72	31,20	5,94	34,86	0,94	2,64	23,15
3. magyaráz- kodás	15,38	3,17	45,51	17,70	58,52	38,31	5,29
	11,83	0,70	32,97	9,86	68,86	35,09	1,57
4. javítás	17,78	38,09	3,44	30,39	1,58	11,03	28,57
	28,99	19,14	21,08	17,10	1,86	6,62	30,52
5. jövöbéli elkerülés	0,96	0,52	2,75	5,30	1,29	1,29	–
	0,57	0,70	–	0,65	1,86	0,66	0,52

(A táblázatot függőlegesen kell olvasni. A legnagyobb előfordulások vannak kiemelve.)

A fenti táblázatból láthatjuk, miként oszlanak meg a stratégiák az egyes szituációkban.

Az 1. szituációban, amikor a megnyilatkozó ígérete ellenére elmulasztotta a segítségnyújtást az ismerős gyereke házi feladatának megoldásában, a legnagyobb arányban választott stratégia mindkét nyelvben a vétség elismerése. A különbség az előfordulások között elenyésző. A magyar adatközlők a sajnálatot valamennyivel kisebb arányban választották a vétség elismerésénél, előfordulása a szerbeknél még kisebb (de mint fentebb láthattuk, nem az első alkategória választásáról van szó, azaz nem mondják ki, hogy hibáztak). A javítás lehetőségét azonban gyakrabban helyezik kilátásba, mint a magya-

rok. (*Dajte da to obavimo! Gde je taj domaći?*) A magyarázkodás viszont a magyarok válaszaiban a gyakoribb. (*Nekem is sok volt a házi feladatom.; Sürgős dolgom volt, nem volt időm.; Sürgős dolgom volt, nem tudtam rá időt szakítani.*) De a szerbek is élnek a mentegetőzési formákkal. Például: *Imala sam jako puno obaveza.; Nisam imala vremena za sebe, a ne za tuđe stvari.* A jövőbeli elkerülést talán azért nem választották többször az adatközlők, mert egyszeri segítségnyújtásról volt szó.

Az ablaküveg betörése labdázáskor vagy egy autónak nekimenni parkoláskor anyagi kárt jelent. A kár okozására más-más módon reagáltak az adatközlők. A magyarok nagy arányban felajánlanak a kár megtérítését (*Kifizetem a kárt.; Ha kívánja, megtérítem.; Megtérítem a kárt.*), és bár ritkábban, a szerbek is mondanák, hogy *Izvinite, ožuljao sam vam auto. Kako ćemo da rešimo to?; Žao mi je. Koliko sam dužan?* Az adatok alapján azonban kitűnik, hogy ők sokszor elegendőnek tartják a sajnálat és a bocsánat kifejezését. (Jegyezzük meg azonban, hogy a felnőttek legnagyobb része javasolja, hogy megtéríti a kárt.) A hiba elismerésén kívül a felelősség más formáit a szerbek is választják, sőt, gyakrabban, mint a magyarok. De olyan válaszok is vannak, hogy letagadják a tett elkövetését (és nemcsak a gyerekek, hanem az egyetemisták között van, aki nem vállalná tettét).

Ha késésről van szó, a reagálás attól függ, hogy milyen a szituáció. Ha a barátot várakoztatja meg a megkérdezett (3. szituáció), a magyarok válasza arra utal, hogy ugyanolyan arányban kérnek bocsánatot, mint amilyen arányban magyarázatot kreálnak a késés okáról. Íme néhány magyarázat: *Elvesztettem a kulcsot, nem tudtam bezárkózni, és ezért késtem.; Bocsi, de lekéstem a buszt, a következő meg tíz perc múlva jött. Bocsi, a család sort állt a fürdőszoba előtt, ezért késtem.; Izvini, ali imala sam neke neodložive obaveze.; Izvini, što sam zakasnila, čekala sam roditelje da dođu kući.; Izvinjavam se što kasnim, obaveze...* A szerbek is a főként a bocsánatkérés mellett döntenek, de erre náluk kevesebb az adat, és nem találnak ki annyian okokat, hogy késésüket indokolják, mint a magyarok. A közelség egyik nyelvben sem csökkenti a bocsánatkérés explicit kifejezését. Ha diák vagy egyetemista óráról késik vagy a felnőtt a gyűlésről, a performatívummal kimondott bocsánatkérés részesül előnyben mind a magyaroknál, mind a szerbeknél, viszont a 3. szituációs késéssel ellentétben, ebben a szituációban a magyarok többször helyezik kilátásba a javítást, mint a szerbek. Ők inkább a baráttal szemben járnának el így, és nem a tanárral vagy kollégákkal szemben.

A 4. szituáció: kölcsönkért könyvet nem vitt vissza az alany tanárának/kollégájának, emiatt kell bocsánatot kérnie. A szerbek közül többen elisme-

rik, hogy vétettek, a magyarok inkább a javítás mellett döntenek (*A következő óra előtt hazamegyek érte.; Megígérem, hogy holnap hozom.*), de a javítás lehetőségét a szerbek is választják: *Izvini, sledeći put.; Opet sam zaboravio onu knjigu. Jel' ti kasno sutra, ili da idem po nju sad?*

Az 5. szituációban rossz véleményt mond a beszélő valakiről, és ezért ez a valaki (osztálytárs, évfolyamtárs, kolléga) nemtetszését fejezi ki. Ebben a szituációban van ugyan bocsánatkérés mind a magyarok, mind a szerbek körében, ellenben nem ez a preferált stratégia, hanem a magyarázat, azaz a megnyilatkozó azt erősíti meg, hogy igazat mondott. (*Igazat mondtam.; Nem így kellett volna megtudnod, de ez a véleményem.; Ne haragudj, de én ezt gondolom rólad! Csak megosztottam másokkal a véleményem.; To je istina.; Da, ja uvek iznosim svoje mišljenje, bilo ono pozitivno ili negativno.*) Csak néhány válasz utal arra mindkét csoportban, hogy a beszélő többet nem fog ilyet tenni, és a javításra is van egy-két példa. (*Izvini, u pravu si. Neće se više tako nešto dogoditi.*) A magyarázatoknak enyhítő szerepük van, az adatközlők nagyon ritkán vallják be, hogy véleményükkel megbántottak valakit (főleg a szerbek nem).

Az értékes váza eltörésekor (6. szituáció) leginkább szintén a bocsánatkérés valamelyik altípusára esik a választás mindkét csoportban, mely kombinálódik a kár megtérítésével (*Stvarno mi je žao, kupiću novu.; Izvinite, platiću štetu.*) de ilyen reagálások is vannak: *Koliko košta?; Izvinite. Ne znam kako da se iskupim. Ima li načina?*

A bocsánatkéréskor a megnyilatkozásokban mindkét nyelvben gyakoriak a fokozást szolgáló nyelvi elemek: *nagyon/rettentően/igazán sajnálom, annyira sajnálom; igazán nagyon sajnálom; jaj, elnézést kérek; hű, elfelejtettem; jaj, hogy szégyellem magam; nagyon ügyetlen vagyok; jaj, de ügyetlen vagyok; jako/mnogo mi je žao, jako mi je neprijatno.* A magyar nyelvű válaszok között vannak olyanok, melyekkel az adatközlő úgy enyhíti az elkövetett vétséget, hogy vagy lekicsinylően szól (például amikor eltöri az értékes vázát: *Nem nagy kár érte. Nekem úgysem tetszett.* – az utóbbi megnyilatkozás igencsak udvariatlan), vagy megerősíti, hogy igaza van (amikor elmarasztalóan szól valakiről nagyobb társaságban az illető jelenlétében: *Csak az igazat mondtam.*). Ilyen megnyilatkozásokat a szerb adatközlők is lejegyezték.

A stratégiák – mint láthatjuk a fenti példák egy részében – gyakran kombinálódnak mindkét nyelvben. A kombinációk sokfélék. Tipikusnak tekinthető kombinációk az **1c. + 3.** és az **1c. + 4** (bocsánatkérés + magyarázkodás és bocsánatkérés + javítás felajánlása).

Íme néhány példa:

1c. + 3.:

Elnézést a késésért. A busz késett, és én messze lakom az iskolától, és meg kellett várnom.

Bocsi, hogy késtem, de nem bírtam jönni.

Izvinite, iz opravdanih razloga nisam mogao da dođem na vreme.

Izvini što si čekao, imala sam goste.

Molim te nemoj se ljutiti, iskr slo je nešto, što nisam mogla odložiti.

Dobar dan. Izvinjavam se što kasnim. Nastavniče, zakasnila sam prvi autobus, a na drugom se guma probušila i zato sam kasnila na Vaš čas.

1c. + 4.:

Elnézést kérek, megtérítem a kárt.

Jaj, elnézést kérek, holnap elhozom.

Izvinite. Odužiću se.

Izvinite, doneću sutra.

Izvinite što sam zakasnila. Mogu sledeći čas da održim predavanje?

Izvnite, znam da ste saznali da sam to ja bila ko je razbio prozor, recite koliko treba da Vam se odužim.

Több stratégia is kombinálódik:

Izvini, zaboravila sam, možemo li sada? (1c. + 2b. + 4.)

Izvinite molim Vas, stvarno nisam htela. Šta treba da uradim da ovo rešimo? (1c. + 2d. + 4.)

A fene, de ügyetlen vagyok! Majd veszek egy másikat! Ne haragudjon! Tényleg nem akartam! Bocsánat. (2b.+ 4. + 1b.+ 2d. + 1c.: a saját hiányosság elismerése, javítás felajánlása, megbocsátás kérése, szándékoltság hiánya i bocsánatkérés.)

Imao sam dosta obaveza i zaboravio sam. Izvinite, neće se ponoviti. (magyarázkodás + a saját hiányosság beismerése + bocsánatkérés + jövőbeli elkerülés)

Izvinite, slučajno sam razbio, nije bilo namerno, još jednom izvinite. (1c. + 2d. + 2d + 1c: bocsánatkérés, a szándékoltság hiánya, a szándékoltság hiánya és bocsánatkérés)

Izvinite, nisam namerno to uradio, stvarno izvinite, ali slučajno je bilo. (1c. + 2d. + 1c. + 2d.: bocsánatkérés, a szándékoltság hiánya, bocsánatkérés és a szándékoltság hiánya).

A példákból látható, hogy ugyanaz a stratégia is megismétlődhet még egyszer, vagy azonos, vagy másmilyen nyelvi formával. Bármilyen nyelvi szerkezetek kombinálódnak is, a beszédaktus nyomatékosítását szolgálják, és azt is jelezhetik, hogy a beszélő valóban komolyan gondolja, amit mond.

A magyar és a szerb adatközlők is néhány esetben vagy nem válaszoltak a kérdésre, hogy mit mondanának a leírt helyzetben, vagy a válasz helyett magyarázatot adtak arra, hogy miért nem mondanak semmit. Például amikor kérésről van szó, ez a megjegyzés: *Ja nikad ne kasnim.; Ne kasnim, to se nikada nije desilo.* A negatív véleménnyel kapcsolatos szituációban pedig: *Ilyet nem is tennék.; Ja to ne bih uradio. Ne dozvoljavam sebi da ponižavam bilo koga. Ako imam kritiku (stav) uvek je rešenje u diskretnom razgovoru.* Ilyen választ is kaptam: *Nem tudnék mit mondani.; Nem tudnék válaszolni.; Čutim! I ne znam šta da kažem.* De ugyanez a megnyilatkozás reagálás is lehet az elkövetett vétségre: *Ja ne znam šta da vam kažem.*

Irodalom

- AUSTIN, John (1990): Tetten ért szavak. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BROWN, Penelope–LEVINSON, Stephen (1995): Univerzálciák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. = A szóbeli befolyásolás alapjai II. szerk. Síklaki István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 31–115.
- GOFFMAN, Erving (1995): A homlokzatról. = A szóbeli befolyásolás alapjai II. szerk. Síklaki István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 3–30.
- LÁNCZ Irén (2008): Vajdasági magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: a bocsánatkérés formái. Hungarológiai Közlemények, 4. 7–26.
- NEMESI Attila László (2000): Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. Magyar Nyelv, 4. 418–436.
- NYOMÁRKAI István (1998): A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. Magyar Nyelvőr, 3. 277–283.
- SUSZCZYŃSKA, Małgorzata (2003): A jóvátevés beszédaktusai a magyarban. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. szerk. Németh T. Enikő – Bibok Károly. Akadémiai Kiadó, Bp., 255–294.
- SZILI Katalin (2004): Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata. Tinta Könyvkiadó, Bp.

STRATEGY OF APOLOGY IN HUNGARIAN AND SERBIAN

Apology has several main strategies, and in two of the main categories we can set apart several subcategories. In her paper the author presents the similarities and differences in the choice of apology strategies between Hungarian and Serbian. The data shows which of the categories are mostly used by the informants in the various situations. The choice of the strategy is determined by outer and inner factors, i.e. social relations, social position, and also, the seriousness of the offence committed. The choice can also be related to the politeness principle and face-saving. The strategies usually become combined and these combinations of strategies have several variants in both languages.

Keywords: apology, situation, strategy, excuses, reparations, satisfaction for an offence committed, future avoidance, saving face, face-threatening act, politeness.

ANDRIĆ EDIT

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
andrice@sbb.rs, andrice@ff.uns.ac.rs

SZERB ELLENTÉTES JELENTÉSŰ IGÉK ÉS MAGYAR MEGFELELŐIK*

Serbian Verbs and Their Opposites with their Hungarian Equivalents

Az ellentét lényegében logikai fogalom, a tárgyak és jelenségek értékelésének és összehasonlításának függvénye. Körülöttünk majdnem minden jelenségnek megvan az ellentéte, s mivel a nyelv az emberi gondolkodás kifejezőeszköze, az antonímia kategóriája a nyelvi univerzáliák közé sorolható: az ismert nyelvek mindegyikében megtalálható, természetesen más felszíni realizációval. A dolgozatban a szerb antonim igepárok szemantikai és alaktani osztályozásával foglalkozunk, összevetve azokat magyar megfelelőikkel. Kiderül, hogy az antonimipárok különböző szemantikai kategóriába sorolhatóak, a több- és általánosabb jelentésű igéknek is több ellentétpárja lehet a konkrét kontextuális jelentésüktől függően. Az igéknek különböző vonzatstruktúrájuk lehet, de ezen kívül az egy vonzatszerkezettel rendelkező igék is más-más típusú és jelentésű bővítménnyel egészülhetnek ki. Sokszor a bővítmény szemantikai jellegétől is függ az ige ellentétpárjának megválasztása. A tanulmány külön foglalkozik a szerb és magyar szerkezeti kategóriák megfelelésével és különbözőségeivel.

Kulcsszavak: antonímia, ellentét, szembenállás, igék, szerb nyelv, magyar nyelv.

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, knjizevnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektuma keretében készült.

Az ellentét mint logikai és nyelvészeti jelenség

A nyelvészetben az ellentét a szóban forgó fogalom tagadását is jelenti, és ellentétesértelműség, ellentétes jelentés, idegen terminussal antonímia néven is szokás említeni. Ez utóbbi műszó a szinonímia analógiájára jött létre. Az ellentét mindig két, jelentésükben szemben álló lexikai egység létezését feltételezi. A pár egyik eleme el is maradhat, nem feltétlenül szükséges, hogy explicite ki legyen fejezve, de mindenképpen implicit módon, egyértelműen odaértendő, mivel valami csak egy bizonyos másik taghoz, jelenséghez viszonyítva lehet ellentétes.

Az ellentét lényegében logikai fogalom, amely az emberi gondolkodáson alapszik, pontosabban a tárgyak és jelenségek értékelésének és összehasonlításának függvénye. A megfigyelés és összevetés során a tárgyak hasonló és eltérő tulajdonságainak az észlelését eredményezi, s az utóbbiak, amikor túlsúlyban vannak, domináns ellentétek kikristályosodásához vezetnek. Csak abban az esetben állhat fenn ellentét két jelenség között, ha azoknak van közös vonásuk is, amennyiben azonos általános jellemzőkkel, fölérendelt fogalommal, hyperonimával rendelkeznek. Ezek a közös jellemzők képezik az összevetési alapot. Irena Grickat állítása szerint az ellentétes fogalmak valójában rokon jelenségek, amelyeknek minden eleme közös, egy kivételével, amiben szemben állnak egymással, amiben maximálisan eltérnek (GRICKAT 1961–1962; 89).

Mivel az ellentétnek logikai alapja van, ezért feltételezhető, hogy nyelvi kifejezése nyelvi univerzaliát képez, hogy minden nyelvben megtalálható, természetesen más felszíni realizációval. Éppen logikai háttéréből kifolyólag kedvenc téma a világ nyelvészei körében, mindannyian a saját nyelvük perspektívájából közelítve igyekeznek megteremteni az antonim jelentések tipológiáját. Még Arisztotelész állította, hogy a világon a legtöbb jelenségnek megvan az ellentéte. Ő négyféle szembenállásról, oppozícióról beszélt, és pedig viszonylagosról, ellentétesről, hiány és birtoklás szembenállásáról, valamint állítás és tagadás szembenállásáról (azaz ellentmondásról). A híres filozófus kétféle ellentétet különböztetett meg:

- „diszkrét” ellentétet, amikor a tagok között nincs átmenet, és a szubsztancia feltétlenül tartalmazza az egyiket (ezt az ellentétfajtát mások kizárólagos ellentétnek is nevezik),
- „folytonos” ellentétet, amikor a tagok között átmenet létezik, és a szubsztancia nem feltétlenül tartalmazza valamelyiket.

A szavaknak legáltalánosabb és legjellemzőbb jelentésbeli tulajdonságaik alapján való szembeállításának jelensége ez, amely vagy általános érvényű,

az egész nyelvközösségre érvényes (valódi antonima), vagy pedig a kontextustól függő (a szembeállított szó nem valódi ellentéte a másik kifejezésnek, tehát alkalmi jellegű az antonímia).

Az antonim jelentések a szókincs minden kategóriájában megállapíthatóak, de mivel a valamely jellegzetes sajátosság alapján való ellentétbe helyezés leginkább a tulajdonságot kifejező szófajnál érvényesül, a legnyilvánvalóbban a mellékneveknél jut kifejezésre (ezért a nyelvészeti vizsgálatok tárgyát leggyakrabban a melléknévi ellentétek képezik), de gyakoriak a főnévi antonimák is, sőt a cselekvések terén is állapíthatók meg ellentétek.¹

A tagadás az antonímia jelenségének szükséges, de nem elegendő feltétele, ezért megkülönböztethetünk szűkebb értelemben vett tagadást és ellentétet. Bizonyos esetekben az ellentétet ki lehet egyenlíteni a tiszta tagadással (van ↔ nincs = nem van), más esetekben azonban a két jelenség nem fedi egymást. Az antonimapár egyik tagja a tagadás mellett ellentétes jelentésű más értelmezést is tartalmazhat. A *kiabál* és *suttog* ellentétpárban a „hangosan beszél”, illetve „halkan beszél” áll párhuzamban, ahol nem a beszéd, mint cselekvés, hanem annak intenzitása, hangos és halk volta van ellentétben.

A nyelvek között különbségek vannak az ellentétes jelentések kifejezésének módjában, de az oppozíció pragmatikai jelenségének értelmezésében is. A tárggyal foglalkozó kutatók különböző szempontok alapján közelítették meg a kérdést, egyesek a szemantikai árnyalatokat igyekeztek megragadni, mások pedig a formai jellemzőiket kutatták. Apreszján az orosz antonimák három fő szemantikai kategóriáját állapította meg, sok alcsoporttal, bár az egyes kategóriák között átfedések vannak, ezért leírásuk gyakran pontatlan, megkérdőjelezhető (APRESZJÁN 1995). Lyons a jelenségek összehasonlíthatóságának, illetve fokozásának lehetősége alapján megállapít fokozható (skaláris) és nem fokozható antonimákat (ez persze a melléknevek esetében érvényes), ezenkívül konverz (reciprocitáson alapuló) és direkcionális (irányultságon alapuló) antonimapárokról is beszél (LYONS 1977).

Irena Grickat a szavak jelentésmezejét helyezi előtérbe, és megkülönböztet teljes és részleges antonimákat. Amennyiben az egyik antonimatag jelentésmezeje minden egyes elemében ellentétes a másik tag jelentésmezejével, akkor az antonima teljes értékű, de ha csak bizonyos elemeivel áll szemben, részben fedi az ellentétet, akkor részleges antonimával van dolgunk (GRICKAT 1961–62). Más nyelvészek valódi és nem valódi antonimákat különböztetnek meg (MARKOVIĆ 1994, DRAGIČEVIĆ 1996). Van, aki bi-

¹ Az orosz nyelv antonimaszótárában például az igék csak 24,3%-ban vannak képviseltetve.

náris, többértékű, valamint reverzes (illetve reverzibilis) ellentétről beszél.

Meg kell még említenünk Branko Tošović munkáját is (TOŠOVIĆ 1993), aki az ellentétes igejelentéseket szemantikai és pragmatikai szempontból közelíti meg, ő a következő ellentétfajtákat különbözteti meg:

- semleges antonímia – különösebb expresszív értékek nélküli ellentét,
- stílári antonímia – célja a stílus effektusok elérése,
- kontextuális antonímia – ide azok az igék tartoznak, amelyek inherens jelentésük alapján különben nem képeznek ellentétet, hanem csak a konkrét szövegben van ilyen funkciójuk,
- paradoxonos antonímia – az egyébként össze nem egyeztethető fogalmak ellentétbe helyezése,
- textuális antonímia – a szélesebb szövegösszefüggésben fellelhető ellentétes jelenségek,
- idiomatikus antonímia – a frazeológiai egységekben, szólásokban, közmondásokban tetten érhető ellentétek.

Az antonim igék szemantikai csoportosítása

A szerb nyelvben az ellentétes jelentésű igék legnagyobb része az Apreszján által felállított antonímiai kategóriarendszer első típusába sorolható, Lyons osztályozása szerint viszont a direkcionális antonimák nagy része tartozik ide. Ezt a csoportot két alcsoport képezi. Az egyikben olyan igékkel találkozunk, amelyeknél az ellentét a lokalizálásban, pontosabban a helyviszony megteremtésében és megszüntetésében jut kifejezésre. Nevezik még „kezdet” és „vég” típusú ellentétnek is. Ez a helyviszony lehet:

– belső:

uleteti – *izleteti* / *beszáll* – *kiszáll*,

ući – *izaći* / *bemegy* – *kimegy*²,

uliti – *izliti* / *beönt* – *kiönt*,

ugurati – *izgurati* / *betol* – *kitol*³;

² Amit így oldhatnánk fel: *beszáll A-ba* tn ige = „szállva A-ban kezd lenni”, *kiszáll A-ból* = „szállva megszűnik A-ban lenni”; *bemegy A-ba* tn ige = „menve A-ban kezd lenni”, *kimegy A-ból* = „menve megszűnik A-ban lenni”.

³ *Beönt A-t B-be* ts ige = „A-t öntve hozzájárul, hogy A B-be jusson”, *kiönt A-t B-ből* = „A-t öntve hozzájárul, hogy az A megszűnjön B-ben lenni”; *betol A-t B-be* ts ige = „A-t tolvá B-be juttat”, *kitol A-t B-ből* = „tolva A-t kijuttat B-ből”.

– külső:

ustrčati – *strčati* / *felszalad* – *leszalad*,

natovariti – *skinuti* (*tovar sa magarca*) / *felmálház* – *leveszi a terhet*;

– felületi, illetve helyviszony megléte vagy hiánya általában:

dovesti – *odvesti* / *elhoz* – *elvisz*, *odavezet* – *elvezet*,

doputovati – *otputovati* / *megérkezik* – *elutazik*,

stići – *krenuti* / *érkezik* – *indul*,

dovući – *odvući* / *odahúz* – *elhúz*;

– a sokaság egy helyen típusú lokalizáció:

okupiti – *razjurititi* / *egybegyűjt* – *szétszór*;

sakupiti – *rasuti* / *összegyűjt* – *szétszór*;

– kontaktus megteremtése vagy megszüntetése:

zalepiti – *odlepiti* / *ráragaszt* – *leválaszt*,

slepiti – *razlepiti* / *összeragaszt* – *szétválaszt*;

– a „tisztá” kezdet és vég ellentéte az időviszony jelenlétével:

uključiti – *isključiti* / *bekapcsol* – *kikapcsol*,

zazvoniti – *odzvoniti* / *csörögni, ütni kezd* – *elcsörög, elüt vmit*,

procvetati – *precvetati* / *kivirágzik* – *elvirágzik*.

Az egyik tárgynak a másikhoz való ragasztás műveletének eredményeképpen azok össze lesznek ragasztva, a cselekvést pedig, amellyel ezt elérjük, a *slepiti* (összeragaszt) ige fejezi ki. Amikor a tárgyak összeragasztott voltát meg akarjuk szüntetni, az előzővel ellentétes cselekvést kell végeznünk, „szét kell ragasztanunk” (*razlepiti*) az előzőleg összeragasztott tárgyakat. Ezzel megsemmisítjük az első művelet eredményét (szétválasztjuk a már összeragasztott tárgyakat). Ebben az esetben minden további nélkül állíthatjuk azt, hogy a *razlepiti* ige antonimája a *slepiti* igének. A fordított eset azonban nem áll fenn: amikor először ragasztással összeillesztünk két tárgyat, azok előzőleg nem voltak szétválasztva, tehát a *slepiti* nem antonimája a *razlepiti* igének. Joggal felmerül a kérdés, hogy az említett két szerb ige valódi antonima-e? Ugyanilyen példa a *sašiti* – *rašiti* / *megvarr* – *kifejt* igepár is. Tehát a viszony közöttük nem reverzibilis.

Amint látjuk, itt az irányhármasság dominál, a közeledés és távolodás jelentése, amit [+ aprox], illetve [– aprox] jellel jellemezhetünk.

Az első típus második alcsoportját azok az igék képezik, amelyeknél az ellentét a cselekvés által történő valamilyen eredmény létrehozása – megszüntetése jelentés alapján jön létre. Jelölhetjük ezt a típust „eredmény létrehozása – eredmény megsemmisítése” névvel. Az eredmény lehet:

– maga a cselekvés tárgya:

zavezati – razvezati (čvor) / megköt – elold (csomót),

zaplesti – rasplesti (kiku) / befon – kiold (copfot),

sastaviti – rastaviti (nameštaj) / összeilleszt – szétszed (bútort),

formirati – raspustiti (skupštinu) / megalakít – feloszlat (parlamentet);

– a tárgy külső vagy belső fizikai állapotának ellentéte:

zamrznuti – odmrznuti / lefagyaszt – kiolvaszt;

– a tárgy nem fizikai állapotára vonatkozó ellentét:

prećutati – obznaniti / eltitkol – kinyilvánít,

nagovoriti (nekog na pušenje) – odvratiti / rábeszél – lebeszél (a dohányzásról);

– a tárgy állapotára utaló kontaktus megteremtése és megszüntetése:

zakopčati – raskopčati / begombol – kigombol,

nalepiti – odlepiti / ráragaszt – leválaszt,

prikačiti – otkaćiti / feltűz – levesz,

zašrafiti – odšrafiti / rácsavar – lecsavar.

Az ellentétes igék második típusát az „A – nem A” képletű ellentéttel szemléltethetjük. Ezt a típust a nyelvészek egy része tagadásos ellentétnek, mások viszont bináris ellentétnek nevezik, ahol az Anti (X) = nem X. A tagadás a kiinduló szó teljes értelmezésére vonatkozik.

prihvatiti – odbiti / elfogad – elutasít,

dozvoliti – zabraniti / megenged – megtilt,

spavati – biti budan / alszik – ébren van,

pridržavati se – narušavati / betart – megszeg⁴,

prisustvovati – odsustvovati / jelen van – hiányzik,

mirovati – kretati se / nyugszik – mozog,

živeti – biti mrtav / él – halott,

zauzeti – osloboditi / elfoglal – felszabadít,

razboleti se – ozdraviti / megbetegszik – meggyógyul,

spojiti – razdvojiti (natpis) / egybeír – szétválaszt,

dopuštati – isključivati (mogućnost) / megenged – kizár,

opravdati – izneveriti (poverenje) / igazol – kijátszik (bizalmat),

podleći – odoleti (iskušenju) / enged – ellenáll (a kísértésnek),

pogoditi – promašiti / eltalál – elhibáz,

položiti – pasti (na ispitu) / levizsgázik – megbukik,

poštovati – narušavati (ugovor) / tiszteletben tart – megszeg.

⁴ Betartja R-t = „az R előírásai értelmében cselekszik”, megszegi R-t „nem tartja be R-t”.

*uspeti – ne uspeti (pokušaj) / sikerül – nem sikerül,
popravljati(se) – kvariti(se) / megjavul – elromlik,
bodriti, hrabriti – kažnjavati / bátorít – büntet,
hvaliti – grđiti / dicsér – szid.*

Ezeknek a pároknak az értelme bináris, ezért az egyik tagadása egybeesik a másik, vele poláris cselekvés állításával.

A harmadik ellentétes igecsoportot a gradációs, fokozatos ellentétek képezik. Ebbe a kategóriába a paraméterpárokból képzett szemantikai szerkezetek tartoznak, Apreszján „több – kevesebb” típusnak nevezi:

*povećati – umanjiti / növel – csökkent,
pumpati – ispumpati / pumpál – kipumpál.*

Ha a *pumpál – kipumpál* ellentétes igéket olyan szerkezetekkel oldjuk fel, hogy *X-et A-ba pumpál* pl. vizet pumpál a medencébe, ahol a *pumpál* jelentése „pumpálva okozza hogy X A-ban kezd lenni” a *kipumpál X-et A-ból* viszont „pumpálva okozza hogy X megszűnjön A-ban lenni” akkor a szóban forgó ellentét az antonimák első csoportjába sorolható. Másrészt ha a *pumpálás* természetszerű eredménye a víz mennyiségének növelése a medencében, ezzel szemben a *kipumpálás* a víz mennyiségének csökkentése, akkor az antonima ebbe az utóbbi kategóriába tartozik. Hasonló példa a *puniti – prazniti / tölt – ürít* antonim igepár.

A *na-* és *s-*, *pri-* és *u-* poliszém prefixumok jelentései közötti különbségek is egyrészt a „kezdlet – vég”, másrészt pedig a „több – kevesebb” típusú ellentétben nyilvánul meg:

*nabijat – skidati (obruč sa bureta) / ráhúz – levesz (abroncsot a hordóról)⁵
de: nabijati – skidati (cene) / növel – csökkent (árat)⁶.*

Az említett esetekben a „kezdlet” egybeesik a „több”, a „vég” pedig a „kevesebb” jelentésű elletétpárokkal.

A harmadik típusú ellentétpárok csoportjába különböző jelentésű igék tartoznak, és pedig kifejezhetnek:

– nagyságot vagy nagyságváltoztatást:

*bubreti – splašnjavati / dagad – apad,
dodati (vatre) – smanjiti / hozzáad – elvesz,
proširiti – suziti (rukave) / bővít – szűkít,
povećavati se (rasti) – smanjivati se (skraćivati se) / növekszik – csökken;*

⁵ „Okozza, hogy az abroncs a hordón kezdjen lenni, illetve hogy megszűnjön a hordón lenni”.

⁶ „Okozza, hogy az ár nagyobb, illetve kisebb legyen”.

– számot vagy mennyiséget (illetve mennyiségváltoztatást):

štedeti – trošiti / megtakarít – költ,

dodati – skloniti / hozzáad – eltesz,

dodeliti – oduzeti (zemlju) / odaitél – elkoboz,

razvijati – smanjivati (stočni fond) / fejleszt – csökkent;

– távolságot (távolságváltoztatást):

otputovati – doputovati / elutazik – megérkezik⁷,

odplivati – doplivati / elúszik – odaúszik,

odgurnuti – privući / eltol – odahúz,

razdvojiti – spojiti (grane) / szétválaszt – egyesít,

rastaviti – spojiti / szétszed – összeszerel;

– időviszonyt (időváltoztatást):

prethoditi – slediti / megelőz – következik;

– erőt, gyorsaságot, hőmérsékletet, nyomást, értékeket, súlyt és általában intenzitást:

grejati – hladiti (rashlađivati) / melegít – hűt,

militi – leteti (vreme) / andalog – száll,

ubrzati – usporiti (korak) / felgyorsít – lelassít,

svanuti – smrknuti se / virrad – esteledik,

žuriti – kasniti (sat, časovnik) / siet – késik;

– absztrakt mennyiséget:

otežati – olakšati / megnehezít – megkönnyít,

porasti – splasnuti (napetost) / növekszik – csökken,

pooštriti – ublažiti (krivicu) / szigorít – enyhít,

prednjačiti – zaostajati (u odnosu na sve u oštroomnosti) / élen jár – lemarad,

ometati – potpomagati / hiúsít – segít,

preuveličavati – omalovažiti (značaj) / felnagyít, túloz – lekicsinyel, lebecsül,

razbuktavati – tinjati (drva u vatri) / felhevít – lecsitít,

pokrenuti – ugasiti (takmičenje) / beindít – beszüntet.

Ahogy az ugyanazok az antonim párok több különböző szemantikai kategóriába sorolhatóak, úgy az egyes több- és általánosabb jelentésű igéknek is több ellentétpárja lehet a konkrét kontextuális jelentésüktől függően. Az igéknek különböző vonzatstruktúrájuk lehet, de ezenkívül az egy vonzat-

⁷ „Távolabb vagy közelebb kezd lenni”.

szerkezettel rendelkező igék is más-más típusú és jelentésű bővítménnyel egészülhetnek ki. Amint a fentiekből is kitűnik, a bővítmény szemantikai jellegétől is függ az ige ellentétpárjának megválasztása.

Az ellentétes jelentésű igék alaktani vizsgálata

Formai szempontból is vizsgálni lehet az ellentétes jelentésű igéket. Attól függően, hogy az ellentétpároknál az antonímia hordozója az ige- vagy a prefixum, az antonimák lehetnek egy-, illetve azonos tövűek és eltérő ige-vel rendelkezők. Vannak azonban olyan nyelvészek is, akik csak a különböző tövű ellentéteket tartják valódi antonimáknak. „Ricardo Simeoni nyelvészeti tárgyú értelmező szótárában az antonima címszó alatt többek között ez áll: »ahhoz, hogy két szót antonimának tekintsünk, nem elegendő hogy azok ellentétes jelentésűek legyenek, hanem különböző szótóval is rendelkezniük kell«” (BOŠKOV 1981; 64).

Azonos tövű ellentétes igéket a szerb nyelvben prefixumok segítségével képezünk. A magyarban a prefixumok megfelelői az ige-ötök, s a magyarban is gyakori módja a velük való antonimaképzés. Branko Tošović Petrovát idézi, aki azt állítja, hogy a mozgásigék lépnek leggyakrabban ellentétviszonyba, és pedig az irányjelölési jellegzetességükből kifolyólag, ezt az eddig felsorolt példák is igazolják.

I. Az azonos tövű antonimáknak két alcsoportját különböztetjük meg.

1. Az azonos tövhöz két különböző prefixum járul:

Az ellentétes jelentésű igeviszonyt leginkább azonos tövek képezik gazdag prefixumkészlet segítségével. Az ige-eknek van a leggazdagabb antonim értelmű prefixációs rendszere, ezért kedvez az antonim párok kialakításának.

pref.¹ + ige- ↔ pref.² + ige-

Ide az irányultságot kifejező igék, és pedig túlnyomó többségben a mozgásigék sorolhatók: *doći – otići / jön – megy,*

doputovati – oputovati / megérkezik – elutazik,

dovući – odvući / odahúz – elhúz,

doleteti – odleteti / odarepül – elrepül.

A *do-* prefixum jelentése, hogy az ige-ében kifejezett cselekvést térben és időben valameddig eljuttatja, az *od-* prefixum viszont az ige-ében kifejezett cselekvés végzésével a valahonnan való eltávolodást hordja magával.

Ugyanezt fejezi ki a magyar *oda-* – *el-* igekötőpár. A *doći* ige magába foglalja a közeledés és a mozgás valamely helyben való befejezésének jelentése mellett a valahol vagy valamiben tartózkodás kezdetét is. Ezzel szemben az *otíci* ige a mozgás kezdetével előidézett, valamilyen környezetben való tartózkodás megszűntét (nem tartózkodást) jelenti. Tehát ennél az ellentéviszonynál a fenti módon lehet kimutatni a tagadás momentumát is, ami egyébként az antonímia egyik elengedhetetlen feltétele. Az említett két prefixumon kívül, természetesen, más direkcionális igekötők is használatosak a szerbben, éspedig elsősorban a belső helyviszonyt jelölők (*u-* – *iz-* / *be-* – *ki-*), de külsőek is lehetnek (*na-* – *sa-* / *rá-* – *le-*):

uleteti – *izleteti* / *beszáll* – *kiszáll*,
uliti – *izliti* / *beönt* – *kiönt*,
ući – *izaći* / *bemegy* – *kimegy*,
uključiti – *isključiti* / *bekapcsol* – *kikapcsol*,
ustrčati – *strčati* / *felszalad* – *leszalad*,
navući – *svući* / *ráhúz* – *lehúz*.

Vannak olyan igék is, amelyek nem mozgást jelölnek, de a különböző irányultság náluk is kimutatható:

pomoći – *odmoći* / *segít* – *akadályoz*,
naučiti – *odučiti* / *rászoktat* – *leszoktat*,
procvetati – *precvetati* / *kivirágzik* – *elvirágzik*.

2. Az azonos tőhöz csak az egyik ellentétpár esetében társul prefixum:

Ø + igető ↔ pref. + igető
vezati – *razvezat* / *megköt*⁸ – *elold*,
graditi – *razgraditi* / *épít* – *bont*.

Kevés ilyen példa van, de a szembeállított ige prefixuma magába foglalja az ellentétes irányt. A *raz-* prefixum egyes esetekben hozzájárul az ellentétes irányú cselekvés, vagy a cselekvés által létrejövő eredmény megsemmisítése jelentés kialakulásához. Tehát magának az igekötőnek van ellentétes jelentést hordozó funkciója. Ilyenek az idegen szavakból beszívárgott teljes alaki tükrözések is, ahol a *de(z)-* prefixum előidézi a szótó ellentétes jelentését:

mobislisati – *demobilisati* / *mozgósít* – *feloszlat*,
centralizovati – *decentralizovati* / *centralizál* – *decentralizál*,
maskirati – *demaskirati* / *álcáz* – *felfed*,
organizovati – *dezorganizovati* / *szervez* – *szétzülleszt*.

⁸ Mivel a *vezati* perfektív ige, a magyar megfelelőnek igekötővel kell rendelkeznie.

II. Az eltérő tövű antonim igéknél a szótövek jelentése kerül ellentétbe. Ezek az igék lehetnek motiválatlanok (*roditi se – umirati / születik – meghal*) vagy pedig valamely más szófajú ellentétes kifejezésektől motiváltak:

– leginkább természetesen melléknévből képzett igékről van szó:

dužiti – kratiti / hosszabbít – rövidít,

debljati – tanjiti / vastagít – vékonyít,

– határozószók ellentétéből motivált ellentétes igék:

napredovati – nazadovati / (előre)halad – hátrál.

A legkülönbözőbb szemantikájú ellentétes igék tartoznak ide: mozgás-igék (*peti se – silaziti / felmegy – lemegy, približavati se – udaljavati se / közeledik – távolodik*), állapotigék (*radovati se – tugovati / örül – búsul*), természeti jelenséget kifejező igék (*smrkavati – svitati / alkonyodik – virrad*).

Szerkezetüket tekintve itt négy alcsoportot különböztetünk meg.

3. Mindkét szembeállított eltérő ige pusztán szótő, prefixum nélkül:

igető¹ ↔ igető²

krenuti – stati / megindul – megáll,

svađati se – miriti se / veszekszik – békül,

roditi se – umreti / születik – meghal,

stavljati – skidati / felrak – leszed,

startovati – fniširati / rajtol – célba ér,

šiti – parati / varr – fejt,

tonuti – plutati / elmerül – lebeg, úszkál,

hvaliti – grđiti / dicsér – dorgál,

radovati se – tugovati / örül – búsul,

spavati – biti budan / alszik – ébren van,

graditi – rušiti / épít – bont.

4. Mindkét eltérő ige-tövet más–más prefixum előz meg:

pref.¹ + igető¹ ↔ pref.² + igető²

Ebben az esetben vagy deszemantizált prefixumokról van szó, vagy pedig a prefixum értelme összhangban van az igető jelentésével, ezért funkciójuk csak a cselekvés perfektívizációjában van, nem pedig az ellentétes jelentés megteremtésében.

zavezati – odrešiti / beköt – elold,

svezati – razrešiti / összeköt – kiold,

zapaliti – ugasiti / meggyújt – elolt,

osloboditi – pokoriti / felszabadít – leigáz,

*sklopiti – raskinuti (ugovor) / megköt – felbont,
postaviti (nekoga na dužnost) – smeniti / előléptet – levált,
upisati se (na fakultet) – napustiti / beiratkozik – abbahagy,
zgužvati – poravnati (papir) /összegyűr – kiegyenesít,
izglasati – ukinuti (zakon) / megszavaz – eltöröl, hatályon kívül helyez.*

5. Az igetövek eltérnek, de a prefixumok megegyeznek:

pref.¹ + igető¹ ↔ pref.¹ + igető²

Itt is deszemantizált prefixumok fordulnak elő, vagy pedig értelmük eltér az igető jelentésétől.

*ispuniti – isprazniti / kitölt – kiürít,
pohvaliti – pokuditi / megdicsér – megdorgál,
naraditi se – naodmarati se / agyondolgozza magát – kipiheni magát,
pokvariti – popraviti / elront – megjavít.*

6. Az eltérő tövű antonim igepár egyik tagjának nincs prefixuma, a másiknak van:

Ø + igető¹ ↔ pref. + igető²

*kupovati – prodavati / vesz – ad⁹,
vezati – razrešiti / megköt – kiold,
prihvatiti – odbiti / elfogad – elutasít,
dozvoliti – zabraniti / megenged – megtilt,
tvrđiti – poricati / állít – tagad,
sesti (na voz) – sići (sa voza) / felszáll – leszáll,
steći – izgubiti (osobinu) / megszerez – elveszít.*

Azon antonimák, amelyeknek tagjai jelentésükkel és formájukkal is szemben állnak, amelyek szerkezetében egyetlen közös elem sem található, különböző szófajúak lehetnek, ami azt jelenti, hogy a kifejezések különböző szófajok keretében hozhatóak ellentétbe.

*spavati – biti budan / alszik – ébren van,
prisustvovati – odsustvovati / jelen van – hiányzik,
živeti – biti mrtav / él – halott.*

⁹ Amennyiben a szerbben perfektív alakokat használnánk (*kupiti – prodati*), a magyarban mindkét tagnál ki kellene tenni a befejezést jelölő igekötőket (*megvesz – elad*).

*A szerb és magyar ellentétes jelentésű igék
szerkezeti egybevetése*

A magyar ekvivalensek alapján láthatjuk, hogy nyelvünkben is vagy eltérő igékkel, vagy pedig különböző igekötők használatával fejezzük ki az ellentétes jelentésű igepárokat. Megtörténik, hogy az antonimaképzés a két nyelvben egybeesik, de eltérő megoldások is előfordulnak. A továbbiakban bemutatjuk a különböző kombinációkat.

1. Az antonim párok szótöve azonos, a prefixum, illetve az igekötő eltérő.

a) Mindkét nyelvben azonos szerkezettel találkozunk:

pref.¹ + igető ↔ pref.² + igető **pref.¹ + igető ↔ pref.² + igető**

dovući – odvući / odahúz – elhúz,

doleteti – odleteti / odarepül – elrepül,

uleteti – izleteti / beszáll – kiszáll.

b) A szerbben a szerkezet megegyezik az előző esettel, a magyarban viszont az igető is és az igekötő is különbözik:

pref.¹ + igető ↔ pref.² + igető **pref.¹ + igető¹ ↔ pref.² + igető²**

doputovati – oputovati / megérkezik – elutazik.

c) Az előző szerb szerkezetet a magyarban az azonos igekötővel rendelkező eltérő igető fejezik ki:

pref.¹ + igető ↔ pref.² + igető **pref. + igető¹ ↔ pref. + igető²**

dovesti – odvesti / elhoz – elvisz.

d) Végül, a már említett szerb konstrukció helyett a magyarban eltérő igék fordulnak elő igekötő nélkül:

pref.¹ + igető ↔ pref.² + igető **igető¹ ↔ igető²**

pomoći – odmoći / segít – akadályoz.

2. A szerbben az első tag zéró prefixumos, az ellentétes ige viszont tartalmaz prefixumot, a magyarban ennek az esetnek is többfajta megoldása létezik.

a) Az egyik lehetőség, hogy eltérő igekötővel rendelkező két eltérő igető képezi az antonimát a magyarban:

Ø + igető ↔ pref. + igető **pref.¹ + igető¹ ↔ pref.² + igető²**

vezati – razvezat / megköt – elold.

b) A másik lehetőség, hogy a magyar ellentétes jelentésű igék sima eltérő igetővel rendelkeznek:

\emptyset + igető \leftrightarrow pref. + igető igető¹ \leftrightarrow igető²
graditi – razgraditi / épít – bont.
tvrditi – poricati / állít – tagad.

3. A szerbben az antonimapár második tagjának (azonkívül, hogy prefixumos) eltérő lehet a töve is, a magyarban ilyenkor még több ekvivalens lehetséges.

a) Az egyik szerint sima igetők képezik a megfelelő ellentétet:

\emptyset + igető¹ \leftrightarrow pref. + igető² igető¹ \leftrightarrow igető²
kupovati – prodavati / vesz – ad.

b) A magyarban az igető is és a prefixum is eltérő:

\emptyset + igető¹ \leftrightarrow pref. + igető² pref.¹ + igető¹ \leftrightarrow pref.² + igető²
vezati – razrešiti / megköt – kiold,
steći – izgubiti (osobinu) / megszerez – elveszít.

c) A harmadik lehetőség, hogy az igető eltérő, az igekötő viszont azonos marad a magyar antonimapárnál:

\emptyset + igető¹ \leftrightarrow pref. + igető² pref.¹ + igető¹ \leftrightarrow pref.¹ + igető²
dozvoliti – zabraniti / megenged – megtilt,
prihvatiti – odbiti / elfogad – elutasít.

d) A negyedik megoldás pedig, hogy a magyarban az igető megegyezik, az igekötő viszont eltér:

\emptyset + igető¹ \leftrightarrow pref. + igető² pref.¹ + igető¹ \leftrightarrow pref.² + igető²
sesti (na voz) – sići (sa voza) / felszáll – leszáll.

4. A továbbiakban azt a csoportot vizsgáljuk, ahol a szerbben a puszta eltérő igető fordul elő.

a) A magyarban az egyik megfelelő megoldás azonos a szerb szerkezettel:

igető¹ \leftrightarrow igető² igető¹ \leftrightarrow igető²
tvrditi – poricati / állít – tagad,
startovati – finiširati / rajtol – célba ér,
svađati se – miriti se / veszekszik – békül,
šiti – parati / varr – fejt.

b) A másik ekvivalens antonim igepár az azonos igekötős két eltérő igető:

igető¹ \leftrightarrow igető² pref.¹ + igető¹ \leftrightarrow pref.¹ + igető²
krenuti – stati / megindul – megáll.

c) Harmadikként a magyarban az első tag igekötős, a másik eltérő igető viszont nem tartalmaz igekötőt:

Az empirikus és kontextuális antonímiáról

Végül még néhány szót az ún. nem valódi antonimákról. Ide olyan igék tartoznak, amelyeknél az ellentét nem az igék inherens általános jelentésének szembenállásában, hanem csak egy szűkebb társadalmi környezetre érvényes, a regionális köznyelvi normákkal összhangban levő ellentétes jelentésekben van, vagy pedig a szembenállás a kontextus függvénye. Mršević-Radović az első féle nem valódi antonim igéket empirikus, a másik változatát pedig kontextuális antonimáknak nevezi.

Az empirikus antonímiáknál az alapjelentés háttérbe szorul, az igék valamely más tulajdonsága vagy mellékjelentése alapján állítják szembe azokat más ellentétpárokkal. Így a szerb szólásokban a fokozott határozó (*bolje je*) mellett fordulnak elő szép számban ilyen ellentétek: pl. a *roditi se – umreti* (születik – meghal) antonimapár egyik tagját az imperfektív *živeti* (él) igével való behelyettesítés eredményez ilyen fajta antonimát: *Bolje je pošteno umreti nega sramno živeti*. (Szó szerinti fordítása: Jobb tisztességesen meghalni, mint tisztességtelenül élni.)

A kontextuális antonima esetében a szöveggörnyezet állítja ellentétbe a különben semmilyen viszonyban nem álló igéket. S most újra a frazeológiához nyúlunk példáért:

Ko leti *hladuje*, zimi *gladuje*. / Aki nyáron *hűsöl*, télen *éhezik*.

Ko drugome jamu *kopa*, sam u nju *upada*. / Aki másnak vermet *ás*, maga *esik* bele.

Ko *radi*, ne *boji se gladi*. / Aki nem *dolgozik*, ne is *egyék*.

Ez a témakör azonban további, részletesebb vizsgáldásokat követel meg.

Irodalom

- АПРЕСЈАН Ю. Д. (1995): Лексическая семантика. Синонимические средства языка. = Избранные труды, том 1 Москва: „Восточная литература” РАН
- BOŠKOV, Dana (1981): Pridevske negacije prefiksa ne-, a-, bez. *Naš jezik* XXV/1–2: 63–67.
- GRICKAT, Irena (1961–62): O antonimiji. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* IV–V: 87–90.
- DRAGIČEVIĆ, Rajna (1996): O pravim imeničkim i pridevskim antonimima. *Južnoslovenski filolog*, 52. 25–39.
- LYONS, J. (1977): *Semantics* (2 vols.). Cambridge University Press, Cambridge
- MARKOVIĆ, Radmila (1994): O nepravim antonimima na materijalu Vukovih poslovice. *Južnoslovenski filolog*, 50: 209–218.

- MRŠEVIĆ-RADOVIĆ, Dragana (1977): Glagoli suprotnog značenja. Književnost i jezik XXIV/2–3.: 226–237.
- TOŠOVIĆ, Branko (1993): Glagolska antonimija u ruskom i srpskohrvatskom jeziku. Zbornik Matice srpske za slavistiku, 3. 89–95.
- ŠIPKA, Danko (1990): Simetrija i asimetrija u antonimskim relacijama. Naš jezik XXVIII/4–5. 214–223.

SERBIAN VERBS AND THEIR OPPOSITES WITH THEIR HUNGARIAN EQUIVALENTS

Opposite is in essence a logical notion, that is, it is dependent on comparing and evaluating things and phenomena. Almost all phenomena around us have their opposites and since language is the expression of thinking, the category of antonyms can be included among the language universals; it is present in every one of the known languages, though naturally it has a variety of surface realizations. In our paper we are concerned with the semantic and morphological classification of pairs of verbs with opposite meanings comparing them to their Hungarian equivalents. It emerged that the pairs of antonyms can be classified into various semantic categories; verbs with multiple and more general meanings can have several opposites depending on the actual contextual meaning. Verbs can have various valences, and in addition verbs with one valence can also be complemented with complements of various types and meanings. The choice of the antonym often depends on the semantic character of the complement. The study also discusses the agreement and disagreement between the Serbian and Hungarian structural patterns.

Keywords: antonymy, antonym, opposition, verbs, Serbian language, Hungarian language.

TÜSKEI VILMA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
e-mail: wiklaj@gmail.com

A MAGYAR IGEKÖTŐS IGENEVÉK SZERB EKVIVALENCIÁI*

Hungarian Non-finite Verb Forms with Verbal Prefixes and their Serbian Equivalent

A magyar igekötős igék leggyakoribb szerb ekvivalenciái az igekötős igék mellett az előljárószóval¹ ellátott igealakok. Az igenévek igék továbbképzésével jönnek létre, és mindkét nyelvben lehetnek határozók, jelzők, részt vehetnek az állítmány megalkotásában stb. Mivel mind a magyarban, mind a szerbben mindhárom igenév megtalálható (a főnévi, a melléknévi és a határozói), felmerül a kérdés, hogy a leggyakoribb megfeleltetések ugyanezekkel a szófajokkal történnek, vagy a főnévi, melléknévi, határozói tulajdonság az erősebb, és pl. melléknévi igenévek esetében a melléknévi megoldás lesz a gyakoribb.

Kulcsszavak: igenév, igekötő, főnévi igenév, infinitívus, melléknévi igenév, participium, határozói igenév, gerundium.

A magyar nyelv három igenévet ismer: a főnévit (*sütni*), a melléknévit (*megsütött*, *meghúzódó*, *kitöltendő*) és a határozóit (*meghatározva*, *meghatározván*). Mindhárom jelen van a szerb nyelvben is: a főnévi az infinitívus (*jesti*), a melléknévi a participium (glagolski pridev radni i trpni: *iskopao/*

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektuma keretében készült.

¹ Az előljárószók (prepozíciók, szerbül *predlozi*) főnevek vagy névmások előtt állnak – feladatuk a névszóval kapcsolatos különböző viszonyok kifejezése (térbeli: pl. *ispred škole* [az iskola előtt], időbeli: pl. *pre večere* [vacsora előtt] stb.) (KLAJN 2005; 159).

iskopan), a határozói igenév pedig a gerundium (glagolski prilog sadašnji i prošli: *krećući/krenuvši*) (STANOJČIĆ–POPOVIĆ 1992; 97, KLAJN 2005; 103).² A két nyelv igenevei között nem teljes a megfelelés (lásd alább Zvekić-Dušanović tanulmányát, aki a főnévi igenévvel kapcsolatosan állapította meg ugyanezt [2001; 41]), ezért a szerb nyelv kategóriáira a latin eredetű terminusokat alkalmazzuk.

A magyarban az igeneveket önálló szófajként tartjuk számon (JÁSZÓ 1994; 195, KESZLER 2000; 69 stb.). A szerbben nem képeznek külön szó-faji csoportot, hanem az igék kategóriájába sorolják őket (STEVANOVIĆ 1989; 527-től, STANOJČIĆ–POPOVIĆ 1992; 97, ZVEKIĆ–DUŠANOVIĆ 2001; 26 stb.).

Az igenevek közül a magyarban csak a főnévi igenév személyragozható, amellyel a cselekvő személyére és számára utalhatunk (JÁSZÓ 1994; 218). A szerbben egyik igenév sem jelöli a személyt, ezért nevezik őket személytelen igealakoknak (*nelični glagolski oblici* – KLAJN 2005; 103). Ezzel szemben a participiumok kifejezhetik a cselekvők nemét és számát: *radio sam, radio si, radio je* – *izabran sam, izabran si, izabran je* (BURZAN 1990).

A szerb igék szótári alakja az infinitívus (*raditi, jesti*), míg a magyar igéket egyes szám harmadik személy, kijelentő mód, jelen idő, alanyi ragozásban szótárazzák. A főnévi igenév mondatbeli szerepe lehet alany (*Tanácsos lenne abbagynod...*), tárgy (*János szeret csónakázni...*), határozó (*Betértem egy vendéglőbe elfogyasztani a vacsorámat.*). A szerbben az infinitívus a futur I felépítésében vesz részt akkor, amikor az állítmány előtt álló szó fókuszban áll (*ja ću pisati*) (KLAJN 2005: 119).

A participium lehet aktív és passzív. Az aktív az összetett igeidők felépítésében vesz részt (*bila je otpisala*) (KLAJN 2005; 127). A passzív a szenvedő cselekvést jelöli az állítmány részeként (*napisan je*), de a mondatban betöltheti a jelző szerepét is (*kuvano meso*). A magyarban a melléknévi igenevek ezzel szemben az időt³ és a cselekvés lefolyásának a módját is jelölik: lehetnek befejezettek (ezek rendszerint előidejűséget fejeznek ki), folyamatosak és beállók (utóidejűek) (LENGYEL 2005; 234). A mondatban jelzőként is jelentkezhetnek: *megsütött kenyér, író ember, betöltendő hely*.

Mind a szerb, mind a magyar határozói igenév mondatbeli szerepe határozó. A szerb participium azonban az utóbbi évtizedekben gyakran jelenik

² Az elnevezések megfeleltetéseiről lásd KATALINIĆ–ŽAGAR SENTEŠI tanulmányát (2010).

³ A melléknévi igenevek időjelentése a beszédidőhöz vagy az eseményidőhöz viszonyítható, és az elő- és utóidejűség mellett egyidejűséget is kifejezhet (LENGYEL 2005; 234).

meg melléknévi szerepben is, pl. *zaprepašujuća slika* (KLAJN 2005; 131). A szerbben fontos az igevek jelen- és múltbeli alakjainak a megkülönböztetése, így a határozói igevek lehetnek jelen- (*krećući*) és múlt idejűek (*krenuvši*) (STEVANOVIĆ 1986).

A dolgozatban korpuszvizsgálat alapján bemutatjuk a magyar igekötős igevek szerb ekvivalenciáit.

Kutatásunkat Esterházy *Javított kiadás* című művének magyar (2002) és szerb (2006) kiadásai alapján végeztük (Sava Babić fordításában). A példák mellett zárójelben feltüntetjük a magyar és a szerb kiadás oldalszámait is.

A főnévi igenév megfeleltetési

- a) A leggyakoribb megoldás a jelen időben lévő ige vagy infinitívus:
- (1) *Nem is akarnám őt fölmenteni.* – *Ne bih ni želeo da ga opravdam.* (91/111)
 - (2) *Azt kéne leírnom, ami történik, se hozzá tenni, se elvenni...* – *Trebalo bi da napišem ono što se zbiva, ni dodati, ni oduzeti ...* (27/33)
 - (3) *kezd bejönni* – *počinje da ulazi u posao* (41/49)
 - (4) *jó lett volna beülni* – *lepo bi bilo sestiti* (88/107)

A példákban jelentkező igealakok a magyarban a *kell, lehet, akar, bír* stb. modális jelentésű igék (KUGLER 2000; 111), illetve a létige mellett (4) jelentkeznek (az első és a harmadik mondatban tárgyként, a másodikban és a negyedikben alanyként).

A szerbben a *da + jelen idejű igéből* alkotott összetett állítmány jelentkezik, mely egyenértékű a jelen időben álló igealakkal (fölcserélhető az infinitívusszal, ezért *mozgó jelennek* is nevezik – *mobilan prezent*, lásd IVIĆ 1970; 43). Az első két mondatban ez a mozgó jelen idő kiegészíti a főigét: az első mondatban a modális (ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ 2001; 56–57), a másodikban pedig a lehetőséget kifejező ható ige jelentését (*potencijal* IVIĆ 1970; 45–46). A *volna -na* feltételes mód jele (4) ugyanerre a lehetőségre (illetve annak elmaradására) utal. A harmadikban a főnévi igenév és az infinitívus fázisige⁴ mellett jelentkezik (ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ 2001; 60).

⁴ A fázisige olyan szó, amely a cselekvés valamely fázisára utal (a harmadik példánkban pl. a kezdésre) (ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ 2001; 60).

A *da* kötőszó akkor marad el, amikor az ekvivalens infinitívus, lásd a (2) második főnévi igenévének megfeleltetését (*oduzeti*), valamint az utolsó példát *beülni – sesti*. Ha az ekvivalens szó ige, a *da* kötőszó nem maradhat el.

A negyedik példában jelentkező infinitívus nem cserélhető fel jelen idejű igealakkal, mert – ugyanúgy, mint a forrásnyelvben – itt is alanyi funkcióban van (IVIĆ 1972; 131–133).

b) A főnévi igenév ekvivalenseként a szerb infinitívus is gyakran előfordul, mert (akárcsak a magyar nyelvben) részt vesz a jövő idő felépítésében (futur I) (KLAJN 2005; 119, STEVANOVIĆ 1986; 352, PIPER 2005; 327).

(1) *be fogja jelenteni – će najaviti* (89/108)

(2) *meg fogom ismételni – ću ponoviti*⁵ (113/137)

c) A magyar főnévi igenévnek néhány esetben szintagma felel meg:

(1) *Föl kéne erre készülni. Elővágni. – Trebalo bi se zato pripremiti. Poći u susret.* (117/142)

(2) *fel tudjam térképezni – kako bih mogao da imam pregled* (66/80)

(3) *tessék széjjelnézni – pogledajte naokolo* (66/79)

(4) *Átadni, áthagyományozni, továbbmondani – Predati, ustupiti, dalje prenositi* (24/29)

(5) *Vagy mégis jó lett volna otrombán nekitámadni – Ili bi ipak bilo dobro nezgrapno nasrnuti na njega* (103/125)

(6) *És így végigcsinálni (az életet, minket), hogy semmi belső ellentétezés sincs! – I tako činiti do kraja (života, nas) da nema nikakve unutarne suprotnosti.* (62/74)

(7) *Nem elcsábulni ettől a szövegtől. – Ne biti zaveden ovim tekstem.* (16/18)

Az első példa Esterházy különleges szóhasználatából következik, melynek jelentése felkészülni, elébe menni – ezért alkalmazott a fordító körülírást. A második példában a célnyelvi megoldás a szerb nyelv terjengősségnek a következménye: a szintagma ige és főnév kapcsolatából áll, amely csak az alapige jelentését fejezi ki.

A (3) és (4) példában az igezők ekvivalenciái határozószók: a *széjjel* térbeli mozgást fejezi ki. Az (5)-ben a mozgás egy személyhez van viszonyítva, ezért a fordító nem határozószót, hanem előljárószós névmást alkalmaz (*na*

⁵ A *ponoviti* ige a *nov* melléknév továbbképzésével jött létre (SKOK 1988 II; 524–525).

njeja). Az igekötők jelentésének a szerbben akkor felel meg határozószó (tehát külön szó), ha ez a jelentés (pl. térre utalás) fontos, hangsúlyos. A (6) példában az igekötő térbeli jelentése előjárószerű és főnév kapcsolatával van kifejezve (*do kraja*).

A (7) példában elmarad a modális ige (*kell*), így a főnévi igenév önmagában hangsúlyosabban érzékelteti a tiltást (ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ 2001; 70), és egyúttal a passzívumot is. Ebből kifolyólag a szerbben a szenvedő igealak jelentkezik: létige (*biti*) és passzív participium (*zaveden*) alkotta szerkezet formájában.

Az első és a negyedik példában szótárszerű megfogalmazás, illetve felsorolás található. A szerbben ilyenkor infinitívust használnak. Az (5)-ben létige mellett jelentkezik mindkét nyelvben, a lehetőség elmaradására utalva (*potencijal* – IVIĆ 1970; 45–46).

d) A megfeleltetés állítmányi szerepű participium:

- (1) *hogy tudjunk vele foglalkozni és jelentéseit átíratni – kako bismo mogli da se bavimo njime i da izveštaji budu prepisani* (60/72)
- (2) *ahogy egy hangulati jelentést kell elkészíteni – u kojoj treba treba da bude napisan izveštaj o raspoloženju* (67/82)
- (3) *Milyen [...] bátorság kéne ezt a szépséget [...] elemészteni. – Kakva hrabrost treba [...] da bi se ova lepota [...] razorila* (112/136)

A ügynökök jelentései sok személytelen formát tartalmaznak (valószínűleg a jelentések személytelen, jogi szövegekre jellemző nyelvezete miatt). A témára utalva Esterházy saját gondolatait is helyenként ily módon fejezi ki. A fordító csak négy alkalommal próbálja ezt érzékeltetni, a többi esetben aktív igealakot használ (tehát nem szenvedőt). A melléknévi igenévi megfeleltetés ritka.

Az első két példában a megfeleltetés passzív participiummal történt, a harmadikban pedig aktívval. A személytelenséget itt a „névmási passzívum” (*zamenički pasiv*) fejezi ki.⁶ Ezzel azonban az eredeti szöveg szándékosan furcsa szerkezete elvész.

Az *elemészteni* esetében az ekvivalencia nemcsak egy szó, hanem egy egész szerkezet, amely a lehetőséget fejezi ki (*potencijal*: a *biti* létige befejezett múltú alakja [aorist] + aktív participium) (STEVANOVIĆ 1986; 355).

⁶ A névmási passzívum szerkezete a *sebe* névmás megcsonkított alakjából és az ige együtteséből áll – az ágens vagy nincs megjelölve (mint a mi esetünkben), vagy helyet jelölő előjárószerzők utalnak rá (*knjiga je napisana od strane tinejdžera*), a patiens pedig a mondat alanyaként van jelen (PIPER 2005; 625–626).

A melléknévi igenév megfeleltetései

d) A magyar főnevesült melléknévi igenévnek a szerbben főnév vagy főnevesült participium felel meg:

- (1) *beosztottai* – *potčinjeni* (64/77)
- (2) *elitélt* – *osuđenika* (84/102)
- (3) *beszámoló* – *izveštaj* (23/27)
- (4) *megfigyelőt* – *posmatrača* (53/64)
- (5) *katonai összekötőjét* – *veza* (50/60)

Az első példában az ekvivalens főnevesült passzív participium. Az *osuđenik* ugyanennek a formának a továbbképzésével jött létre: a *-nik* képzőt tartalmazó főnév a participiumban megjelölt tulajdonsággal rendelkező emberekre utal (KLAJN 2005; 180). Igékből képezték az *izveštaj* és a *posmatrač* szókat: az *-ać* képzővel létrejött főnevek a cselekvés végzőjét fejezik ki (uo. 179), az *-aj* pedig absztrakt cselekvést jelöl (uo. 183–184). A *veza* szó szemantikája katonai kontextusban teljesen megfelel a magyar *összekötő* jelentésének.

e) A magyar melléknévesült melléknévi igenévnek jelzői szerepű participium felel meg:

- (1) *nekivadult lovat* – *pobesnelog konja* (112/136)
- (2) *elnapolt büntetőper* – *odloženoj krivičnoj parnici* (60/73)
- (3) *megnyugtató eltetetés* – *smirene sahrane* (20/23)
- (4) *ez milyen megrendítő jelenet* – *kako je to potresna scena* (45/54)
- (5) *kiegyensúlyozott pillanat* – *uravnotežen trenutak* (82/100)
- (6) *Az egyik legszebb regényzárlat, ..., főlemelő* – *jedan od najlepših završetaka romana, ..., uzvišen* (112/136)

A forrásnyelvi melléknévi igenevek – akárcsak a célnyelviek – jelzőként funkcionálnak a mondatban (egy eset kivételével, a negyedik mondatban ugyanis az állítmány részét képezik). A két participium közül csak a passzív igeneves alakok lehetnek jelzők (KLAJN 2005; 127). Ez a példából is látható: csak az első aktív, a többi szenvedő. Emiatt azonban az ekvivalenciák sokszor nem adekvátak, mert nem egyezik az elő-, azonos- vagy utóidejűség (BURZAN 1990; 7). Ez leginkább akkor történik meg, amikor a participium a magyar folyamatos melléknévi igenév megfeleltetéseként jelentkezik (pl. a *regényzárlat főlemelő* – a cselekvés folyamatban van, de szerbül: *završetak romana je uzvišen* – a cselekvés már befejeződött).

- f) A magyar folyamatos idejű (melléknevesült) melléknévi igenévnek a szerbben melléknév felel meg:
- (1) *De ez a félelem, kis alázattal (...) megoldható. – Ali ovo je manji strah, razrešiv...* (14/17)
 - (2) *megkülönböztető tollal – raspoznatljivim perom* (101/123)
 - (3) *Megtartván... felolvasó estemet – održavši knjževno veče* (26/31)

Korpuszunkban a magyar melléknévi igenevek egy része, valamint a szerb melléknevek is jelzőként (2, 3) vagy állítmányként (1) vannak jelen. A szerb melléknevek (az utolsó kivételével) prefixumos igékből jöttek létre. A *felolvasó* megfeleltetéseként a szerbben főnévből képzett melléknév áll. Ebben az esetben még részleges ekvivalenciáról sem beszélhetünk (a szerbben prefixum sincs, a szótó nem igenév, és a jelentés is más – csak a tágabb jelentéskörök egyeznek meg: a *felolvasó estek* irodalmi estek is egyben).

Az első melléknévi igenév a lehetőség jelentésárnyalata miatt fordítható így – ilyenkor a melléknévi igenevek az összetett állítmány névszói részében szerepelnek.

- g) Két esetben a magyar folyamatos melléknévi igenév ekvivalense a jelzői szerepű gerundium:
- (1) *Elképesztő – Zaprepaščujuće je* (27)
 - (2) *összefoglaló jelentés – sumirajući izveštaj* (90/109)

A gerundium jelzői használata az utóbbi években egyre jobban terjed, és ilyenkor ugyanúgy viselkedik, mint a melléknévi igenév (KLAJN 2005; 131).

- h) A melléknévi vagy főnévi szerepű melléknévi igenévnek szerb vonatkozói mellékmondat felel meg:
- (1) *a kivégzettek névsorát – spisak imena onih koji su pogubljeni* (49/60)
 - (2) *a Csubánkán meghúzódó volt horthysta tiszték... felderítésére – u otkrivanju... Hortijevih oficira koji su se povukli u Čobanci* (42/50)
 - (3) *besurranó tolvaj – lopov koji se šunja* (28/33)
 - (4) *a feltáruló sok rossznak – mnoštvu lošem koji se sad otvara*⁷ (105/127)

⁷ Az *otvoriti* szó töve a *tvoriti* (lásd SKOK 1988 III; 530).

Ezekben a példákban a magyar igenév jelzői szerepű (a megfeleltetés jelzői mellékmondat).

Az első szerb mondatban az állítmány létigéből és passzív participiumból áll, a másodikban a múlt időnek megfelelően egy visszaható igéből, segédigéből és egy aktív participiumból. A harmadik példában jelen idejű igealak jelentkezik.

i) A beálló melléknévi igenév ekvivalenciái:

- (1) *És ez esetben a fenti bárhogy történt is élesebben vetendő fel, szóval hogy hogyan is történt. – I u ovom slučaju ono malopredašnje bilo kako da se zbilo postavlja se oštrije, znači kako se zbilo. (36/43)*
- (2) *Ezt a helyzetemet, olyik primitív vitát leegyszerűsítendő, egyszerű másszor kihasználtam. – Ovu svoju situaciju, pojednostavljujući takvu primitivnu raspru, koristio sam ovda-onda. (14/16)*
- (3) *mintha nem is létezne az, amiről beszámolandó vagyok – kao da i nije moguće ono o čemu govorim (7/7)*
- (4) *állítólag a kivégzendők nevét tartalmazza – navodno sadrži imena onih koje treba smaknuti (39/47)*

A magyar nyelv ma ritkábban használja a beálló melléknévi igenevet. Szerb ekvivalenciái az első példa esetében jelen idejű ige, a második esetben jelzői szerepű jelen idejű gerundium, a harmadik és a negyedik megfeleltetés összetett jelenidő (modális igék mellett jelentkező ige, illetve infinitívus). A forrásnyelvben mindkét esetben alkalmazhatnánk ugyanezt a szerkezetet (*amiről be kell számolnom, akiket ki kell végezni*).

A beálló melléknévi igenévnek a magyarban jövő idejű jelentésárnyalata van. Itt stilisztikai szerepű, mert a témához kapcsolódóan a negyven évvel ezelőtti beszédmodot is igyekszik felidézni (különösen a jelentésekben olvasható párttagok beszédmódját). A szerb fordításban ez nem jelenik meg, ezért – a szavak szintjén – azt mondhatjuk, hogy a fordítások nem adekvátak. Az utóidejűség azonban (a második mondat kivételével) mindehol jelen van.

j) A formális megfeleltetés elmaradása:

Hogy a melléknévi igenév fordítása nem problémamentes, bizonyítja az a néhány eset is, amikor a melléknévi igenév ekvivalenciáját a fordító formálisan nem adja meg:

- (1) *és Gáli Józsefre kiszabott halálos ítéletet – smrtnu kaznu [...] Jožefa Galija (51/61)*

- (2) a mai napon **megjelent** Népszabadságban lévő cikk – da je članak u današnjem broju lista Népszabadság (52/63)

Erre a jelenségre már Mirjana Burzan is rámutatott (1990; 7). Példáinkból is látható, hogy a szerb mondat a formális ekvivalencia elmaradása ellenére is visszaadhatja a forrásnyelvi jelentést. Például az első esetben az *izrečena* szó lenne a *kiszabott* ekvivalenciája, ám a szerb nyelv szelleméhez sokkal közelebb áll a fordító megoldása.

II. A határozói igenév megfeleltetései

a) Passzív participium:

- (1) **meg van elégedve** – je zadovoljan (55/66)
- (2) **be lesz-e csípve** – da li će biti nacrvcakan (54/66)
- (3) **nincs minden elmondva** – nije sve izrečeno (106/129)

A szerb nyelv gyakran alkalmazza a szenvedő igei szerkezetet, amely létigéből és a passzív participium együtteséből áll. A magyar a szenvedő igealakot ritkábban használja (pl. *kerestetik*), viszont igével is szemléltetni tudja ezt a jelentést (létige és határozói igenév kombinációjával, lásd a fenti példákat).

b) Gerundium:

- (1) **elolvásván** – pročítavši (47/57)
- (2) **fölbredvén** – probudivši se (47/57)
- (3) **felhasználva az alkalmat** – koristeći priliku (69/84)
- (4) **kicsit leegyszerűsítve** – malo pojednostavljujući (7/8)

Összefoglaló

A forrásnyelvi igenevek fele (234) főnévi. 101 esetben a megfeleltetés formális (infinitívus) – ekkor a célnyelvben vagy jövő idő vagy összetett jelen áll (a modalitás vagy a lehetőség kifejezéséeként). 114 esetben az ekvivalencia aktív igealakokkal adott, az előbbihez hasonló esetekben (a mozgó jelen szerepe és felcserélhetősége miatt). Igei ekvivalencia a három igenév közül leggyakrabban a főnévi igenévnél jelentkezik, ami hangsúlyozza a szófaj igei jellegzetességét. A szintagmatikus megoldás nem a főnévi igenév formájának, mondatbeli szerepének az eredménye, hanem bizonyos jelentések (például a határozói körülmények) hangsúlyozásáé.

A forrásnyelvi melléknévi igeneveknél (142 szóelőfordulás) az esetek egy harmadában a főnévi megfeleltetés jelentkezik (a magyar melléknévi igenév főnevesülésének eredményeként). A tulajdonképpeni szóalakok száma azonban csak 15 (a *besúgó*, *beszámoló*, *felkelő* stb. többször is előfordul). Az ekvivalenciák másik harmadában a participium jelenik meg (mondatbeli szerepe ilyenkor jelző, vagy az állítmány felépítésében vesz részt). Az ismétlések száma alacsony. A participium a befejezett melléknévi igenév fordításaként 33-szor jelentkezik. A melléknévi ekvivalencia szóalakjainak száma 22.

A beálló melléknévi igenévnél erős az igei tulajdonság, de hogy ez csak a kevés előfordulás miatt tűnik-e így, vagy a mai magyar nyelv beszélői jobban érzik benne a cselekményt mint a tulajdonság jelölését, további (nagyobb korpuszú) vizsgálatok tisztázhatják.

A 68 határozói igenévnek 51 esetben participium felel meg, ebből 34-szer a létige mellett, hogy kifejezze a szenvedő cselekvést, pl.: *nem volt kellően végrehajtva*, *el volt repedve* stb.

A szintagmatikus és mellékmondatos megfeleltetések a magyar igenevek jelentéssűrítő szerepére utalnak. A vizsgált korpuszban nem sok ilyen megoldást találunk. Ez az eredmény eltér a várttól, de tanulmányunk nem adhat választ arra, hogy ez a fordító szubjektív választásainak, Esterházy posztmodern fogalmazásának köszönhető, vagy esetleg a szerb igenevek erősen jelentéstömörítő tulajdonságának. Ezt több író műveit vagy egy író különböző fordításait felölelő, nagyobb korpuszon végzett további kutatások tisztázhatják.

Mindegyik igenév esetében az ekvivalenciák nagy része prefixumot tartalmaz. A főnévi igenevek felében, a melléknévi igeneveknek csak 10 százalékában, a határozói igeneveknek pedig 15%-ában nincs jelen ez a morféma.

Kiadások

ESTERHÁZY Péter (2002): Javított kiadás. Magvető, Bp.

ESTERHAZI, Peter (2006): Ispravljeno izdanje. Prevod Save Babića. Prometej, Novi Sad

Irodalom

BURZAN, Mirjana (1990): Glagolski pridevi u sprskohrvatskom i mađarskom jeziku. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za južnoslovenske jezike, Novi Sad.

- IVIĆ, Milka (1970): O upotrebi glagolskih vremena u zavisnoj rečenici: prezent u rečenici s veznikom da. = Zbornik za filologiju i lingvistiku, XIII/1. 43–54.
- IVIĆ, Milka (1972): Problematika srpskohrvatskog infinitiva. = Zbornik za filologiju i lingvistiku, XV/2, 115–138.
- JÁSZÓ A. Anna (1994): A magyar nyelv könyve. Trezor, Bp.
- KATALINIĆ Kristina–ŽAGAR SENTEŠI Orsolya (2010): Rendszertani és gyakorlati ekvivalencia-viszonyok a magyar és a horvát nyelvben. = Hungarológiai Évkönyv, 11. szám, 81–89.
- KESZLER Borbála (2000): A mai magyar nyelv szófaji rendszere. = Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 67–80.
- KLAJN, Ivan (2005): Gramatika srpskog jezika. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Bp.
- KUGLER Nóra (2005): Az igeragozás. = Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 104–126.
- LENGYEL Klára (2005): Az igevek. = Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 223–245.
- PIPER, Predrag (2005): Semantičke kategorije u prostoј rečenici: sintaksička semantika. Urednik Milka Ivić. Sintaksa savremenog srpskog jezika. Prosta rečenica. 575–982.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika I–IV (1990): Drugo, fototipsko izdanje. Matica srpska, Novi Sad.
- SKOK, Petar (1988). Etimologijski rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–III. Jugoslavenska akademija znanosti i umetnosti, Zagreb.
- STANOJČIĆ, Živojin–POPOVIĆ, Ljubomir (1992): Gramatika srpskog jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd : Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad
- STEVANOVIĆ, Mihajlo (1986, 1989): Savremeni srpskohrvatski jezik I i II. 5. izdanje. Naučna knjiga, Beograd
- TÜSKEI, Vilma (2006): A magyar igeekötős igeék szerb ekvivalenciájának problémái. Mesteri diplomadolgozat, kézirat
- ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ, Dušanka (2001): Infinitiv u srpskom i mađarskom jeziku. = Zbornik za filologiju i lingvistiku, 44/1–2, 115–138.

HUNGARIAN NON-FINITE VERB FORMS WITH VERBAL PREFIXES AND THEIR SERBIAN EQUIVALENTS

Next to verbs with verbal prefixes the most frequent Serbian equivalents of Hungarian verbs are prepositional verb forms. Non-finite verb forms are verb derivatives and can act as adverbs, attributes, parts of the predicate verb phrase, etc. Since both Hungarian and Serbian have the three forms of verbals (infinitive, present past and adverbial participles), the question arose

whether the most frequent correspondencies are with the same grammatical category or whether the noun, adjectival or adverbial characteristics prevail and, for example, in the case of participles the adjectival choice becomes the more frequent one.

Keywords: non-finite verbs/verbals, verbal prefix, infinitive, participle, gerund, adverbial participle.

UTASÍTÁS

a kéziratok formai kialakításához

Kérjük a *Hungarológiai Közlemények* szerzőit, hogy kéziratuk kialakításakor és benyújtásakor az alábbi elvekhez tartsák magukat:

- A folyóiratban nem jelentethető meg másutt már publikált szöveg, sem más folyóiratokban, kiadványokban hasonló cím alatt megjelent szöveg módosított változata.
- Az a szöveg jelentethető meg, amely legalább két pozitív recenziót kapott (a recenzenseket a szerkesztőség kéri fel).
- Ha a tudományos munka projektumi kutatás keretében készült, a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzetben fel kell tüntetni a projektumi kutatást támogató intézmény teljes hivatalos megnevezését és a projektum számát (l. ennek a számnak a szövegeiben).
- Tudományos tanácskozáson elhangzott szöveg esetében úgyszintén a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzet formájában fel kell tüntetni a tanácskozás címét, az ezt szervező intézmény megnevezését, székhelyét, valamint a tanácskozás megtartásának színhelyét és időpontját.
- Kívánatos, hogy a szöveg címében kulcsfogalmak szerepeljenek. Ha a cím ilyen fogalmakat nem tartalmaz, tanácsos alcímben pontosítani a szöveg tárgyát.
- A szöveghez tartozhatnak lapalji jegyzetek, ezek azonban nem helyettesítik az irodalomjegyzéket.
- A tanulmányok szövegét elektronikus formában (Word formátum, Times New Roman betűtípus) kell a szerkesztőség (hungar@ff.uns.ac.rs) vagy a főszerkesztő (evatoldi@eunet.rs) elektronikus postacímére eljuttatni.

*

Részletes szerkesztési utasítások:

Az egész szöveget egységesen 12 pontos betűnagysággal, Times New Roman betűtípussal, 1-es („szimpla”) sorközzel kérjük írni, kivéve a rezümét és a kulcsszavakat, melyek 10 pontosak, valamint a közcímeket, melyek 14 pontosak (az utóbbiakat *dőlt – kurzív* – betűvel).

A kézirat elején az alábbi adatok feltüntetése szükséges:

*Hungarológiai Közlemények év/szám. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
Papers of Hungarian Studies év/szám. Faculty of Philosophy, Novi Sad*

A SZERZŐ NEVE (rang nélkül, verzál betűvel)

A szerzőt foglalkoztató intézmény neve

Székhelye

(vagy a szerző lakcíme)

A szerző elektronikus elérhetősége

Pl.:

Újvidéki Egyetem, BTK

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

xxxxx@yyyyyyy

A SZÖVEG CÍME (verzál)

Ha van: *A szöveg alcíme* (kurzív)

Rövid tartalmi összefoglaló, tompán (behúzás nélkül), bekezdések nélkül (10-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz, legfeljebb 15 sornyi).

Kulcsszavak: (10-es betűnagyság, normál, 1-es sorköz, legfeljebb 10).

A dolgozat főszövege: 12-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz. Maximális terjedelem: egy szerzői ív (30 000 karakter, szóközökkel).

A szövegben (a lapalji jegyzetekben is) pontosan kell jelölni a kis- és nagykötéjeleket, illetve a gondolatjeleket (l.: egy-egy; 1914–1918; a regény – minden más vonatkozásban – megfelelni igyekeznek...). Évszázadok jelölésekor javasolt az arab számok használata (20. századi).

Az új bekezdéseket sorvégi „enterrel” hozzuk létre, a behúzásokat pedig az Eszközök menü Formátum, Bekezdés, Első sor paranccsal. Kérjük a tabulátorok és a sor eleji szóközök mellőzését.

A közcímek (középre zárva, 14-es nagyság, kurzív)

(*számozás nélkül*), a művek címe, valamint a kiemelések dőlt (kurzív) betűvel írandók. A közcímek alatt egyéb alcímek is sorakozhatnak, középre zárva, kurzívval, a bekezdés betűnagyságával (12-es).

A címekhez és kiemelésekhez járuló toldalékokat közvetlenül a cím, illetve a kiemelés után kell írni normál szedéssel (a *Bánk bánnal*, ebben a *dalban*...). A szerzői kiemelések jelölése zárójelben történik (kiemelés tőlem).

A jegyzeteket lapalji jegyzet (lábjegyzet) formájában kell feltüntetni, a szövegszerkesztő program „Beszúrás”/”Insert” parancsának felhasználásával. A lábjegyzetben a rövidítéseket a helyesírási szabályoknak megfelelően (és megfelelő szóközzökkel) kell jelölni: ua. (ugyanaz), uo. (ugyanott), i. h. (idézett hely), i. m. (idézett mű), vö. (vesd össze), l. (lásd) stb. A lábjegyzet kezdetén minden rövidítést nagybetűvel kezdünk.

Az idézetek leelőhelyét magában a főszövegben jelöljük, pl. (PROPP 1983), vagy oldalszámmal: (PROPP 1983; 26).

Kiadás(ok)

KEMÉNY István (2001): *Hideg. Versek (1996–2001)*. Palatinus, Bp.
PÉTERFY Gergely (2008): *Halál Budán*. Kalligram, Pozsony

Irodalom

Könyv

FORSTER, E. M. (1999): *A regény aspektusai*. Ford. Szili József. Helikon Kiadó, Bp.

HOPPÁL M.–JANKOVICS M.–NAGY A.–SZEMADÁM Gy. (2000): *Jelképtár*. Helikon Kiadó, Bp.

HORVÁTH Györgyi (2007): *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Léda Könyvek. Kijárat Kiadó, Bp.

KULCSÁR SZABÓ Ernő (1998): *A megértés alakzatai*. Csokonai Kiadó, Alföld Könyvek, Debrecen.

KULCSÁR SZABÓ Ernő (2000): *Irodalom és hermeneutika*. Akadémiai Kiadó, Bp.

SÍKLAKI István, szerk. (1995): *A szóbeli befolyásolás alapjai I–II*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

SZILI Katalin (2004): *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Bp.

Gyűjteményes kötetben megjelent tanulmány

RICOEUR, Paul (1999): *Emlékezet – felejtés – történelem. = Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Szerk. és a szövegeket gondozta: Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Bp., 51–68.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1998): Fordítás és kánon. = Sz.-M. M.: Irodalmi kánonok. Csokonai Kiadó, Debrecen, 47–70.

Folyóirat-publikáció

NYOMÁRKAI István (1998): A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. Magyar Nyelvőr, 3. 277–283.

ŽIŽEK, Slavoj (2009): Liberális utópia. Ford.: Szügyi Edit. Híd, 9. 121–130.

Elektronikus forrásművek

BALASSA Péter (1980): A forrásmű címe. URL: <http://teljes webcím...> (zárójelben a letöltés ideje).

(Megjegyzés: Egyenlőségjelet csak kötetekre való hivatkozáskor használunk, folyóiratforrások esetében nem.)

A bibliográfiai adatok fenti jelölésmódja érvényes a lábjegyzetre vonatkozóan is. Ez utóbbiak jegyzetapparátusában sem a hivatkozott szerzők családnevének, sem művük címének feltüntetésekor nem ajánlott a dölt (kurzív) betűk vagy a verzál írásmód (csupa nagybetű) alkalmazása.

Idegen nyelvű kiadványokra való hivatkozáskor a bibliográfiai adatok élén a szerző családneve áll első helyen, utána vesszővel elválasztva következik utóneve (l.: RICOEUR, Paul). Nemcsak a mű címe, hanem a kiadó neve, illetve a kiadás helye is idegen, eredeti nyelven írandó.

Kérjük a szerzőket, hogy kéziratuk beküldése előtt ellenőrizzék szövegük helyesírását, nyelvhelyességét, a jelölések pontosságát és következetességét, a közcímek következetes alkalmazását, valamint korrigálják a gépelési hibákat. A nyelvileg-helyesírási gondozatlan kéziratokat, valamint azokat, amelyek nem tartják be az itt feltüntetett szerkesztői utasításokat, kénytelenek leszünk átdolgozásra javasolni.

A Hungarológiai Közlemények szerkesztősége

2012 DEC. 03

Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272

Készült a Feljton Nyomdában, Újvidéken 2012-ben
(Štamparija Feljton, Novi Sad)

Példányszám: 200

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of
Hungarian Studies : az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar
Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóirata / főszerkesztő Toldi Éva. – 8. évf., 26/27.
sz. (1976)–.– Újvidék : Magyar Nyelv- és Irodalom Tanszék, 1976–.– 24 cm

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása

ISSN 0350–2430

COBISS.SR-ID 17698

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIÁ
KÖNYVTÁRA

ISSN 0350-2430

9 770350 243006